

Historisch Tijdschrift
Holland

29e jaargang
nummer 6
1997

Holland

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

M.J.M. Damen, G.M.E. Dorren, K. Goudriaan, I. Heidebrink, M. Keblusek, E. Kreuwels, J. Steenhuis, G. Verhoeven, E.L. Wouthuysen.

Medewerkers

R.M. van Heeringen en M. Meffert (archeologie).

Kopij voor *Holland* en *Hollandse Studiën* te zenden aan de redactiesecretaris van Holland, drs. M.J.M. Damen, Hogewoerd 47, 2311 HG Leiden, telefoon 071-5122963.

De kopij moet worden ingediend conform de richtlijnen van de redactie. Deze zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris.

Publicaties ter bespreking of aankondiging in *Holland* gaarne zenden aan de boekenredacteur: dr. G. Verhoeven, p/a Gemeentelijke archiefdienst Delft, Oude Delft 169, 2611 HB Delft, tel. 015-2602340.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: mevr. drs. G.J.A.M. Bolten, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem.

Ledenadministratie: M.G. Rotteveel, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-5319525.

Contributie: f50,- per jaar voor gewone leden (personen) en buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Haarlem. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*.

Losse nummers: f7,50, dubbele nummers f15,-, vermeerderd met f3,- administratiekosten voor een enkel nummer, f5,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publicaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*. Gegevens over de publicaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek 'Verkrijgbaar via Holland' achterin het tijdschrift.

ISSN 0166-2511

© 1997 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vernieuwvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Archeologische kroniek van Holland over 1996

De kroniek bestaat uit twee delen: I Noord-Holland en II Zuid-Holland. Beide zijn ingedeeld in drie rubrieken: Prehistorie, Romeinse Tijd en Middeleeuwen-en-later. Daarbinnen zijn de vindplaatsen alfabetisch geordend. Vindplaatsen die informatie uit meerdere perioden hebben opgeleverd worden gewoonlijk alleen onder de daarvoor het meest in aanmerking komende rubriek vermeld. Bij de berichten bevinden zich bijdragen van derden en ontleeningen aan bestaande literatuur. Ter onderscheiding is het volgende aangehouden. Bijdragen van derden zijn ondertekend; berichten met volledige literatuuropgave zijn letterlijk overgenomen. De overige berichten zijn door de auteurs van de kroniek geschreven, waarbij die met bronvermelding zijn gebaseerd op mededelingen of op literatuur die in de literatuurlijst niet opnieuw worden vermeld.

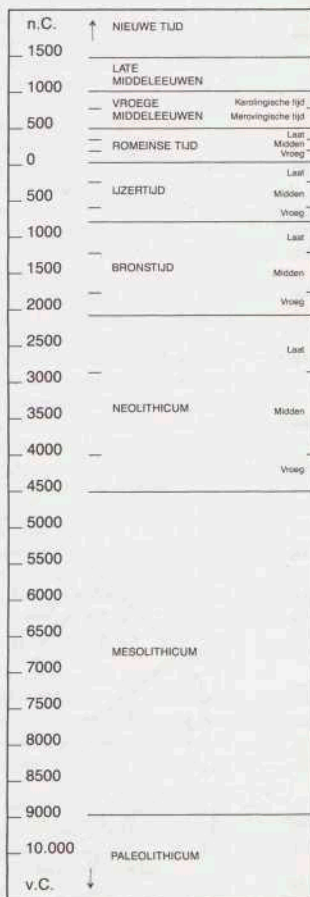
Naar allen die aan deze kroniek hebben meegewerkt gaat onze dank uit.

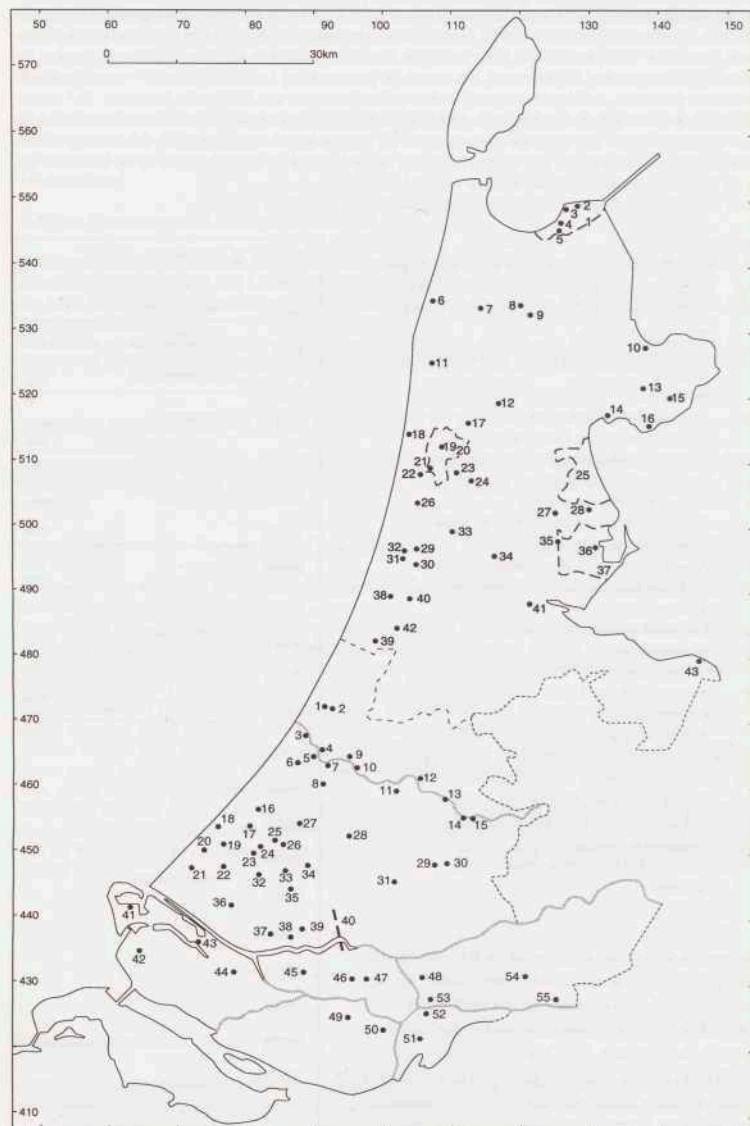
Afkortingen

AAO	Afdeling Archeologie Onder water van de ROB
ADN	Archeologisch Depot Noord-Holland, Haarlem
AIVU	Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam
AWN	Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland
B	Bronstijd
BAI	Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen
BOOR	Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam
BP	Before Present=voor 1950
IPL	Instituut voor Prehistorie van de Rijksuniversiteit te Leiden
IPP	Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Proto-historie van de Universiteit van Amsterdam
LM	Late Middeleeuwen (1000-1500)
M	Mesolithicum
N	Neolithicum
NT	Nieuwe Tijd (na 1500)
P	Paleolithicum
R	Romeinse Tijd
RAAP	Archeologisch Adviesbureau, Amsterdam
RGD	Rijks Geologische Dienst, Haarlem
RMO	Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
VM	Vroege Middeleeuwen (voor 1000)
IJ	IJzertijd

De kroniek staat onder redactie van dr. R.M. van Heeringen, rijksarcheoloog van Zuid-Holland en drs. M. Mefert, in opdracht van de provincie Noord-Holland.

Adres: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kerkstraat 1, 3811 CV Amersfoort, tel. 033-4227777; Provincie Noord-Holland, afdeling Zorg, Welzijn en Cultuur, cluster Monumenten en Archeologie, Houtplein 33, 2012 DE Haarlem, tel. 023-5143143.

Noord-Holland		pag.		pag.
Akersloot: Hogegeest	23 (IJ,M)	339	Waterland: Ipendam	35 (NT) 377
Akersloot: Westwouderpolder	24 (M)	355	Waterland: Monnickendam	36 (M,NT) 377
Alkmaar: Verdronken- oord 102-104	17 (LM)	355	Waterland: ruilverkaveling	37 (M,NT) 378
Amsterdam: Valkenburger- straat	41 (NT)	357	Wervershoof: Onderdijk	10 (N,M,NT) 378
Bloemendaal: Vogelenzang	39 (IJ)	339	Wieringen: eiland	1 (VM,LM) 379
Bloemendaal: W. de Zwijger- laan	38 (M,NT)	359	Wieringen: Hippolytushoef	4 (P) 343
Castricum: Albertshoeve	22 (R,VM,LM)	344	Wieringen: Stroe	3 (VM) 380
Castricum: Cronenburg	22 (M,NT)	359	Wieringen: Vatrop	2 (VM) 380
Castricum: Oosterbuurt	22 (R,M)	347	Wieringen: Westerklijf 1	5 (VM) 380
Drechterland: De Witte Dam	13 (LM)	360	Wieringen: Westerklijf 2	5 (VM) 382
Edam: Breestraat	28 (LM,NT)	360	Zaanstad: Assendelft Noord	33 (IJ,R,M) 354
Egmond	18 (M,NT)	363	Zaanstad: Zaandam	34 (LM,NT) 382
Haarlem: centrum	40 (B,IJ,R,M,NT)	364	Zeevang: herinrichting	25 (NT) 383
Haarlem: Korte Begijne- straat 10	40 (IJ,LM,NT)	366	Zijpe: Nollenstein	6 (N) 343
Heemskerk: Waterakkers	26 (IJ,R,M,NT)	348	Zuid-Holland	pag.
Heemstede: Ipenrode	42 (NT)	366	Albrandswaard: Poortugaal	
Heerhugowaard: Druiplan- den	12 (NT)	366	Oosidorpseweg	45 (R,LM) 394
Heiloo: Kapellaan	19 (R,NT)	367	Alphen aan den Rijn: Juliana- straat 48	12 (R,LM) 415
Heiloo: Past. van Muijweg	19 (B,IJ,R,M)	340	Alphen aan den Rijn: Prins Hendrikstraat	12 (R) 396
Heiloo: Vennwatersweg	19 (B,IJ)	340	Alphen aan den Rijn: Zwam- merdam-Spoorlaan	13 (R) 396
Heiloo: Vlooiendijk 1	19 (B,IJ)	340	Barendrecht: Bijdorp	47 (LM) 417
Heiloo: Vlooiendijk 2	19 (B,IJ)	341	Barendrecht: VINEX-locatie Midden-IJsselmonde	46 (LM) 417
Heiloo: Vrieswijk	19 (R,M,NT)	368	Bernisse: Geervliet	44 (LM) 417
Heiloo: Ypestein	19 (M,NT)	368	Binnenmaas: Westmaas-Maas- zicht	49 (P,R) 386
Hoorn: Kersenboogerd	14 (B,NT)	369	Bodegraven: Oud Bodegraaf- seweg 1	14 (R) 396
Hoorn: Protestants Weeshuis	14 (LM)	369	Bodegraven: Oud Bodegraaf- seweg 2	14 (R) 396
Huizen	43 (VM)	370	Bodegraven: Zuidzijde 1	15 (R) 397
Limmen: Rijksweg	21 (VM,LM)	371	Bodegraven: Zuidzijde 2	15 (LM) 419
Limmen: Uitgeesterweg	21 (IJ,R,VM,LM)	372	Brielle: Seggelant	43 (P) 387
Limmen-Heiloo: ruilverkave- ling	20 (NT)	372	Delft: Barbaraklooster	33 (LM) 419
Niedorp: Barsinghorn	8 (N)	341	Delft: Braatterrein 1	33 (R) 398
Niedorp: Lutjewinkel	9 (LM)	373	Delft: Braatterrein 2	33 (LM) 419
Noord-Holland: ontgrondingen		339	Delft: Burgwal	33 (LM) 420
Purmerend	27 (M)	373	Delft: Zuidpolder van Delf- gauw	35 (R) 398
Schagen: Witte Paal III	7 (R)	350	Dordrecht: Noordhoevenlaan	52 (LM) 422
Schagen: Witte Paal Zuid- Oost	7 (R)	352	Dordrecht: Schrijversstraat	52 (LM) 422
Schoorl	11 (IJ)	341	Dordrecht: Vriesestraat	52 (LM) 423
Velsen: Driehuis	32 (B,IJ)	342	Giesselanden: Giesse	
Velsen: Duin en Kruidberg	31 (R,M,NT)	374	Nieuwkerk-Dorpsstraat	54 (LM) 423
Velsen: Velsen 2	29 (R)	352	Gorinchem: Bleijenhoeck	55 (LM) 425
Velsen: Velselbroek	30 (N,B,IJ)	343	Gorinchem: Vestingweg	55 (LM) 425
Venhuizen: Past. Suidgeest- straat	15 (NT)	375	Gouda: Oostpolder in Schie- land	29 (LM) 426
Venhuizen: Wijdenes 1	16 (M,NT)	376		
Venhuizen: Wijdenes 2	16 (M,NT)	376		

		pag.			pag.
Gouda: Punt	30 (LM)	428	Noordwijk: Bronsgeest	2 (P)	390
Gouda: Zeugstraat 66	30 (LM)	428	Noordwijk: Kerkstraat	1 (LM)	434
's-Gravenhage: Frankenslag	16 (VM)	428	Papendrecht: Polder Nieuw-		
's-Gravenhage: Lange Voor-			land	48 (LM)	435
hout 7	17 (LM)	430	Papendrecht: Veerdam	53 (LM)	436
's-Gravenhage: Madepolder	19 (P)	387	Pijnacker: Zuidpolder van		
's-Gravenhage: Ockenburgh 1	18 (P)	388	Delfgauw	34 (LM)	436
's-Gravenhage: Ockenburgh 2	18 (R)	399	Rotterdam: Europoort	41 (P)	390
's-Gravenhage: Prinsegracht	17 (LM)	430	Rotterdam: HSL	40 (P)	391
's-Gravenhage: Wateringse			Rotterdam: VINEX-locatie		
Veld 1	23 (P)	389	Nesselande	31 (P)	392
's-Gravenhage: Wateringse			Rijswijk: Hoekpolder	25 (R,LM)	437
Veld 2	23 (R)	402	Rijswijk: Hoorwijk	25 (R,LM)	437
's-Gravenhage: Zieken	17 (LM)	430	Rijswijk: De Strijp	24 (P,R,LM)	392
's-Gravendeel: Koningshof	50 (R)	403	Rijswijk: Te Werve	25 (LM)	438
's-Gravenzande: Centrum	21 (LM)	431	Rijswijk: VINEX-locatie		
Hazerswoude: Galgweg	11 (LM)	431	Ypenburg 1	26 (P)	393
Katwijk: zanderij Westerbaan	3 (R,VM)	403	Rijswijk: VINEX-locatie		
Leiden: Burcht	9 (LM)	432	Ypenburg 2	26 (LM)	439
Leiden: Pesthuis	9 (LM)	432	Schiedam: HEMAplein	39 (LM)	439
Leiden: Roomburg	10 (R,LM)	403	Schiedam: Rijksweg 4	38 (R)	407
Leiden: Stevenshofspolder	7 (P)	389	Schiphuiden: Kerkpolder-		
Leiden: Zijlpoort	9 (LM)	432	golfterrein	32 (R)	407
Leidschendam: Verlengde			Valkenburg: Ommedijkse		
Landscheidingsweg	27 (R)	406	Polder	5 (P)	393
Maasland: Oude Campspol-			Valkenburg: Veldzicht	4 (R)	410
der	36 (LM)	432	Vlaardingen: Hoogstad	37 (R)	411
Monster: Havenstraat	20 (LM)	433	Voorschoten: Voorstraat	8 (LM)	440
Monster: Kerkplein-Molen-			Wassenaar: Verlengde Hoge		
straat	20 (LM)	433	Klei 1	6 (P)	394
Naaldwijk: Galgweg	22 (LM)	433	Wassenaar: Verlengde Hoge		
Naaldwijk: Herenstraat 33-35	22 (LM)	434	Klei 2	6 (P,R,LM)	414
Naaldwijk: Honselersdijk-			Westvoorne: Rockanje	42 (P)	394
Poeldijksepapad	22 (LM)	434	Zoetermeer: Dorpstraat	28 (LM)	440

I Noord-Holland

Noord-Holland: ontgravingen In 1996 heeft RAAP voor de provincie Noord-Holland negen terreinen onderzocht, waarvoor een ontgrondingsvergunning is aangevraagd (Soonius, Schute en Marinelli 1997). Een vergunning is op grond van de Ontgrondingenwet en de Ontgrondingenverordening Noord-Holland vereist voor graafwerkzaamheden waarbij grond wordt afgevoerd en voor omzetting dieper dan 150 cm.

Alle vergunningaanvragen worden aan het cluster Monumentenzorg en Archeologie van de provincie voorgelegd. Het cluster beoordeelt eerst de binnengekomen ontgravingen op grond van archeologische verwachting en bepaalt op basis daarvan of inventariserend onderzoek nodig is. De onderzochte terreinen liggen in de gemeenten Graft-De Rijk, Texel, 's-Graveland, Harenkarspel (twee terreinen), Enkhuizen, Hilversum, Westerkoggenland en Schoorl. Op grond van de resultaten van het booronderzoek werd aanbevolen bij één terrein (gemeente Harenkarspel, Polder Valkkoog) de aanleg van een milieuvriendelijke oever archeologisch te begeleiden. Voor de overige terreinen is nader archeologisch onderzoek niet noodzakelijk.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

C.M. Soonius

Prehistorie

Akersloot: Hogegeest In 1996 deed de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, Zaanstreek-Waterland e.o. waarnemingen achter de huizen aan de Hogegeest in Akersloot. Achter de Hogegeest werd een sloot verbreed ten behoeve van een kanoroute. Bij deze graafwerkzaamheden zijn sporen van een IJzertijd nederzetting aan het licht gekomen. Tevens is er vrij veel Middeleeuws materiaal gevonden, waaronder een fraaie randscherf Elmpster waar:

AWN-afd. Zaanstreek-Waterland e.o.

C.J. van Roon

Bloemendaal: Vogelenzang Voorafgaand aan een vergraving ten behoeve van de bollenteelt zijn in 1959 in opdracht van het Instituut voor Pre- en Protohistorie (IPP) door de heer L. Lehmann waarnemingen verricht. In geologische afzettingen zijn toen cultuurlagen waargenomen. In deze cultuurlagen waren verschillende sporen aanwezig, zoals eergetouwkrassen, kuilen en greppels. Het daarbij aangetroffen vondstmateriaal dateert uit de IJzertijd. Deze waarnemingen hebben indertijd geleid tot opgravingen aan de Tweede Doodweg te Vogelenzang, die door het IPP werden uitgevoerd.

Het vondstmateriaal tezamen met de documentatie van de waarnemingen zijn in 1996 door de heer L. Lehmann aan het Provinciaal Depot voor Bodemvondsten Noord-Holland geschonken.

Provincie Noord-Holland

A. van Duinen

Haarlem: centrum zie Middeleeuwen en later.

Haarlem: Korte Begijnestraat 10 zie Middeleeuwen en later.

Heemskerk: Waterakkers zie Romeinse Tijd.

Heiloo: vijver Pastoor van Muijenweg Op de hoek Ewislaan en de Pastoor van Muijenweg werd in opdracht van de gemeente Heiloo in december 1996 een vijverpartij aangelegd. De locatie is gelegen op de westelijke flank van de strandwal waarop Heiloo is gelegen. In het talud van de vijver tekenden zich vele sporen af uit diverse perioden. In de opgaande wand waren verscheidene cultuurlagen zichtbaar. In overleg met de gemeente en de provincie Noord-Holland kon de Archeologische Werkgroep Heiloo de (bevroren) sporen nader onderzoeken. Er werden bewoningssporen uit de Prehistorie aangetroffen die naar alle waarschijnlijkheid uit de Late Bronstijd of de Vroege IJzertijd dateren. Ook werden er scherven uit de Late IJzertijd en de Romeinse Tijd verzameld. In een greppelachtige of putachtige structuur werden enkele kleine aangepunte palen aangetroffen die grotendeels waren omgevallen.

Een bijzondere vondst betrof een klein houten plankje van elzenhout met gaten erin. Vermoedelijk gaat het hierbij om een bovenblad gebruikt bij het boren. Ook kan het om een vuurbord gaan. Van de provincie Noord-Holland is een subsidie verkregen om nader onderzoek naar het voorwerp te verrichten en om het te laten conserveren. Op het terrein werd ook een Middeleeuws kleidek aangetroffen, waarin zich onder meer een Badorf-scherf bevond.

Bron: *Jaarverslag 1996 Archeologische Werkgroep Heiloo* (A.J.H. Haverman en T. de Ridder)

Heiloo: Vennewatersweg Langs de Vennewatersweg ter hoogte van de westelijke flank van de strandwal werd in het gegraven talud van een sloot een grondspoor aangetroffen. Dit grondspoor, een greppel, leverde geen scherven op, maar is mogelijk te dateren in de Late Prehistorie.

Bron: *Jaarverslag 1996 Archeologische Werkgroep Heiloo* (A.J.H. Haverman en T. de Ridder)

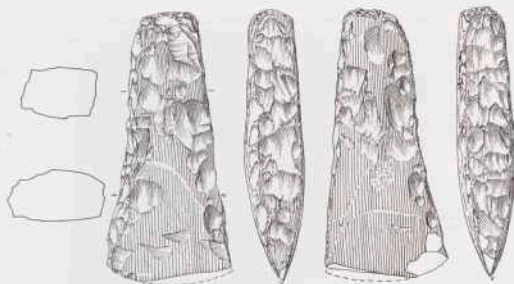
Heiloo: Vlooiendijk 1 Enkele jaren geleden meldde een tuinder zich bij de archeologische werkgroep Heiloo met een complete vuurstenen sikkel. Hij bleek deze op het volkstuienencomplex Vlooiendijk te hebben gevonden. Op de bewuste volkstuin verrichtte de werkgroep een kort archeologisch onderzoek. Eventuele grondsporen waren echter reeds geheel vernietigd door diepspitten.

In 1996 kwam de naastgelegen tuin vrij. Aangezien het bodemarchief in het volkstuienencomplex bedreigd wordt door tuindersactiviteiten, zoals diepspitten en het graven van afvalkuilen, werd een klein onderzoek op de vrijgekomen volkstuin verantwoord geacht. De werkgroep legde een aantal proefputten aan. In werkput 5 werd een vuile laag aangesneden. Het bleek een gegraven kuil of een oude depressie in het landschap te zijn, waarin ruim voor het begin van de jaartelling een drinkplaats was aangelegd. In het midden van de depressie trof de werkgroep de restanten aan van een vlechtwerk dat op sommige plaatsen nog ruim 10 cm hoog was. De drinkplaats bevatte ook het nodige scherf- en botmateriaal. Het aardewerk kan gedateerd worden in de periode van ca. 1100 tot 500 v. Chr. Het aardewerk lijkt enige gelijkens te vertonen met het aardewerk uit Hoogkarspel.

De vulling van de kuil was tamelijk humeus tot zelfs venig, zodat er gerede kans was op een goede conservering van botanisch materiaal. Uit de karakterisering van enkele monsters die door BLAX-Consult zijn onderzocht, bleek dat het botanisch materiaal over het algemeen goed geconserveerd was. Van de gemeente Heiloo en de provincie Noord-Holland is inmiddels een subsidie verkregen om de monsters door BLAX-Consult uit te laten werken.

Bron: *Jaarverslag 1996 Archeologische Werkgroep Heiloo* (A.J.H. Haverman en T. de Ridder)

Afb. 1. Niedorp; Barsinghorn. Vuurstenen bijl uit het Neolithicum. Schaal 1:2. Tek. J.H.M. Peeters (ROB).

Heiloo: Vlooiendijk 2 Begin 1996 had zich een (tweede) tuinder gemeld met een sikkelfragment. Ook de tuin van deze tuinder werd aan een archeologisch onderzoek onderworpen (zie Heiloo: Vlooiendijk 1). In een kleine proefput werd een spoor aangetroffen waarin enkele kleine brokjes, zeer zacht gebakken aardewerk aanwezig waren, van nog geen centimeter groot. Van slechts één aardewerkfragment kon de magering worden bepaald. Dit fragment was met kwarts gemagerd.

Aan de oppervlakte van de volkstuin werd een verbrand stukje vuursteen aangetroffen, waarvan kon worden vastgesteld dat het een sikkelfragment betrof (determinatie: A. Van Gijn, IPL). Met deze vondst komt het totaal aantal vuurstenen sikkels of fragmenten daarvan – in de gemeente Heiloo – op elf.

Bron: *Jaarverslag 1996 Archeologische Werkgroep Heiloo* (A.J.H. Haverman en T. de Ridder)

Hoorn: Kersenboogerd zie Middeleeuwen en later.

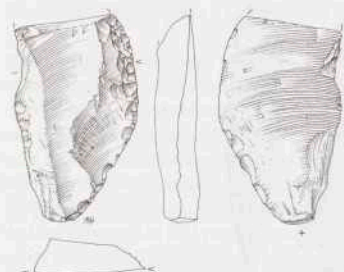
Limmen: Uitgeesterweg zie Middeleeuwen en later.

Niedorp: Barsinghorn (afb. 1) Door de familie Nobel uit Lutjewinkel (Gemeente Niedorp) werd in het verleden tijdens een aardappeloogst een complete vuurstenen bijl gevonden. Bijzonder aan het werktuig is de holle zijkant en de uitlopende snede. De bijl is waarschijnlijk oorspronkelijk geschacht geweest. In de kop van Noord-Holland zijn meer van dergelijke bijlen gevonden. In de regel zijn deze echter niet van vuursteen vervaardigd. De stenen variant wordt het type Niedorp genoemd. De asymmetrische snede van de bijl zorgt voor gelijkenis met vuurstenen bijlen van de Enkelgrafcultuur, die over het algemeen in Duitsland en Denemarken worden gevonden. De bijl dateert waarschijnlijk uit het Late Neolithicum (determinatie: J.W.H. Hogestijn, ROB).

Provincie Noord-Holland

A. van Duinen

Schoorl In opdracht van Staatsbosbeheer werd in oktober 1996 een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (booronderzoek) uitgevoerd in de Parnassivallei in de Schoorlse duinen. Het onderzoek werd uitgevoerd door W. Bosman. De aanleiding voor de inventarisatie was het plan tot herstel van dynamische kustprocessen in deze direct achter de zeereep gele-

Afb. 2. Wieringen: Hippolytushoef. Vuurstenen werktuig uit het Paleolithicum. Schaal 1:2. Tek. J.H.M. Peeters (ROB).

gen vallei. Wind en water zullen in het gebied een nieuw landschap creëren. Als gevolg van dit natuurontwikkelingsproject zal een deel van het bodemarchief worden aangetast.

De archeologische inventarisatie maakt duidelijk dat in het grootste deel van het gebied geen archeologische sporen zijn te verwachten. In het zuidelijke deel van de vallei zijn daarentegen wel aanwijzingen voor de aanwezigheid van Prehistorische lagen die op betrekkelijk geringe diepte aanwezig zijn. Deze lagen kunnen wellicht in verband gebracht worden met de in de directe omgeving aanwezige archeologische vindplaatsen uit de Vroege en Midden-IJzertijd (Van Heeringen 1992).

Bron: *De Parnassivallei Schoorl* (W. Bosman 1996a)

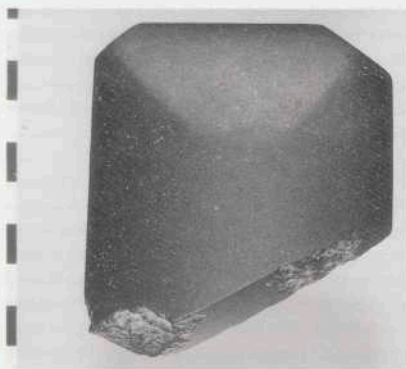
Velsen: Driehuis In opdracht van de provincie Noord-Holland werd door W. Bosman en A. Pavlovic van 24 juni tot en met 8 juli 1996 een inventariserend booronderzoek uitgevoerd op de bouwlocatie van het toekomstige seniorencomplex Middeloo (Bosman en Pavlovic 1996b). Het ca. 240 m lange en 70 m brede weiland wordt in het zuidoosten begrensd door de spoorlijn Haarlem-Beverwijk en in het westen door de Kapelweg. In het noorden en oosten wordt het omzoomd door een groenstrook van het rijksmonument Beeckestijn. De ondergrond van het weiland wordt doorsneden door de hoofdtransportleiding van de Watertransportmaatschappij Rijn-Kennemerland en een antitankgracht uit de Tweede Wereldoorlog.

De ondiepe geologie van het onderzoeksgebied bestaat voornamelijk uit Oude Duin- en Strandzanden. De voornamelijk door de wind afgezette duinzanden werden op bijna alle boorlocaties opgesplitst door humeuze begroeiingsniveaus (Blokzijl e.a. 1995). Met name in het oostelijke deel van het onderzochte terrein werden duidelijke cultuurlagen aangeboord. In het donkergrijze en zeer humeuze zand werden relatief grote hoeveelheden houtskoolpartikels en een aantal verbrande en deels gepatineerde botfragmentjes aangeboord. Direct ten noorden van het te bebouwen terrein leverde een boorkern een aantal fragmentjes van viswervels, bot en een aardewerkfragment op. Een datering in de (Late) Bronstijd of IJzertijd is op basis van andere waarnemingen uit de nabije omgeving het meest waarschijnlijk.

Voor het oostelijke deel van het terrein is de uitvoering van een Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO) aanbevolen om de aard, ouderdom en kwaliteit van de cultuurlagen te bepalen. Voor het terrein ten noordoosten van het onderzochte gebied is de uitvoering van een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI) aanbevolen om de begrenzing van de cultuurlagen in kaart te brengen. Dit alles met het oog op een optimaal behoud van de aanwezige cultuurlaag en het daarop af te stemmen beheer en bodemgebruik op deze locatie.

Provincie Noord-Holland

A. Pavlovic

Afb. 3. Zijpe: Nollenstein. Fragment van een stenen bijl. Foto M. Ydo (IPP).

Velsen: Velsbroek In opdracht van de gemeente Velsen werd in de periode augustus-september 1996 een AAI (booronderzoek) uitgevoerd in het zuidoosten van het nieuwe gemeentedeel Velsbroek. Het onderzoek werd uitgevoerd door W. Bosman onder supervisie van de ROB. De aanleiding voor de inventarisatie is de toekomstige woningbouw in de plandelen H en K.

Het onderzoeksgebied is tot op heden als grasland in gebruik geweest. De ondergrond van het gebied bevat meerdere arealen van cultuurlagen uit het Neolithicum, de Bronstijd en de IJzertijd. De cultuurlagen bevinden zich voor het overgrote deel in het zuidwestelijk plandeel H. De Neolithische cultuurlaag hangt samen met het voorkomen van een voormalige duinzandrug. Deze zandrug bevond zich in een estuarium-landschap en raakte al voor aanvang van de Bronstijd overspoeld en bedekt. De cultuurlaag uit de Brons-/IJzertijd heeft tenminste één vindplaats opgeleverd die hoogstwaarschijnlijk als een nederzetting geïnterpreteerd mag worden.

Bron: *Velsbroek plandelen H en K* (W. Bosman 1996b)

Wervershoof: Onderdijk zie Middeleeuwen en later.

Wieringen: Hippolytushoef (afb. 2) De heer A.J. de Vries heeft in het verleden tijdens een ruilverkaveling een werktuig van vuursteen gevonden. Het werktuig is een enkelvoudige convexe schaaaf en stamt uit het Midden- of Laat-Paleolithicum. Het gebruiksvoorwerp is te bezichtigen in Den Oever (Gemeente Wieringen) in het museum Het Huis van de Aarde.

Provincie Noord-Holland

A. van Duinen

Zaanstad: Assendelft Noord zie Romeinse Tijd.

Zijpe: Nollenstein (afb. 3) De heer G. van de Meer uit Noordwijk heeft tijdens het rooien van waspen een fragment van een stenen bijl (breedte ca. 7 cm) gevonden van het type *Fels-Ovalbeil*. Het deel van de bijl waar het snijvlak zich bevindt ontbreekt. Het breukvlak is later opnieuw geslepen. Het gebruiksvoorwerp dateert uit het Midden- of Late Neolithicum. De la-

tere bewerking is echter niet noodzakelijk Neolithisch. Uit het westen van het land zijn een aantal van dergelijke bijlen bekend met soortgelijke bewerkingsporen. Ze worden over het algemeen in een Romeinse context gevonden. Over het gebruik van deze bijlen in een Romeinse context is nog weinig bekend.

Provincie Noord-Holland

A. van Duinen

Romeinse Tijd

Castricum: Albertshoeve In vervolg op de in 1995 gestarte archeologische opgraving op de nieuwbouwlocatie Albertshoeve werd, na enige weken vorstverlet, in januari 1996 de tweede fase van het ROB-onderzoek uitgevoerd (Hagers 1996). Het vervolgonderzoek duurde tot 2 mei 1996. In deze periode zijn zeven opgravingsputten van ca. 10 bij 40 m onderzocht. Begin mei was in totaal een terrein van ca. 0,6 ha opgegraven. Een uitvoerige rapportage is in voorbereiding waaraan vele collega's een bijdrage leveren (Hagers in voorbereiding). Het onderzoek werd mogelijk gemaakt door subsidies van de gemeente Castricum en de provincie Noord-Holland.

De opgravingsresultaten tonen het uitzonderlijke karakter van de vindplaats uit de Romeinse Tijd. Het grote belang wordt voornamelijk bepaald door de vondst van duidelijke nederzettingen die wijzen op continuïteit van de bewoning vanaf ca. 260-270, een periode waarin als gevolg van sterke afname in de bevolkingsdichtheid tot op heden nauwelijks overblijfselen zijn getraceerd. Hiernaast kunnen eveneens het bij de nederzetting behorende inhumatiegrafveld, alsmede de grote aantallen gedraaid (import)aardewerk, metalen voorwerpen, munten en natuursteen als uitzonderlijk worden beschouwd. Met de uitwerking van een rapportage over de opgravingsresultaten is een begin gemaakt met het opvullen van de kennislacune in de bewoninggeschiedenis van het westelijk kustgebied voor de periode tussen de (Midden) Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen.

De nederzettingen lagen op een hogere plek langs een depressie (een geul?) van een zandige plaat in het Oer-IJ-estuarium. Het gebied stond in ieder geval in de Romeinse Tijd nog onder mariene invloed. Dit blijkt onder meer uit de afzetting van een ca. 25 cm dikke laag fijn zand tijdens Periode I en de opvulling van depressies met fijn zand tijdens Periode II (zie beneden). De vorming van de zandlaag kan op grond van vondsten in greppels onder de zandlaag in de 2e eeuw na Chr. worden gedateerd.

De continuïteit in de ligging van de huisplaatsen en de aanwezigheid van begrenzingssloten en omheiningen maakten het mogelijk een goede periodisering van de bewoning op te stellen. Deze wijkt op een aantal punten af van de fasering, zoals beschreven in de Kroniek over 1995 (Hagers 1996). De Romeinse en Vroeg-Middeleeuwse vondsten, de absolute dateringen - verkregen door dendrochronologisch onderzoek - en de C¹⁴-dateringen vormen de basis voor de nieuwe periodisering. De uitwerking van de vondstgegevens is nog in volle gang. Het volgende overzicht berust op een voorlopige interpretatie van de gegevens en dient dan ook met voorzichtigheid te worden gehanteerd.

Periode I In de 2e eeuw, maar mogelijk al aan het einde van de 1e eeuw, wordt het terrein in gebruik genomen. Overblijfselen van het eerste gebruik van het terrein bestaan uit greppels die ronde, ovale en rechthoekige perceeltjes omgeven. Mogelijk is er aan het einde van deze periode (tweede helft 2e eeuw?) sprake van bewoning op het terrein.

Periode II In de 3e eeuw ontstaan er drie vierhoekige kavels. In eerste instantie zijn deze omgeven door sloten. Tussen ca. 260 en 330 staan er op twee van de drie kavels gebouwen. De kavelsloten zijn dan vervangen door omheiningen. Ter hoogte van de meest noordelijk gelegen kavel wordt in deze periode een grafveld aangelegd.

Periode III In de tweede helft van de 4e eeuw moeten er in de naaste omgeving opnieuw mensen hebben verbleven. Hiervan getuigen diverse vondsten en een inhumatie van een ca. 30-jarige vrouw.

Periode IV Vanaf het einde van de 7e eeuw tot in de eerste helft van de 9e eeuw wordt het terrein opnieuw bewoond. Vermoedelijk wordt deze bewoning aangevangen op een ovaal, door een brede sloot omgeven terrein. Later worden eveneens over deze sloot gebouwen opgericht. In de eerste helft van de 9e eeuw wordt de nederzetting verlaten en wordt het terrein ingericht als akker- of weidegebied.

Periode V Tussen de 10e en de 13e eeuw wordt in het uiterste zuiden, ter hoogte van de dijk (Uitgeesterweg), gewoond.

In de nederzetting uit de Romeinse Tijd zijn delen van lange drieschepige huisplattegronden, een (mogelijk) eenschepige plattegrond en een (mogelijk) tweeschepige plattegrond herkend. De drieschepige plattegronden hebben een lengte van meer dan 32 m. Een van deze plattegronden laat een tweedeling zien: een gedeelte wordt gekenmerkt door een paarsgewijze zetting van staanderpalen binnen een rij, het andere gedeelte heeft een regelmatige zetting van de staanderpalen binnen een rij. De andere drieschepige plattegrond heeft alleen een regelmatige zetting van staanderpalen. De gebouwen zijn nauw verwant met de huisvormen die in de Nederlandse en Duitse kustregio voorkomen. Naast deze gebouwen zijn eveneens een schuurtje en enige vierpalige structuurtjes (spiekers?) herkend. De gebouwen waren opgetrokken uit eikenhout.

De Vroeg-Middeleeuwse gebouwplattegronden liggen verspreid in drie clusters. Van de drieschepige plattegronden zijn uitsluitend de twee rijen staanderpalen teruggevonden. De tweeschepige gebouwplattegronden zijn in te delen in een groep korte (ca. 8 m) en een groep lange gebouwen (ca. 11,5 tot 14 m). Beide worden gekenmerkt door een verdeling van de lengte in drie of vier min of meer gelijke vakken. Vergelijkbare plattegronden zijn ook uit Valkenburg (Z-H) bekend (Bult e.a. 1990). Bij geen van de gebouwen zijn resten van vloeren of haarden aangetroffen. De staanderpalen waren vrijwel alle van eik gemaakt, maar ook es is gebruikt.

Op het terrein zijn 37 waterputten aangetroffen. Ze dateren uit de Romeinse Tijd en de Vroege en Late Middeleeuwen. Er zijn tien verschillende constructietypen herkend: boomstam, ton, rechthoekige houten bekisting opgebouwd uit voornamelijk verticale planken, vlechtwerk, plaggen, plaggen op ton, plaggen op wiel, plaggen op vierkant houten raam, rechthoekige houten bekisting en gestapelde houten ramen. Enkele waterputten uit de Romeinse Tijd zijn na het gebruik volgestort met bewoningsafval, enkele andere bevatten deposities van complete handgevormde potten.

De erven uit de Romeinse Tijd waren omgeven door omheiningen, die bestonden uit dicht naast elkaar in greppels geplaatste palen. Uit de diepte van de palen ten opzichte van het maaiveld (tussen ca. 0,90 en 1,10 m) is afgeleid dat de omheiningen mogelijk een hoogte van 0,90 tot 1,80 m hadden. De oudste omheiningen waren waarschijnlijk vooral uit zacht hout (es) opgetrokken, de jongere alle uit eikenhout. De boomstammen waren voor dit doel over de lengte in drie tot zes stukken gespleten. Enkele overblijfselen van rijen paalgoten tonen

dat ook de Vroeg-Middeleeuwse erven begrensd waren. De afstand van ca. 2 à 3 m tussen de afzonderlijke paalgoten binnen een rij maakt het waarschijnlijk dat het hier om gewone hekwerken gaat.

Op enkele tientallen meters ten noorden van de 3e- en 4e-eeuwse erven was een grafveldje gelegen met tenminste zeven inhumaties. Twee C^{14} -monsters van inhumaties uit dit grafveldje zijn 1770 ± 40 BP gedateerd. Vier mannen en een vrouw zijn gestrekt op de rug begraven in kuilen dan wel greppels. Eén individu is mogelijk in een kist bijgezet. Deze laatste heeft een noordwest-zuidoost oriëntatie, de anderen zijn tegengesteld georiënteerd.

Twee andere menselijke begravingen bevinden zich elders op het terrein. Een vrouw is begraven op de rug in een greppel langs de zuidelijke omheining van een erf uit de 3e eeuw. Het andere individu, een ca. 30-jarige vrouw, is op haar buik – west-oost georiënteerd – in een kuil bijgezet. Een monster van haar dijbeen heeft een C^{14} -datering van 1750 ± 40 BP opgeleverd. Rond haar hals droeg zij een ketting van glazen kralen gevuld met goudfolie. Het terrein heeft ook nog verspreid liggende menselijke resten prijsgegeven, zowel van inhumaties als crematies. Even oostelijk van het grafveldje werden crematieresten in een kuil gevonden.

Naast de bovengenoemde inhumaties zijn ook enige dierbegravingen in kuilen aangetroffen. Het gaat om een koe, een veulen en een hond. De begravingen van de koe en de hond zijn te dateren in de Romeinse Tijd, het veulen is niet gedateerd.

Verspreid over het terrein zijn enkele bijzondere deposities uit de Romeinse Tijd aangetroffen. Het gaat om een complete grote handgevormde pot in een kuil, complete handgevormde potten in twee waterputten, een Romeinse bronzen steelpan in een kuiltje, een Keltische gouden stater van de Nervii in een paalkuil van het huis uit 272 na Chr., en een paardenhoofd op de bodem van een greppel.

Van bijzonder belang is het samengaan van grote aantallen aardewerkfragmenten, metalen voorwerpen en munten van inheemse en Romeinse oorsprong. In geringe(re) hoeveelheden zijn voorwerpen van hout, houten constructie-elementen, touw, leer en glas aangetroffen. Sterk is het contrast tussen de aantallen vondsten uit de Romeinse Tijd en de Vroege Middeleeuwen.

Het merendeel van het aardewerk uit de Romeinse Tijd is met de hand vervaardigd. Op de draaischijf vervaardigd aardewerk komt eveneens voor (637 stuks). Het gedraaide aardewerk bestaat uit bijna 70% blauwgrijs aardewerk, gevolgd door 8,2% terra sigillata, 7,1% ruwwandig, 4,7% rood, 3% gladwandig, 1,7% geveerd- en 0,9% dikwandig aardewerk.

Van enkele versierde fragmenten terra sigillata (type Dragendorff 37) is vastgesteld dat het geproduceerd is in de werkplaatsen van Dubitatus (Trier), Censor-Dextorgroep of navolger (Trier), Cerialis I of V (Rheinzabern), Helenius (Rheinzabern) en Afer (Trier). Alle fragmenten versierde terra sigillata stammen uit de periode ca. 170-250.

De aardewerkvondsten uit de Vroege Middeleeuwen stammen voor het merendeel uit de Karolingische Tijd, een kleiner deel is gemaakt in de Merovingische Tijd. Van het Merovingische aardewerk is het grootste deel gemaakt op de draaischijf. Handgevormd aardewerk vormt binnen deze assemblage een minderheid. Dit is een verschijnsel dat ook elders in Nederland in de Merovingische Tijd voorkomt. Het merendeel van het Karolingische aardewerk bestaat uit handgevormd materiaal. Slechts de randen van het gedraaide aardewerk in combinatie met de baksels laten zich verder onderverdelen. Het hoge aantal VIII-typen tezamen met een hoog percentage Mayen-baksel (bakseltypen 6-9-12) kan een relatief vroege datering van de nederzetting te Castricum betekenen.

Het grote aantal metalen voorwerpen (400 stuks) en de samenstelling van de assemblage maakt de vindplaats uniek in Nederland en aangrenzend Duitsland ten noorden van de Limes. Naast een groot aantal Germaanse bronzen fibulae die voornamelijk in de late 2e en 3e eeuw gedateerd kunnen worden, komen ook zilveren voorwerpen voor zoals onderdelen van een tutulusfibula, twee siernaalden van het type Fecamp en een met goudfolie bedekte zilveren naald van het type Wijster. Een datering in de late 4e eeuw of begin 5e eeuw lijkt voor deze voorwerpen het meest waarschijnlijk. Uit dezelfde periode stamt ook een handvat van een bronzen scheermes. Een ander uniek stuk is een complete bronzen schaar uit de 1e of 2e eeuw. Opmerkelijk is het ontbreken van andere Germaanse kledingaccessoires, zoals gordelhaken, armbanden en vingerringen.

De groep Romeinse metalen voorwerpen bestaat uit bronzen uitrustingsstukken, diverse (meubel)beslagen en enkele fragmenten van bronzen draadfibulae (midden-1e tot midden-2e eeuw). Een bijzonder stuk is een complete bronzen steelpan die in een kuiltje werd aange troffen.

De metaalvondsten uit de Middeleeuwen steken qua aantal en soort schril af bij die uit de Romeinse Tijd. De Middeleeuwse vondsten bestaan voornamelijk uit fibulae of bronzen kledingaccessoires, zoals gespen. Hiervan zijn noemenswaardig een Laat-Merovingische gesp van een gordel of *Wadenbinde*, twee bronzen gelijkarmige fibulae en twee geëmailleerde Karolingische schijffibulae. Uit de Late Middeleeuwen dateren onder meer een bronzen oordband en twee ijzeren kruisboogpunten.

Enkele fragmenten van smeltkroesjes, tuyères, mallen en brons- en zilverdruppels getuigen van (her)bewerking van metaal. Er zijn aanwijzingen voor bewerking van edelmetalen, koper of koperlegering en ijzer. De sterke fragmentatie van de metalen voorwerpen en de aanwezigheid van hak-, snij-, knip- en hamersporen op de meeste in de nederzetting aange troffen metalen voorwerpen van Romeinse origine wijzen in elk geval op *working* van bronschroot.

Van de 105 munten zijn er 74 in de Romeinse Tijd, 5 in de Vroege Middeleeuwen en 16 in de Late Middeleeuwen te dateren. Tien munten stammen uit de Nieuwe Tijd. Uniek is de gouden stater van de Nervii die vermoedelijk als bouwoffer in een paalkuil van een gebouw uit 272 na Chr. werd gedeponeerd. In het muntspectrum uit de Romeinse Tijd valt op dat buiten de gebruikelijke pieken in de tweede helft van de 2e eeuw en rond 270, de eerste munten aan het einde van 1e eeuw of het begin van de 2e eeuw de vindplaats lijken te bereiken en dat er nog een groep van vijf munten uit de tweede helft van de 4e eeuw aanwezig is.

ROB

J.-K.A. Hagers

Castricum: Oosterbuurt (afb. 4) Terwijl de ROB-opgraving Castricum Albertshoeve in hoog tempo werd uitgevoerd, werd om het opgravingsterrein heen een wegcunet aangelegd. De ROB-archeologen hadden – tot hun grote spijt – geen tijd om dit wegcunet te onderzoeken, vandaar dat twee amateurarcheologen in overleg met de ROB gedurende twee weekenden een aantal sporen opgroeven.

In grote delen van het wegcunet – voornamelijk in het deel dat was gelegen tussen de ROB-opgraving en boerderij Kronenburg – waren zeer veel interessante sporen aanwezig. Onderzoek van drie kuilen bracht een grote hoeveelheid inheems aardewerk, Romeins importaardewerk en Middeleeuws aardewerk aan het licht. De meest opmerkelijke vondsten waren: stukken grijsblauw aardewerk, een deel van een terra-sigillataschaal, een handgemaakte dunwandige schaal en een tweetal bijna complete inheemse potten (afb. 4). Deze twee vrijwel

Afb. 4. Castricum: Oosterbuurt. Twee vrijwel complete inheemse potten uit de Romeinse Tijd. Deze twee potten werden samen in één kuil aangetroffen. Foto R. Beentjes.

complete potten zijn ca. 35 cm hoog en waren samen in één kuil gezet. Tevens werden in een kuil grote stukken van een forse okerkleurige Vroeg-Middeleeuwse kogelpot aangetroffen, die niet gebruikt lijkt te zijn. Opmerkelijk was de aanwezigheid van een twee centimeter dikke aslaag die vlak boven deze kogelpot was.

Stichting Werkgroep Oud-Castricum

R. Beentjes

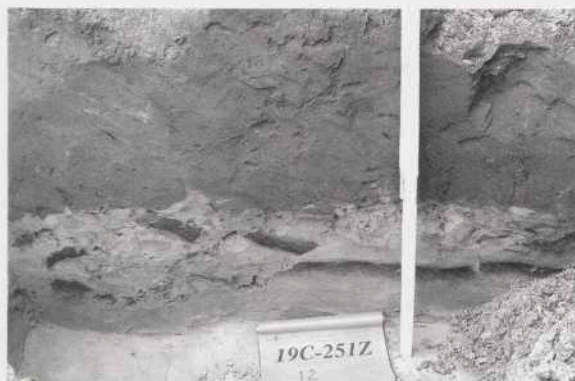
Haarlem: centrum zie Middeleeuwen en later.

Heemskerk: Waterakkers (afb. 5-6) In opdracht van de provincie Noord-Holland werd door medewerkers van de afdeling Cultuur en Educatie van de provincie Noord-Holland van 24 september t/m 7 november 1996 een inventariserend archeologisch onderzoek op het voormalig tuindersgebied De Waterakkers uitgevoerd. Het ca. 50 ha grote terrein ligt in het zuidwesten van de gemeente Heemskerk. Dit gebied wordt in het westen begrensd door de Rijksstraatweg, in het zuiden door de Maerten van Heemskerckstraat, in het oosten door de Jan Ligthartstraat en in het noorden door de Starweg.

Op het terrein worden ca. 350 woningen gerealiseerd met diverse waterpartijen voor recreatieve doeleinden. In het meest westelijke deel wordt een klein bedrijventerrein aangelegd. Het terrein wordt in drie fasen bouwrijp gemaakt. In de eerste fase werd het oostelijke deel van het terrein bouwrijp gemaakt. Het graven van rioolsleuven en waterpartijen werd zoveel mogelijk archeologisch begeleid, waarbij met name de profielen op hun lithologische samenstelling en de daarin besloten bewoningssporen werden bekeken.

De ondiepe geologie van het terrein is hoofdzakelijk opgebouwd uit Oude Duin- en Strandzanden waarin plaatselijk een aantal begroeiingsniveaus te zien waren. Er werden ook cultuurlagen uit de IJzertijd, Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen waargenomen. In het noordelijke deel van het terrein kon een langwerpige afvalkuil uit de Romeinse Tijd voor een groot deel worden opgegraven. Deze kuil bevatte veel handgevormde inheemse scherven, (verbrande) botfragmentjes, één terra-sigillata-scherfje en twee fragmenten ruwwandig Romeins import aardewerk. Ca. 1 m naar het westen lag een akker uit dezelfde periode met spo-

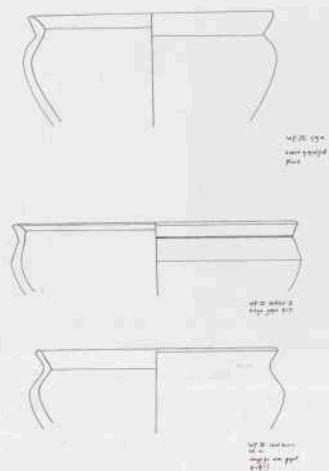
Afb. 5. Heemskerk: Waterakkers. Akker uit de Romeinse Tijd. Goed te zien zijn de afzonderlijke ploegvoren waarin het humusbandje door de keerploeg omgekeerd in de ploegvoor werd achtergelaten. Foto provincie Noord-Holland.

Afb. 6. Heemskerk: Waterakkers. Twee cultuurlagen uit de (Late) IJzertijd, gescheiden door een stuifzandlaag waarin donkere eergetouwkrassen te zien zijn. Foto provincie Noord-Holland.

ren van een keerploeg. De akker en de afvalkuil waren overstoven door een ca. 0,25 m dikke witgele zandlaag (afb. 5).

Op een andere locatie in het riooltraject werden eergetouwkrassen waargenomen (afb. 6). Er bleken twee cultuurlagen (akkers) boven elkaar te liggen die gescheiden waren door een pakketje stuifzand. In het humeuze zand werden geen aardewerkfragmenten aangetroffen. Wel kon een aantal botfragmentjes geborgen worden. Voor zover aanwezig zijn de Middeleeuwse bewoningssporen opgenomen in de soms 1 m dikke subrecente bouwvoor. De aan het

Afb. 7. Schagen: Witte Paal III. Laat-3e-eeuws en begin 4e-eeuws inheems aardewerk. Potten die geïnterpreteerd kunnen worden als afgeleiden van potten met zigzagprofiel. Schaal 1:4. Tek. Stichting Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland.

oppervlak en in de subrecente bouwvoor verzamelde scherven variëren van ongeglazuurde steengoedscherven uit de 15e eeuw tot modern aardewerk. Een bakstenen waterputje was geconstrueerd bovenop een uit drie delen bestaande ronde plank. Op basis van de daarin gedane vondsten dateert dit waterputje uit de 19e eeuw.

Provincie Noord-Holland

A. Pavlovic

Heiloo: Kapellaan zie Middeleeuwen en later.

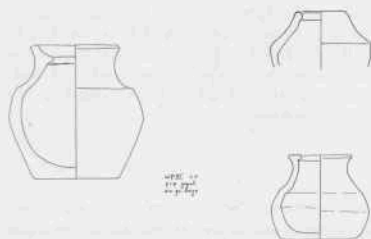
Heiloo: Pastoor van Muijenweg zie Prehistorie.

Heiloo: Vrieswijk zie Middeleeuwen en later.

Limmen: Uitgeesterweg zie Middeleeuwen en later.

Schagen: Witte Paal III (afb. 7-9) Vrijwel het gehele jaar 1996 werd door de Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland gewerkt aan de opgraving Witte Paal III. De campagne was mogelijk gemaakt dankzij een subsidie van de provincie Noord-Holland en was er op gericht de zuidelijke periferie van het eerder blootgelegde terrein vast te stellen (zie Hagers 1994, 387).

Verrassend genoeg bleken de meest zuidelijke sporen van het vorige onderzoek te behoren bij een geheel andere huisplaats. Deze plaats werd gekenmerkt door een tot 30 cm dik pakket grijze klei waarin en waarop veel roze-rood gekleurde as en scherven lagen. Dit kleipakket bevond zich op een sterk humeuze laag met ouder materiaal. Deze humeuze laag was het overblijfsel van het veenpakket dat in de Romeinse Tijd het gebied overdekte. De huisplaats leverde scherfmateriaal op uit de 3e en mogelijk vroege 4e eeuw na Chr. Sporen van een opstal

Afb. 8. Schagen: Witte Paal III. Laat-3e-eeuws en begin 4e-eeuws inheems aardewerk. Potten met een duidelijke verwantschap met het Groningse type K6 (vgl. Taayke 1996). Schaal 1:4. Tek. Stichting Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland.

werden niet aangetroffen. In het zuidoosten werd de woonplaats begrensd door een ruim 2 m brede sloot die materiaal bevatte uit het eind van de 3e eeuw, zoals een tweetal koperen munten van Postumus. Verder zuidoostelijk werd opnieuw een dik pakket scherven en as aangetroffen van een volgend erf. Ook hierin werden scherven van rond het jaar 300 gevonden.

De waarschijnlijk rituele kuilen die werden aangetroffen onder het ophogingspakket, leverden een vrucht aan vaak goed reconstrueerbaar aardewerk op. De kuilen zijn, op grond van dit aardewerk alle te dateren vóór 250 en mogelijk zelfs nog vroeger. Kuilen met daarin kenmerkend 'laat' aardewerk (bijv. potten met zigzag-profielen, zie afb. 7) werden niet aangetroffen.

Een aantal vondsten verdient extra aandacht. Er is een deel van een skelet van een mens gevonden, die op de buik was begraven in een kuil in het veen. Het is waarschijnlijk een ondiepe kuil geweest, omdat in de resterende huneuze grond geen spoor van een ingraving werd gezien. Het geraamte mist – tengevolge van het graven van een greppel in de Middeleeuwen – beide benen en het grootste gedeelte van de rechterarm. De resten zijn in hun geheel geborgen en inmiddels geprepareerd. Aardig was tevens de vondst van een bronzen handvat van een sleutel (afb. 9). De meest sensationele vondst was een gouden Romeinse ring met een intaglio van blauwe en zwarte glaspasta, waarop een lopende Hercules is te zien. De ring is intact. Hij is echter opzettelijk verbogen om hem passend te maken voor een dunnere vinger dan waarvoor hij oorspronkelijk was gemaakt. Uit het opgravingsvlak werden munten geborgen van Hadrianus, Septimius Severus en Clodius Albinus. Ook de knop van een zilveren haarspeld – van een tot nog toe onbekend type – was een opmerkelijke vondst, zeker in het licht van de opvallend klein- en hoeveelheid importaardewerk.

Het is geheel niet uitgesloten, dat de vondsten alle zijn te dateren in de periode van het Imperium Galliarum en dat het hier gaat om geld en sieraden die zijn meegenomen door een legionair. Hierbij denken we natuurlijk ook aan de eerder gevonden zilverschat van hetzelfde terrein (zie Hagers 1994). Omdat in de jaren 260-270 grote onrust heerste in dit deel van het land en er waarschijnlijk grootschalige verplaatsingen van mensen waren, raakten oude handelscontacten verstoord. Hierdoor was men ondanks de ogenschijnlijke rijkdom niet in staat Romeins aardewerk te bemachtigen. Waarschijnlijk is dit een verschijnsel dat overal in de provincie heeft plaatsgevonden. De aanname dat de inheemse bewoning ophield te bestaan rond 270 werd tot nog toe gebaseerd op het ontbreken van dateerbare importen van na 270. Bij nadere bestudering van met name het inheemse aardewerk zou voor veel vindplaatsen deze datum naar de 4e eeuw kunnen worden verschoven. In 1997 zal het onderzoek van Witte Paal III worden afgesloten.

Stichting Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland

F. Diederik

Afb. 9. Schagen: Witte Paal III. Mogelijk aardewerk uit Drenthe, goed vergelijkbaar met Wijster IIIB (Van Es 1967). Bronzen handvat van een Romeinse sleutel uit de 3e eeuw. Schaal 1:4. Tek. Stichting Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland.

Schagen: Witte Paal Zuid-Oost In opdracht van de gemeente Schagen en onder supervisie van de ROB werd door de Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland een archeologische verkenning uitgevoerd op het industrieterrein Witte Paal Zuid-Oost, op de plaats waar een waterpartij gegraven moest worden. Reeds in 1994 waren er bij de aanleg van een weg aanwijzingen gevonden dat het betreffende terreingedeelte sporen uit de Late IJzertijd of de Vroege Romeinse Tijd zou kunnen bevatten. Omdat de vorm van de waterpartij nog niet definitief vaststond, zou de uitkomst van de verkenning kunnen leiden tot aanpassing van het plan, zodat in de bodem aanwezige resten behouden zouden kunnen blijven.

Er werd een drietal lange sleuven getrokken om een zo groot mogelijk deel van het terrein te bestrijken. In het noordoosten werd een concentratie aardewerk en botten gevonden in een sterk humeus laagje: het restant van het veendek dat het gebied ooit overdekte. Hieronder werden geen sporen aangetroffen. Iets verder naar het zuiden werd een ondiepe kuil, gevuld met veen en een enkele scherf gevonden. Alle materiaal lijkt te dateren vanaf 200 v. Chr. tot rond het begin van de jaartelling.

In de middelste sleuf werd een deel van een met veen gevulde sloot ontdekt, waaruit eveneens aardewerk werd geborgen. In de meest zuidelijke sleuf werd in de zuidwesthoek van het terrein enig aardewerk gevonden. Ook werd in deze sleuf een opvallende begraving van een hondenschedel – met de beide onderkaakdelen gekruist daarnaast liggend – aangetroffen. De datering voor deze plek zal eveneens liggen in de 1e eeuw v. Chr. tot de 1e eeuw na Chr.

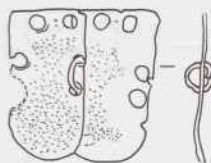
In overleg met de ROB en de gemeente Schagen is de definitieve vorm van de te graven vijver zo gekozen, dat een zo groot mogelijk archeologisch interessant deel van het terrein behouden zal blijven. Het onderzoek werd betaald door de gemeente Schagen.

Stichting Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland

F. Diederik

Velsen: Velsen 2 (afb. 10) Bij het onderzoek in de sleuf voor de nieuwe Waterleiding Rijn-Kennemerland (februari 1996) op het terrein van Velsen 2 zijn sporen van de verdedigingsgordel van een fort ingemeten (zie W. Bosman 1996c). Hiermee is duidelijk geworden dat de forten Velsen 1 en 2 op nog geen 600 m van elkaar hebben gelegen. Deze afstand is kleiner dan aanvankelijk werd gedacht (vgl. Morel 1988; Bogaers en Rüger 1974). In 1994 was al aangetoond – door middel van waarnemingen in de bouwput van de Wijkertunnel – dat beide forten aan dezelfde bocht van de hoofdgeul van het Oer-IJ hebben gelegen (Bosman 1995). Deze waarnemingen weerspreken de veronderstelling van Morel (1988) dat Velsen 1 aan een zijgeul van het Oer-IJ lag.

Naast de weg ten oosten van de Velsertunnel ligt een leidingenstraat waarin in 1982 een olieleiding van Union Oil is aangelegd. Deze olieleiding ligt momenteel ten westen van de sleuf voor de nieuwe Waterleiding Rijn-Kennemerland (WRK-sleuf). Tijdens de archeologische campagne van 1982 waren sporen aangetroffen die duiden op de locatie van het fort Velsen 2. In de onder de *Dirty Sands* liggende lagen zijn enkele sporen van de diepst aange-

Afb. 10. Vels: Vels 2. Twee middels een ringetje nog aan elkaar verbonden bronzen plaatjes van een schubbenpantser (*lorica squamata*) uit de eerste helft van de 1e eeuw na Chr. Tek. R. van Silfhout (IPP).

legde Romeinse structuren bewaard gebleven. In het profiel van de sleuf werden twee ondiepe greppeltjes door W. Bosman als de bases van spitsgrachten geïnterpreteerd. Op 20 m ten noorden hiervan is een instulpsings- of 'belastingsstructuur' waargenomen. Dit 'doorbuigen' van de gelaagdheid van de grond is het gevolg van overbelasting van het draagvermogen door een zware massa. Deze overbelasting kan, naar analogie van Vels 1, door een hout-aarde wal zijn veroorzaakt. Bij een onderzoek in de sleuf voor de nieuwe Waterleiding Rijn-Kennemerland – de vervanger van de in 1964 gelegde leiding – zijn de in 1982 gevonden sporen in 1996 opnieuw aangetroffen. Hiermee is duidelijk geworden dat op het terrein van Vels 2, analoog aan de situatie op het terrein van Vels 1, delen van verdedigingswerken bewaard zijn gebleven in de bodem. Het is derhalve niet uitgesloten dat ook van Vels 2 een fort (in meerdere fasen?) gereconstrueerd zal kunnen worden.

Alle vondsten die in 1996 tijdens de aanleg van de WRK-leiding geborgen konden worden, komen uit verspoelde context. Vanwege de tijdsdruk zijn de vondsten ingemeten aan de hand van sloten die de sleuf kruisen. Anders dan in 1982 was minder tijd beschikbaar voor het compleet nalopen van de sleufwanden. Wel is getracht zoveel mogelijk vondsten door middel van troffelen te bergen. Tevens is de gehele sleufwand ter hoogte van Vels 2 afgezocht met behulp van een metaaldetector. De volgende vondsten (aantallen fragmenten) werden geborgen: terra sigillata (24), terra nigra (28), terra rubra (1), geveerd aardewerk (14), olielampen (2), gladwandig aardewerk (322), ruwwandig aardewerk (264), kruikamforen (20), wrijfschalen (12), dolia (9), amforen (85), inheems aardewerk (492), Prehistorisch aardewerk (4), glas (1), huttenleem (53), natuursteen (37), maalstenen (12), hout (20), houtskool (22), dierlijk bot (1152), menselijk bot (2), munten (1), brons (9), lood (8), ijzer (11) en (metaal?) slakken/sintels (22).

Onder de bronsvondsten bevinden zich militaire artefacten, zoals twee nog aan elkaar verbonden plaatjes van een schubbenpantser (afb. 10) en een *cingulum*plaat. De munt is een as van Caligula (Vesta, RIC30; datering: 37-38 na Chr.; voorzijde: [C]C[AESAR AVG GERMANIC[VS PO]N M T[R POT]). Het gevonden glas betreft een wandfragmentje van een blauwgroene beker, type Isings 12. In het noordelijke deel van de sleuf is een concentratie van aan elkaar passende reliëfversierde terra-sigillata-fragmenten van een Dragendorff 29 gevonden. Aan enkele van deze fragmenten blijken twee fragmenten te passen die al tijdens opgravingswerkzaamheden in 1964 zijn gevonden.

Opvallend is het relatief hoge percentage inheems aardewerk (38,9%). De aantallen en percentages vondsten verschillen opvallend van eerdere resultaten. Wellicht geeft dit hoge percentage inheems aardewerk aan dat op het terrein van Vels 2 na het vertrek van de Romeinen inheemse bewoning heeft plaatsgevonden. De sporen van deze bewoning zouden dan mogelijk alleen in het meer verspoelde westelijke deel van het terrein waarneembaar zijn en niet in het tijdens de Romeinse bewoning afgezetten afvalpakket in de Romeinse haven.

Afb. 11. Alkmaar: Verdrongenoord. Uitsnede uit de plattegrond van C. Drebbel (1597) met de locatie van het onderzoeksterrein. De gebogen straat net ten westen ervan is de Hekelstraat.

Niet uit te sluiten is dat zich onder het inheems aardewerk ook ouder materiaal bevindt. Zo zijn bij de waarnemingen in de WRK-sleuf in 1996 tussen Romeins vondstmateriaal fragmenten aardewerk gevonden die afkomstig zijn uit de Vroege-, Midden- en Late IJzertijd. Tevens zijn enkele niet nader te dateren Prehistorische kuilen waargenomen. Een tweede opvallend feit is dat zich onder het botmateriaal enige stukken mensensbot bevinden. De datering van deze vondsten is onzeker. Wellicht moeten ook deze stukken met de Prehistorische of de latere inheemse bewoning in verband worden gebracht.

Tijdens het onderzoek in 1996 is tussen het Romeinse vondstmateriaal geen Middeleeuws aardewerk aangetroffen. In 1982 is pas na het dichtgooien van de sleuf enig Middeleeuws aardewerk als losse vondsten opgeraapt. Hoogstwaarschijnlijk heeft dit aardewerk oorspronkelijk in een hogere laag gelegen. In dat geval is hier dus geen sprake van de door Modderman (1957) waargenomen vermenging van Romeinse en Middeleeuwse vondsten in één natuurlijk afgezet pakket. Mogelijk treedt dit fenomeen pas verder naar het westen op.

IPP, Amsterdam

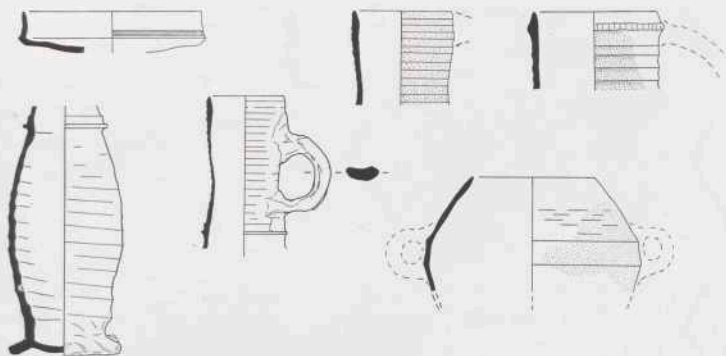
A.V.A.J. Bosman en W. Bosman

Velsen: Duin en Kruidberg zie Middeleeuwen en later.

Zaanstad: Assendelft Noord In 1996 heeft een proefonderzoek plaatsgevonden te Assendelft Noord. Dit onderzoek behoort tot fase 2 van het grootschalig archeologisch onderzoek op de VINEX-locatie Saendelft (zie Oversteegen, Ravesloot en Hagers 1996). Dit jaar werden binnen het oostelijk van de Dorpsstraat gelegen deel van het plangebied 6 proefsleuven gegraven. In geen van de proefsleuven werden Prehistorische sporen aangetroffen. Het 125 ha grote gebied ten westen van de Dorpsstraat werd met 16 proefsleuven (6042 m²) verkend. Alle 16 proefsleuven bevatten Prehistorische sporen. In enkele sleuven werden Middeleeuwse sloten aangetroffen. In het westelijk van de Dorpsstraat gelegen deel van het plangebied werden mogelijk 9 tot 11 afzonderlijke archeologische complexen uit de IJzertijd of Romeinse Tijd ontdekt. In de proefsleuven werden onder andere aangetroffen: concentraties aardewerk, haardplaatsen, greppels, plaggenstructuren, kuilen, ophogingslagen, boomresten, karrensporen, houten palen en paden.

IPP, Amsterdam

E. Besselsen en L.L. Therkorn

Afb. 12. Alkmaar: Verdronkenoord. Vondsten uit de ophoging: links drie fragmenten van Siegburg-steengoed, alle met een gelijk baksel; rechts drie fragmenten van steengoed uit Langerwehe, voorzien van engobe en zoutglazuur. Voorlopige datering: derde kwart 14e eeuw. Schaal 1:4. Tek. Gemeente Alkmaar.

Middeleeuwen en later

Akersloot: Hogegeest zie Prehistorie.

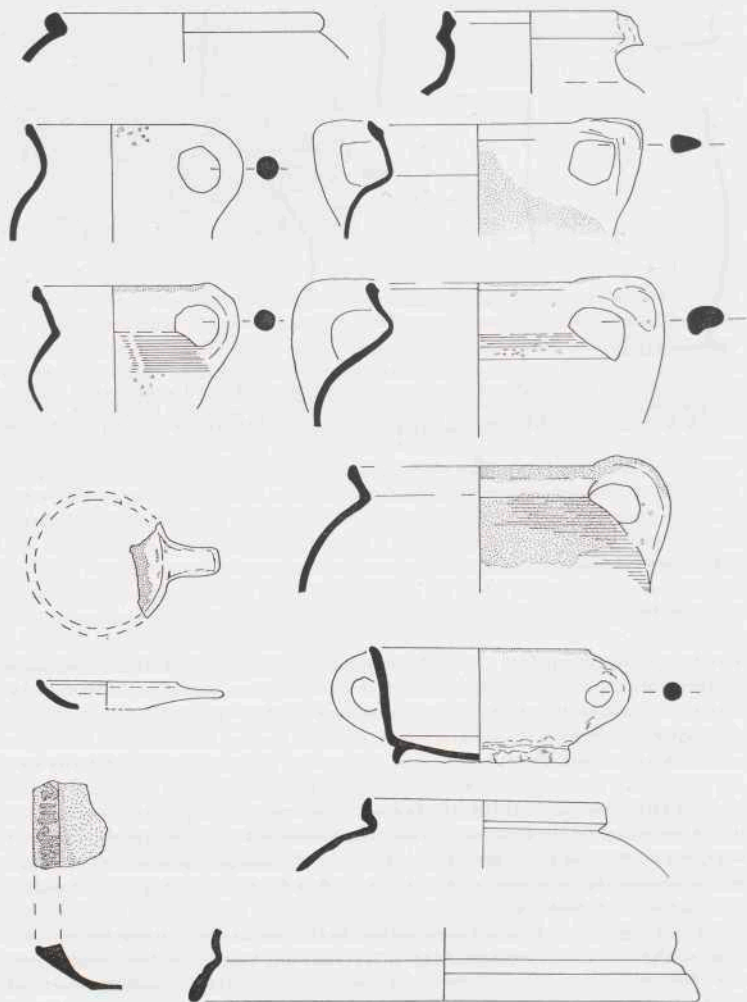
Akersloot: Westwouderpolder Bij veldverkenningen, uitgevoerd door de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, Zaanstreek-Waterland e.o., werden in de Westwouderpolder (het eiland De Woude) bij dijkverzwaringswerkzaamheden enige Middeleeuwse woonplaatsen aangetroffen.

AWN-afd. Zaanstreek-Waterland e.o.

C.J. van Roon

Alkmaar: Verdronkenoord 102-104 (afb. 11-13) Bij de verbouwing van Verdronkenoord 102-104 tot luxerestaurant Het Paleis zijn verrassende vondsten gedaan. Dankzij medewerking van de eigenares, mevrouw Henneman, kon de aanleg van de bouwput op archeologisch verantwoorde wijze worden uitgevoerd onder leiding van Rob Roedema van de gemeente en freelance archeoloog S. Ostkamp.

Het terrein bevindt zich aan de oostzijde van de Hekelstraat. De oostelijke binnenstad is hoofdzakelijk ontstaan doordat in ca. 1470-1520 een meer is gedempt, het vroegere Voormeer. Volgens gangbare theorieën was de Hekelstraat tot ca. 1450 de begrenzing van de stad, als oever van het meer (Cordfunke 1992, Fasel 1980). Groot was dan ook de verbazing toen in de opgraving de resten werden aangetroffen van ophogingen alsmede de fundering en vloeren van een huis uit de tweede helft van de 14e eeuw! De oude meeroever was blijkbaar niet zo strak en het water stond in 1470 niet tot aan de Hekelstraat. De oever van het Voormeer lag destijds verder naar het oosten.

Afb. 13. Alkmaar: Verdrunkenoord. Vondsten uit de ophoging; boven twee fragmenten van grijsbakkend aardewerk, verder roodbakkend aardewerk. Voorlopige datering: derde kwart 14e eeuw. Schaal 1:4. Tek. Gemeente Alkmaar.

Afb. 14. Amsterdam: Valkenburgerstraat. Noordprofiel van scheepshelling. Foto W. Krook, afdeling Archeologie, dienst Amsterdam Beheer.

Het rechtergedeelte van het toekomstige restaurant blijkt van origine nog geheel Laat-Middeleeuwen te zijn, met een zogenaamd houtskelet. In de 17e eeuw is de zoldering voorzien van een prachtige beschildering, die op de gemeentelijke monumentenlijst is geplaatst. Bij de opgraving is een grote beerput gevonden, behorend bij dit pand.

Gemeente Alkmaar

P. Bitter

Amsterdam: Valkenburgerstraat (afb. 14-15) Van 19 augustus t/m 13 september 1996 is door de afdeling Archeologie van Stedelijk Beheer Amsterdam een opgraving uitgevoerd op een terrein gelegen aan de Valkenburgerstraat. Onderzoek in dit gebied leek zinvol, omdat het een locatie betreft die blijkens de vogelvluchtkaart uit 1625 – van de hand van Balthasar Florisz – in archeologisch opzicht interessant zou kunnen zijn. Op deze kaart zijn immers ter plaatse op het eiland Marcken een of meer scheepswerven afgebeeld.

Onder de bovenste laag van (sub)recente verstoringen zijn tijdens de opgraving diverse resten blootgelegd van beerputten, waterkelders en muren van huizen met vloeren en funderingen die respectievelijk op een looplaag van fijne houtsnippers lagen of daar doorheen gingen. Op grond van vondstmateriaal konden de putten in de 18e en 19e eeuw en de huizen in het begin van de 17e eeuw en later gedateerd worden. De voorgevels van de huizen lagen evenwijdig aan en vóór de tegenwoordige rooilijn van de Valkenburgerstraat. Aan de zijde van de Uilenburgergracht werden geen sporen van bouwactiviteiten aangetroffen. Uit gemeente-

Afb. 15. Amsterdam: Valkenburgerstraat. Diverse gereedschappen, waaronder trekzaag, nijptang en beitels in situ op de vloer van een bedrijfsruimte achter perceel Valkenburgerstraat 32. Foto A.C. Lagerweij, afdeling Archeologie, dienst Amsterdam Beheer.

verordening nr. 330 van 29 mei 1929 was bekend dat deze gracht daar vóór de gedeeltelijke demping oorspronkelijk breder was. Langs de grachtkant werd de 20e-eeuwse landuitbreiding zichtbaar door de aanwezigheid van een stortlaag puin, die zich bevindt tot een afstand van ruim 40 m vanaf de Valkenburgerstraat.

Haaks op en tussen de Uilenburgergracht en de Valkenburgerstraat is een profielsleuf getrokken, waaruit – van beneden naar boven – de volgende bodemstructuur viel af te lezen: een natuurlijk gevormde laag rietveen waarin sporen van menselijke activiteit ontbreken (tot $-3,50$ m NAP), een laag kleibagger en een ophogingslaag van grove houtspaanders. In deze ophogingslaag bevonden zich tevens liggende balken, bekapte boomstammen met zijtakken en delen van scheepshout. Dit pakket (zie afb. 14) wordt geïnterpreteerd als de opbouw van een scheepshelling met een houten bewapening. De ophogingslaag heeft over een lengte van 40 m in de richting van de Uilenburgergracht een verval van ca. 1,80 m. De bovenkant van het ophogingspakket bevindt zich op $-1,60$ m NAP oplopend tot $+0,20$ m NAP en de onderkant bevindt zich op $-2,80$ m NAP oplopend tot $-1,00$ m NAP. Midden in deze laag zijn, over de gehele lengte van het profiel, zeer veel afgeronde rivierkeien aangetroffen. Op de kleibagger van het IJ werd – alleen aan de waterkant – op grotere diepte (ca. $-3,00$ m NAP) een zinkstuk van elzenhouten tenen gevonden.

Bovenop het scheepshellingscomplex was een werklaag van fijne houtsnippers te zien met

veel ijzeren werktuigen en gesmede ijzeren nagels tot 25 cm lang (afb. 15). Tot de gevonden gereedschappen behoort een deel van het blad van een trekzaag dat waarschijnlijk meer dan twee meter lang is geweest. Andere vermeldenswaardige vondsten zijn een grote hoeveelheid caurischelpen (*Cypraea moneta*) die kennelijk als geheel – vlak achter de 19-eeuwse schoeiing – in het water was gevallen, een tinnen kelkje, een aantal tinnen lepels, verschillende speelgoedjes van tin, productiefalval van een glasblazer en een loden speelgoedkanonnetje met het wapen van Amsterdam.

Geconcludeerd kan worden dat de resultaten van deze opgravingscampagne waardevolle informatie hebben opgeleverd over de scheepsbouw in Amsterdam uit de eerste helft van de 17e eeuw.

Gemeente Amsterdam

J.M. Baart

Bloemendaal: Willem de Zwijgerlaan Tijdens voorbereidende werkzaamheden van een nieuwbouwlocatie werden enkele archeologische en geologische verkenningen uitgevoerd. De resultaten hiervan waren op het moment van samenstellen van dit verslag nog niet beschikbaar.

Archeologische Werkgroep Haarlem e.o.

A.M. Numan

Castricum: Albertshoeve – zie Romeinse Tijd.

Castricum: Cronenburg De provincie Noord-Holland heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau verzocht een archeologisch onderzoek te verrichten naar de mogelijke overblijfselen van het kasteel Cronenburg in de gemeente Castricum (Soonius en Schute 1997). Tijdens het kwaliteitsbepalend onderzoek in het kader van de Ruilverkaveling Limmen-Heiloo (Ravesloot en Perk 1987) werd geen toestemming verleend voor onderzoek op het terrein. Het onderzoek bestond uit de volgende onderdelen: 1. het lokaliseren van de resten van het voormalige kasteel en zijn mogelijke voorganger het 'Huis te Castricum' door middel van een geofysisch onderzoek met aanvullend booronderzoek, 2. een booronderzoek in het overige deel van het terrein.

Uit het geofysisch onderzoek blijkt dat de fundamenteën van kasteel Cronenburg nog in de bodem aanwezig zijn. Er zijn ook grachten en een aarden wal aangetoond. Naast dit kasteel is nog een tweede structuur aangetoond. Een datering en functie van laatstgenoemde structuur zijn op grond van dit onderzoek nog niet te geven. Uit het onderzoek kan worden geconcludeerd dat er sprake is van een tamelijk unieke situatie. De resten van kasteel Cronenburg en mogelijk zijn voorganger, de huidige boerderij met kelders en de landschappelijke structuur (slotgracht, aarden wal) zijn nog aanwezig. Bovendien ligt daaronder nog een landschap uit de Late IJzertijd en/of de Romeinse Tijd.

De begrenzing van het onderzoeksterrein is enigszins kunstmatig. Historisch gezien zijn voor het te beschermen terrein de volgende grenzen aan te geven: de oostelijke begrenzing wordt gevormd door de Bogaerts- of Kerkedijk, de zuidelijke begrenzing door de geest van de buurt Heemstede en de westelijk begrenzing door de Heemstederweg en de geest van de Oosterbuurt. Het noordelijke deel wordt begrensd door de opgraving Oosterbuurt.

Het onderzoeksgebied en directe omgeving bezitten een hoge tot zeer hoge archeologische waarde. Sporen van bewoning en beakkering uit de Late IJzertijd, Romeinse Tijd, Vroege en Late Middeleeuwen zijn aangetoond. Historisch-geografisch en landschappelijk gezien

is het gebied nog zeer gaaf. De fundamenten van kasteel Cronenburg zijn nog aanwezig in de bodem. De gracht en de wal die het kasteel hebben omgeven, zijn nog zichtbaar in het landschap.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

C.M. Soonius

Castricum: Oosterbuurt zie Romeinse Tijd.

Drechterland: De Witte Dam Het archeologisch onderzoek dat is uitgevoerd ten behoeve van het bestemmingsplan 'De Witte Dam' in de gemeente Drechterland bestond uit een veldkartering, een karterend en een waarderend booronderzoek (Soonius 1996b). Het onderzoek dat is uitgevoerd in opdracht van de gemeente Drechterland heeft geen duidelijke aanwijzingen opgeleverd voor de aanwezigheid van archeologisch waardevolle bewoningssporen. Het onderzoeksgebied is ca. 7 ha groot en bevindt zich aan de noordzijde van de Dr. Nuyensstraat in Westwoud.

Op het geëgaliseerde deel van het onderzoeksgebied dat in gebruik was als akker, zijn slechts twee scherven uit de Late Middeleeuwen gevonden. Het betreft hier losse vondsten. Op het niet geëgaliseerde deel werd een vuile laag onder de bouwvoor aangetroffen. Deze vuile laag bevindt zich op een kreekkrug en strekt zich uit over een oppervlak van ca. 100 bij 40 meter. Met behulp van een edelmanboor met een doorsnede van 15 cm werden boringen gezet. Doel van dit booronderzoek is onder andere het vinden van archeologisch vondstmateriaal. De inhoud van de boor werd gezeefd. Er is alleen houtskool in de vuile laag aangetroffen. De kreekkrug is mogelijk in gebruik geweest als akker ten tijde van de bewoning even ten noordoosten van het onderzoeksgebied. De tussenliggende percelen zijn echter geëgaliseerd waardoor de archeologische waarde van dit restje kreekkrug gering is.

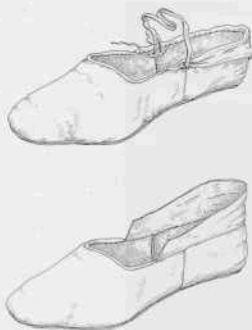
Archeologisch Adviesbureau RAAP

C.M. Soonius

Edam: Breestraat (afb. 16-17) In opdracht van de provincie Noord-Holland hebben medewerkers van de afdeling Cultuur en Educatie van de provincie Noord-Holland in samenwerking met een aantal vrijwilligers van de AWN-afdeling Purmerend van 12 maart t/m 12 april 1996 een archeologisch onderzoek uitgevoerd aan de Breestraat 5-11 in het centrum van Edam. In verband met nieuwbouw werd de zwaar vervallen 19e-eeuwse bebouwing op het ca. 176 m² grote perceel op de hoek Breestraat-Batumburgerstraat gesloopt. De opgraving kon plaatsvinden dankzij de bereidwillige medewerking van de perceeleigenaar. Het onderzoek werd bekostigd door de provincie Noord-Holland met bijdragen van de plaatselijke Rabobank, de gemeente Edam-Volendam, het Edams museum en de vereniging Oud Edam.

Het doel van de opgraving was hoofdzakelijk gericht op het krijgen van enig inzicht in de ontwikkeling van de stadsuitbreiding ten noorden van de Spuistraat en in de aard en structuur van de opbouw van het terpachtige reliëf van de oude stadskern. Het onderzoek had om twee redenen een vrij bijzonder karakter; in de eerste plaats was in Edam nog nooit officieel archeologisch onderzoek verricht en ten tweede heeft Edam een status van beschermd stadsgezicht, wat de kans op uitgebreid archeologisch onderzoek vrij klein maakt.

Op de onderzoekslocatie werden twee opgravingsputten uitgezet, waarbij opgravingsput 2 haaks op opgravingsput 1 en parallel aan de Breestraat lag. Opgravingsput 1 lag op het hogere deel van het terrein en kon tot 4,70 m beneden maaiveld, tot op het natuurlijk veen (-2,70 m NAP), ontgraven worden. Met behulp van een gusboor werd vastgesteld dat de veenlaag

Afb. 16. Edam: Breestraat. Laat-15e-eeuwse instapschoenen met hielkraag. Lengte 23 cm, hoogte 9 cm (incl. kraag). Tek. O. Goubitz, ROB.

ter plekke minstens 1 m dik was met daaronder een pakket van blauwgrijze zeeklei. Opgravingsput 2 werd tot ruim 1 m beneden maaiveld ontgraven. Binnen dit traject konden, gelet op de stratigrafische informatie verkregen uit opgravingsput 1, sporen van bewoning en bebouwing verwacht worden.

De samenstelling van de organische ophogingspakketten bestond voornamelijk uit afgegraven veen, mest en klei waarin resten van stadsafval en andere sporen van menselijke bewoning lagen. Een groot deel van het ophogingsmateriaal was wellicht afkomstig uit de nabijgelegen Voorhaven die in 1357 werd uitgegraven. Dit onderste ophogingstraject leverde geen concrete bewoningssporen op, maar wel fragmenten van Siegburg-steengoed, scherven van rood aardewerk met loodglazuur, een aantal scherven grijs aardewerk, slachtafval, leer en houtresten. De conserveringsgraad van de organische pakketten was goed te noemen. Zo goed zelfs dat in de onderste ophogingslagen delen van een paardenskelet nog bedekt waren met huid en haar.

Het oudste spoor was een ca. 1 m hoge dijkachtige structuur boven op het veen. De verhoging liep oorspronkelijk min of meer parallel aan de huidige Breestraat. De organische verhoging leverde geen vondsten op. Tegen het einde van de 15e eeuw werd het terrein opnieuw opgehoogd, geëgaliseerd en bouwrijp gemaakt. In beide opgravingsputten werden resten van uit hout opgetrokken gebouwtjes met wanden van vlechtwerk aangetroffen. Bij de houten constructies werden geen sporen van zware stijlen aangetroffen, die nodig waren voor een gedegen dakconstructie. Op basis hiervan lijkt het niet aannemelijk dat het om resten van woonhuizen gaat. Eerder kan gedacht worden aan kleine bijgebouwen of veeboxen.

Een constructie in opgravingsput 1 was ca. 6 m lang en moet een breedte van minimaal 3 m hebben gehad. Slechts een klein deel van de vlechtwanden van berkenstaanders en wilgentenen was bewaard gebleven. Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat de wanden met leem bestreken waren. De funderingsplanken ter ondersteuning van de vlechtwanden bestonden deels uit hergebruikte duigen van grote wijnvaten en planken van afgedankt scheepshout. Binnen de houten constructie lag een ca. 0,25 m dikke vloer, opgebouwd uit een gelaagd pakket van grijs zand.

Ten noorden van het gebouwtje lag een afvallaag rijk aan leerafsnijdsels, schoeisel, stukjes textiel en houtsnippers. Het leerafval kan afkomstig zijn van een in de nabijheid van de op-

Afb. 17. Edam: Breestraat. Fundering van houten balkjes met slieten uit de 16e eeuw. Foto provincie Noord-Holland.

gravingslocatie gelegen schoenmakersatelier; mevrouw C. Boschma, lid van de historische vereniging Oud Edam, denkt hiervoor aanwijzingen in de plaatselijke archieven gevonden te hebben. Specifiek voor Edam (zelfs uniek voor Nederland) lijken de instapschoenen met hielkraag, waarvan er dertien gevonden zijn (afb. 16). Het merendeel van de schoenen werd door de heer Goubitz gedateerd in de tweede helft van de 15e eeuw, hetgeen overeenkomt met de datering van de houten constructies en het overige vondstmateriaal. De relatie van de houten constructies met het leerafval is onduidelijk, wel kon vastgesteld worden dat een groot deel van het afval na de bouw van de houten constructies gedeponceerd werd. Uit omstreeks dezelfde tijd dateert een mestkuil waarin veel afval lag.

De grootste vondstcategorie werd gevormd door rood aardewerk met doorgaans loodglazuur aan de buitenkant (bijvoorbeeld borden op standlobben waarvan de spiegel versierd werd met vogelmotieven in slib of door inkerving). Voorts werden gevonden: kookpotten (grapen), één complete hengselpot, bakpannen met handvatten van het zogenaamde zwaluwstaart-type, een fragment van een vuurklok, resten van bewerkt leer (afsnijdsels en delen van schoeisel), bewerkt hout, stof (wol en linnen) en slachtafval (varken, rund, gevogelte en vis). Het bewerkte botmateriaal werd geanalyseerd door de heer J.T. Zeiler van ArchaeoBone uit Groningen. In de ophogingslaag die dezelfde datering heeft als de mestkuil werd een deel van een benen wolkaarderskam en een werpkoot gevonden.

In opgravingsput 2 werden naast de resten van een tweede constructie met vlechtwerkwanden ook talrijke organische vondsten en een tinnen bedevaartspenning ontdekt. De penning dateert uit het eerste kwart van de 16e eeuw. Op de hoek Breestraat-Batumburgerstraat werden in dezelfde opgravingsput ook de overblijfselen van een 16e-eeuws pand blootgelegd. De fundering bestond uit een geraamte van houten balkjes met slieten, stevig ingebed in stugge blauwgrijze zeeklei (afb. 17). Boven op de houten fundering lagen enkele rijen rode baksteen (20 x 11 x 6 cm). Hoogstwaarschijnlijk had het pand een bakstenen ondergevel en was het verder van hout. Een aantal van dergelijke panden is nog steeds te zien in Edam. In het meest

noordelijke vertrek werd een deel van een sterk afgesloten vloer van rode plavuizen (13 x 13 cm) opgegraven. Bovenop de vloer lag een schelpenlaag van ca. 6 cm dik, met daarop een ca. 20 cm dikke zandlaag. Op deze vlijaag lag een 17e-eeuwse vloer van rode plavuizen. In de laag werden naast kleine fragmenten van rood aardewerk ook enige vroeg-17e-eeuwse majolica-scherven aangetroffen.

Over het midden van het zuidelijke vertrek van het pand lag een rij palen die mogelijk als fundering voor een plankenvloer hebben gediend. Aanwijzingen dat er een plavuizen vloer heeft gelegen, ontbraken volledig. Plaatselijke historische bronnen maken melding van een bakkerij op de plek van het pand, maar daarvoor zijn geen aanwijzingen gevonden.

Van latere bebouwing waren weinig sporen over, vermoedelijk als gevolg van de rigoreuze sloop van de 19e-eeuwse bebouwing. De sporen bestonden uit een aantal bakstenen poeren op dikke scheepsplanken en een aantal bakstenen constructies en muurdelen met weinig onderling verband. Een uit gele ijsselsteentjes opgetrokken 18e-eeuwse kelder met tongewelf bevatte voornamelijk subrecent puin waarin twee smalle en langwerpige houten kokertjes werden aangetroffen, waarvan de datering en de functie vooralsnog onduidelijk zijn.

Uit de opgraving aan de Breesstraat is duidelijk geworden dat de archeologische sporen van het opgegraven terrein niet tot de oudste bewoningsfasen van de stad gerekend kunnen worden. Dit is in overeenstemming met de opvattingen van H.A. Heidinga (IPP), die de eerste bebouwing op de Bult (nu Spuistraat) en Lingerzijde lokaliseert. Daar werden in het verleden incidenteel aardewerkfragmenten gevonden die mogelijk uit de periode rond 1100 dateren. De eerste aanwijsbare menselijke activiteiten op de plaats van de opgraving gaan terug tot het midden van de 14e eeuw. Pas rond 1500 Chr. is er sprake van bebouwing.

Provincie Noord-Holland

A. Pavlovic

Egmond In 1996 heeft RAAP twee inventarisaties uitgevoerd binnen de gemeente Egmond ten behoeve van nieuwbouwlocaties. Het betreft het plangebied Mosselaan gelegen ten zuiden van Egmond aan de Hoef en een terrein direct ten noorden van de abdij van Egmond (de bouwlocatie Stet). Op beide locaties is een booronderzoek uitgevoerd. Dit heeft geen nieuwe vindplaatsen opgeleverd.

Het booronderzoek heeft uitgewezen dat ter hoogte van het plangebied Mosselaan (Soonius 1996d) een Duinkerke I-geul zich in de ondergrond bevindt. Deze geul is opgevuld met kleiige sedimenten en wordt aan de bovenkant afgesloten door een gyttja- of veenlaag. Deze geul is onderdeel van een geulensysteem dat de laatste afwatering vormde van het zogenaamde Oer-IJ-estuarium en stond vermoedelijk nog tot in de Middeleeuwen in open verbinding met de zee. De Hoevervaart, die juist ten noorden van het plangebied ligt, vormde ook een deel van dit systeem. Zowel direct ten zuiden als ten noorden van het plangebied liggen archeologische vindplaatsen uit onder andere de Romeinse Tijd en de Vroege en Late Middeleeuwen.

De bouwlocatie Stet ligt in de noordwesthoek van het Middeleeuwse abdijterrein (Soonius 1996c). Er zijn boringen gezet en er is een proefputje gegraven ter plaatse van een greppel. Vondstmateriaal ouder dan de 18e eeuw is in de vulling niet aangetroffen. Het booronderzoek heeft geen overtuigende aanwijzingen opgeleverd voor de aanwezigheid van een bij het voormalige abdijterrein behorende gracht, daterend uit de Late Middeleeuwen of Nieuwe Tijd. Er zijn evenmin fundamenten aangetroffen van de nabijgelegen Buurkerk.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

C.M. Soonius

Haarlem; centrum Het Bureau Archeologie van de gemeente Haarlem heeft op vele plaatsen opgravingen, boringen en waarnemingen gedaan. De belangrijkste onderzoeken worden hier vermeld.

Amsterdamse vaart Op een terrein binnen het bouwplan Parkwijk-Noord, achter de joodse begraafplaats, vond een klein booronderzoek plaats. In plaats van het verwachte veen werd een sterk afwijkende ondergrondsamenstelling waargenomen. In 1997 zal hier, bij het ontgraven van een sloot, een vervolgonderzoek uitgevoerd worden.

Bakenessergracht 53 Een door particulieren aangemelde beerput werd onderzocht. De inhoud leverde doorsnee 16e-eeuws vondstmateriaal op. Van een tweede beerput werd de stortgoot waargenomen.

Begijnhof 6/6A Na sloop van de op dit terrein staande bebouwing werd een stratigrafische opgraving uitgevoerd waarbij sporen uit verschillende perioden gevonden werden. De oudste sporen werden gevonden in een cultuurlaag uit de Vroege IJzertijd. Enkele paalgoten trokken hierin de aandacht. Deze cultuurlaag vertoonde een naar het westen sterk oplopend reliëf. In zowel de cultuurlaag als de paalgoten werd veel aardewerk gevonden. De cultuurlaag was afgedekt door een pakket stuifzand.

De vroegste bewoning op dit stuifzandpakket vond in de 13e eeuw plaats. Het betrof hier eveneens een cultuurlaag met enige paalgoten. Door de vele, jongere verstoringen was deze 13e-eeuwse cultuurlaag flink aangetast. Een duidelijke structuur kon dan ook helaas niet worden vastgesteld. Daarentegen konden wel meer gegevens gehaald worden uit verscheidene 14e- tot 15e-eeuwse afvalkuilen en een 15e-eeuwse kelder. Deze afvalkuilen en kelder kunnen aan het Begijnhof worden gerelateerd. Een uit de eerste helft van de 18e eeuw daterende beerput, waaruit verscheidene interessante vondsten kwamen, completeerde het bewoningsbeeld van deze locatie.

Damstraat 23 Tussen verbouwingswerkzaamheden door kon een aantal waarnemingen worden gedaan. Zo leverde een booronderzoek informatie op over de voormalige Spaarneoever. Een kleine proefput leverde een waterput, muurresten en een goot op, die alle niet ouder dan de 18e eeuw zijn. De ophogingslagen daarentegen konden tot in de 13e eeuw gedateerd worden. Tevens werden op het terrein een waterkelder en een houten ton(water)put waargenomen.

Frederikspark Tijdens rioleringswerkzaamheden konden enige waarnemingen uitgevoerd worden. Zo werd onder meer een cultuurlaag waargenomen waaruit wat aardewerk tevoorschijn kwam. De voorlopige datering is IJzertijd of Romeinse Tijd. Op deze cultuurlaag bevond zich een stuifzandpakket. Tevens werd hier de overgang van de Haarlemse strandwal naar het strandvlakteveen waargenomen. Geconstateerd werd dat zich onder de Baan een westwaarts lopende uitstulping van de strandwal bevindt. Tenslotte werden er een waterput en een houten tonput waargenomen, beide niet ouder dan de 18e eeuw.

Klein Heiligland 10-12 Op hetzelfde terrein waar aan het einde van 1995 al enige waarnemingen tijdens sloopwerkzaamheden waren gedaan (zie *Haarlems Bodemonderzoek* 29), werden nu, tijdens afgravingswerkzaamheden ten behoeve van een daar geplande parkeerkelder, opnieuw enige waarnemingen uitgevoerd. Een geplande stratigrafisch uit te voeren opgraving kon, ondanks een aanvankelijke goedkeuring van de eigenaar/opdrachtgever CORMAT - ontwikkelingsmaatschappij uit Lisse - niet uitgevoerd worden, omdat de toestemming om onduidelijke redenen werd ingetrokken. Het terrein lag vervolgens ruim twee maanden braak, voordat met het bouwrijp maken begonnen werd. Tijdens het afgraven bleek al snel dat hier een unieke site op de schop ging.

Niettemin konden de volgende waarnemingen worden gedaan: gedurende het afgraven werd een samenhangend geheel van een kringgreppel, twee smalle langwerpige greppels en diverse paalgaten waargenomen. De greppels konden ten dele bekeken worden. Een en ander moet vermoedelijk een huisplaats geweest zijn. Mogelijk hebben we hier met een Prehistorisch complex te maken gehad, maar evengoed zou het om een Laat-Middeleeuwse huisplaats – van vóór de 14e-eeuwse stadsuitbreiding – kunnen gaan. Twee kelders, enkele afvalkuilen, verschillende ingravingen, diverse ophogingslagen en een over het gehele terrein voorkomende Prehistorische laag konden niet of nauwelijks worden onderzocht. Met moeite kon tenslotte een beerput uit de 17e eeuw onderzocht worden. In het uiteindelijke afgravingvlak konden de overgebleven restanten van een aantal sporen nog worden bestudeerd. Van de vier nog in dit vlak aanwezige beerputten werden er twee onderzocht. Een houten vierkante waterput kon eveneens nader bekeken worden, maar voor twee stenen waterputten lukte dit niet. Wel konden er tenminste zes van de vele restanten van afvalkuilen worden onderzocht. Een grote kuil, gemaakt van een constructie bestaande uit diverse boomstammetjes, kon helaas nauwelijks bekeken worden.

Gelukkig konden een aantal paalgaten en twee afvalkuilen wat nauwkeuriger onderzocht worden. Het betreft hier duidelijk Prehistorische bewoningssporen. De paalgaten maakten hoogstwaarschijnlijk deel uit van een huisplaats. De beide afvalkuilen leverden vrij veel aardewerk op dat mogelijk uit de Midden- of Vroege Bronstijd (Hilversum-cultuur) dateert. Het lijkt erop dat de paalgaten en afvalkuilen geërodeerd en weer overstoven zijn.

Kokstraat 6 Op een terrein iets ten zuiden van de plek waar reeds in 1982 archeologisch onderzoek plaatsvond (zie *Haarlems Bodemonderzoek* 17) kon een klein stratigrafisch onderzoek uitgevoerd worden. De ophogingslagen ter plaatse gaan terug tot het einde van de 14e eeuw. De zogenaamde 'klei van Bakenes' bleek ter plaatse helaas nogal verrommeld te zijn. Wel werd een 14e/15e-eeuwse sloot aangetroffen en muurwerk uit de 19e/20e eeuw. Een grote beerput leverde vondsten op uit de 15e eeuw. Opmerkelijk hieronder waren een gaaf houten fluitje en een ijzeren grape.

Korte Spaarne 21 Tijdens saneringswerkzaamheden voorafgaand aan nieuwbouw konden op deze locatie enige waarnemingen worden gedaan. Hierbij werden verscheidene muren uit de 16e/17e eeuw aangetroffen. Deze muren stonden op een vleilaag van berkenstammetjes. Het betrof hier waarschijnlijk de funderingsresten van een stenen huis. Door diverse externe factoren kon er slechts weinig onderzoek worden uitgevoerd. Een houten tonput en een beerput werden onderzocht. Deze leverden wat materiaal uit de 17e eeuw op. Verder werden er een waterkelder en twee rijen houten palen waargenomen. Functie en ouderdom van de palenrijen zijn niet duidelijk.

Lieve Vrouwegracht Tijdens werkzaamheden aan de kade van de Lieve Vrouwegracht hoek Spaarne werden enige waarnemingen gedaan. Bij het wegbreken van de oude kademuur stuitte men op een uitermate zware funderingsrest. Onduidelijk was of het hier om de fundering van de oude stadsmuur ging of om die van het bruggenhoofd van een voorganger van de Lange Brug. De steenformaten gaven geen uitsluitsel. De funderingsresten stonden op hun beurt weer op eiken palen. Deze palen waren niet, zoals bij 'De Goede Vrouw' (Papentorenvest, zie *Haarlems Bodemonderzoek* 21), omgeven door een houten raamwerk. Van enkele palen werd een plak afgezaagd dat door het Dendrolabor Verlag (bij Osnabrück) gedateerd kon worden: kapdatum 1506.

Liewege 6 Op deze locatie werd volstaan met een booronderzoek. De verwachte strandwalflank werd hier helaas niet aangetroffen. Wel werd in iedere boring het overstoven veen

van de strandvlakte aangetroffen, zonder echter de minste aanwijzing voor mogelijke Prehistorische sporen.

Zijlstraat Tijdens rioleringswerkzaamheden in de 'Zijlstraat-laag', zoals het deel van de Zijlstraat tussen Gedempte Oude Gracht en Zijlvest vroeger werd genoemd – het deel tussen Gedempte Oude Gracht en Grote Markt heette 'Zijlstraat-hoog' – werden enkele waarnemingen uitgevoerd waarbij de westflank van de Haarlemse strandwal werd ingemeten. Er werd hier geen overstoven veen aangetroffen. De aanwezige ophogingslagen waren sterk eenvormig en strekten zich over een grote lengte uit. Waargenomen werden een mogelijk 18e-eeuwse waterput en een, over een flinke lengte aanwezige, muurrest van waarschijnlijk een riool uit de 17e/18e eeuw.

Bron: *Archeologische kroniek Haarlem over 1996* (J.M. Poldermans).

Haarlem: Korte Begijnestraat 10 De resultaten van het in 1995 door het Bureau Archeologie van de gemeente Haarlem uitgevoerde verkennende onderzoek (zie *Haarlems Bodemonderzoek 29*) werden door de Archeologische Werkgroep Haarlem e.o. aangegepen om, op het perceel Korte Begijnestraat 10, een stratigrafisch onderzoek te verrichten. Op het binnenterrein werden drie opgravingsputten uitgezet, waarvan er in 1996 twee onderzocht werden.

Er zijn diverse lagen en bewoningssporen aangetroffen, daterend uit de 13e t/m 17e eeuw. Zo werd onder andere een uit kloostermoppen (lengte van de stenen: 33 cm) opgemetselde muur waargenomen, een beerput waaruit materiaal uit de 14e/15e eeuw tevoorschijn kwam en diverse elkaar kruisende greppels uit de 12e/13e eeuw.

In het gele (strandwal)zand werd een dunne humeuze laag waargenomen die mogelijk uit de IJzertijd of de Romeinse Tijd dateert. In het onderste vlak van de putten tekende zich een 30 cm dikke laag organisch materiaal af. Deze laag wordt aan de oostzijde begrensd door een greppel of sloot. Deze sloot markeert de overgang van een droog (strandwal) naar een nat gebied (Spaarne?). De laag en de sloot dateren waarschijnlijk uit de IJzertijd. Alle lagen lopen naar het oosten toe af.

Archeologische Werkgroep Haarlem e.o.

A.M. Numan

Heemskerk: Waterakkers zie Romeinse Tijd.

Heemstede: Ipenrode In maart 1996 is door archeologisch adviesbureau RAAP geofysisch onderzoek verricht naar de resten van het heerschapshuis Ipenrode in de gemeente Heemstede (Exaltus, Nuijten en Orbons 1997). Het onderzoek vond plaats in opdracht van de huidige eigenaar van de buitenplaats, de heer Van den Bos. Aanleiding voor het onderzoek vormde de onzekerheid omtrent de ligging van de resten van het in diverse historische bronnen genoemde heerschapshuis. Resten van wat waarschijnlijk boerderij De Voorkoekeok is geweest, zijn aangetroffen op een diepte van 1,30 m beneden maaiveld. Hoewel de aangetroffen resten op relatief grote diepte liggen, is het verstandig om bij eventuele inrichtingswerkzaamheden geen ingrijpende graafwerkzaamheden te verrichten.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

C.M. Soonius

Heerhugowaard: Druiplanden In opdracht van de provincie Noord-Holland werd door W. Bosman en A. Pavlovic in de eerste helft van juni 1996 in de gemeente Heerhugowaard een verkennend archeologisch booronderzoek uitgevoerd (Bosman en Pavlovic 1996c). Het ten zuidwesten van Heerhugowaard gelegen gebied, de Druiplanden, werd archeologisch gekar-

teerd in verband met de nabijgelegen geplande nieuwbouw. De Druiplanden zullen als recreatiegebied heringericht worden. Het gebied wordt door de Westerweg gescheiden van het boezemwater van het kanaal Alkmaar-Omval-Kolhorn. Deze boezem vormt met het achterliggende 'oude land' de bron van het kwelwater waaraan het gebied zijn naam te danken heeft. De zuidoostelijke begrenzing van het gebied wordt gevormd door de Middenweg. Het onderzoeksgebied bestond overwegend uit grasland en was ca. 1200 m lang met een maximale breedte van ca. 275 m. De opbouw van de (ondiepe) geologie van het gebied is als volgt: zand met daar bovenop een kleilaag – ook wel Beemsterklei genoemd – waarop geleidelijk een veenlaag ontstond. Een deel van deze laag is opgenomen in de dunne moderne bouwvoor.

Het doel van het onderzoek was het opsporen en in kaart brengen van eventuele sporen van menselijke bewoning. Behalve boringen werd ook een globale oppervlakteverkenning uitgevoerd, gericht op het lokaliseren van eventuele artefacten. Het gebied werd onderzocht door middel van een aantal uitgezette boorraaien waarbij een optimale dekking van het areaal verkregen werd. Aanvullend werd een lage zandrug nader onderzocht vanwege de relatief hoge archeologische potentie die dit soort eenheden bezit. Ook in het noordoostelijke deel van het onderzoeksgebied werd een reeds afgegraven zandrug onderzocht. Beide zandruggen maken deel uit van de zogenaamde Haakwallen van Omval. Dit zijn overblijfselen van oude strandwallen die als gevolg van het opschuiven van de kustlijn en onder invloed van een getijdengeul, in een waaivorm min of meer haaks op de huidige kustlijn werden afgezet.

In het noordwesten lag een opvallend reliëfrijk gebied waar het voormalig gehucht Butterhuizen gesitueerd was. Ook dit gebied werd met behulp van enkele boringen onderzocht. Het betrof hier waarschijnlijk voormalige (erosie)geulen die ontstaan waren als gevolg van een doorbraak en die geleidelijk opgevuld zijn geraakt met organische deposities van voornamelijk veen en veenslik.

Wat de Prehistorische bewoning betreft zijn er geen sporen van intensief bodemgebruik aangetroffen. Het is echter niet uitgesloten dat de zandruggetjes extensief in gebruik zijn geweest. De kans op het in de boor terugvinden van dit soort sporen (bijvoorbeeld vuurplaatsen) is echter heel klein. Het ontbreken van akkers kan verklaard worden uit het feit dat de kleine strandwallen op de locatie van de Druiplanden zich langdurig in een kwetsbare positie ten opzichte van de zee bevonden (2600 v. Chr.) en daardoor voor (semi-) permanente bewoning ongeschikt waren (Westerhoff e.a. 1987). Pas in het Late Neolithicum (ca. 2100 v. Chr.) boden de meer westelijk ontstane strandwallen voldoende bescherming tegen de zee. Toen waren de kleine zandruggen van de Druiplanden al enige eeuwen onder het veen verdwenen.

Het is niet uitgesloten dat in de ondergrond van het voormalige gehucht Butterhuizen Prehistorische bewoningssporen te vinden zijn. Deze konden echter niet aangetoond worden omdat muurresten en puinlagen het onderzoek met de handboor bemoeilijkten. Een eventueel vervolgonderzoek door middel van proefsleuven kan hierover meer duidelijkheid verschaffen.

Provincie Noord-Holland

A. Pavlovic

Heiloo: Kapellaan Langs de Kapellaan stonden twee horecagelegenheden: Het Putje en Het Akertje. Beide etablissementen, die in de eerste helft van de 20e eeuw waren gebouwd, moesten plaats maken voor nieuwbouw. De panden lagen in de nabijheid van de kapel Onze Lieve Vrouw ter Nood. Laatsgenoemde locatie kent een lange bedevaartsgeschiedenis die

teruggaat tot in de Middeleeuwen. Genoemde horecagelegenheden maken deel uit van een lange herbergtraditie die nauw verbonden is met de komst van bedevaartgangers.

In het voormalige café Het Putje waren de vloerdelen verwijderd, waardoor inpandig onderzoek mogelijk was. Er kwamen enkele banen aan het licht waarvan de bodems duidelijke schepsteken vertoonden. De banen zijn als moestuin geïdentificeerd. Ook werden enkele inheemse scherven uit de Romeinse Tijd aangetroffen; deze konden echter niet aan sporen worden toegeschreven.

Bron: *Jaarverslag 1996 Archeologische Werkgroep Heiloo* (A.J.H. Haverman en T. de Ridder)

Heiloo: Pastoor van Muijenweg zie Prehistorie.

Heiloo: Vrieswijk De heer A.J.H. Haverman, woonachtig aan het Zevenhuizen 24, trof bij renovatie van zijn tuin enige muren en een tweetal beerputten aan. In 1973 had de achterbuurman ook al funderingen en een waterkelder in zijn achtertuin aangetroffen. Uit historisch onderzoek blijkt dat het hier om de buitenplaats De Vrieswijk gaat, waarvan de exacte locatie niet bekend was en welke werd verward was met het huis Engelenburg. De Vrieswijk was een verblijfplaats voor beter gesitueerden, zoals de voormalige burgemeester van Hoorn Hercules de Vries (1667-1717).

De in 1996 aangetroffen structuren zijn door de Archeologische Werkgroep Heiloo blootgelegd en gedocumenteerd. Beerput 1 betrof een ronde put van gemetselde stenen met aan de bovenzijde in het midden een opgaande boogconstructie. Het steenformaat is 22 x 11 x 4 cm. De put rustte op een eikenhoutenring, bestaande uit vier kwarten die aan elkaar waren geduveld. De breedte van de ring was 17 cm. De gezeefde inhoud van de beerput leverde diverse vondsten op, waaronder drinkglazen en porseleinen voorwerpen uit de tweede helft van de 18e eeuw. Enkele houten voorwerpen zijn door Archeoplan geconserveerd.

Beerput 2 bevond zich op de hoek van een gebouw. Deze put was evenals de eerste gefundeerd op een eikenhoutenring (12 cm breed en 8,5 cm dik). Aan de bovenzijde bevond zich een gemetseld tussenschot. De achterste helft betrof waarschijnlijk de storkoker. Ook de inhoud van deze beerput is gezeefd, hetgeen veel lakzegels opleverde. Daarnaast werden onder andere medicijnflesjes, porseleinen theekopjes, glasscherven en een beitel aangetroffen. Laatstgenoemde vondst is ook door Archeoplan geconserveerd. Voor het botanisch onderzoek hebben de gemeente Heiloo en de provincie Noord-Holland subsidie verstrekt.

De tuin aan het Zevenhuizen leverde ook scherven op uit de Middeleeuwen en de Romeinse Tijd. Tussen de inheemse scherven uit de Romeinse Tijd bevond zich ook een randfragment Rupeliaans aardewerk van het type Holwerda 140/142.

Bron: *Jaarverslag 1996 Archeologische Werkgroep Heiloo* (A.J.H. Haverman en T. de Ridder)

Heiloo: Ypestein Bij de nieuwbouwwijk Ypestein, gelegen aan de oostelijke flank van de strandwal, is een vijfverpartij gegraven. In het talud van de vijver werden twee tonnen aangetroffen die als putten geïnterpreteerd kunnen worden.

Put 1 die een diameter had van ca. 60 cm, bestond uit houten duigen. In de bodem bevond zich een vierkant gat. Uit de put zelf kwamen fragmenten van een Pingsdorf-pot. In de ingraving van de put werden echter laat-18e-eeuwse scherven aangetroffen.

Put 2 die eveneens een diameter van 60 cm had, was helaas al door schatgravers leeggehaald. Ook de ingraving van deze put leverde laat-18e-eeuws materiaal op. De putten bevonden zich midden in een veenafraving. Het is niet uitgesloten dat er een verband bestaat tus-

sen de putten en het veensteken. Wellicht hebben de tonnen als pompgat gefungeerd ten tijde van het turfsteken. In het talud van de vijver werden verder nog scherven uit de 12e, 14e, 18e en 19e eeuw aangetroffen.

Bron: *Jaarverslag 1996 Archeologische Werkgroep Heiloo* (A.J.H. Haverman en T. de Ridder)

Hoorn: Kersenboogerd De heer De Lang uit Hoorn meldde een vindplaats van mogelijke vuursteenbewerking, gelegen in het tijdelijk aangelegde productiebos aan de rand van de nieuwbouwwijk Kersenboogerd in Hoorn. Inmiddels is dit gedeelte van het bos gekapt ten behoeve van een nieuwe uitbreidingsfase van genoemde nieuwbouwwijk. Bij een eerste bezoek aan deze plek bleek de uitgebaggerde grond aan weerszijden van een – enige jaren geleden gegraven – sloot veel vuursteenknollen, afslagen en kernstukken van vuursteen te bevatten. Voorts werden enkele kleine aardewerkfragmentjes aangetroffen, daterend uit de 18e eeuw en later. Aangezien in het aangrenzende gebied in de gemeente Westwoud verscheidene vindplaatsen uit de Bronstijd bekend zijn, werd besloten tot een nadere verkenning. Hierbij werd echter geen enkele aanwijzing gevonden voor Prehistorische activiteiten ter plaatse. Tussen het vuursteenmateriaal bleek zich bovendien recent puin te bevinden, zodat het sterke vermoeden rees dat het hier van elders opgebrachte grond betrof.

Gemeente Hoorn

T.Y. van de Walle-van der Woude

Hoorn: Protestants Weeshuis Voorafgaand aan de bouw van enkele woningen werd in Hoorn op het terrein van het voormalige Protestants Weeshuis van 25 maart t/m 12 april 1996 een kleine opgraving verricht door de archeologische dienst van de gemeente Hoorn. Het onderzoek beperkte zich louter tot de bouwlocatie op het noordoostelijke gedeelte van het terrein aan de Oude Turfhaven. Doel van het onderzoek vormden niet alleen de eventuele overblijfselen van genoemd weeshuis, maar vooral de resten van het Middeleeuwse Mariaklooster. Dit klooster werd gesticht in 1408 in een gebied ten oosten van het toenmalige veenviertje de Gouw, waar zich al drie andere vrouwenkloosters bevonden (het Agnietenklooster uit 1385, het Catharinaklooster uit 1400 en het uit 1404 daterende Geertenklooster). De nu nog bestaande kapel van het Mariaklooster aan de Achterstraat werd gebouwd in 1506. Na de reformatie werden de gebouwen in gebruik genomen door het Protestants Weeshuis, terwijl de kapel dienst ging doen als artilleriehuis.

Met name over de bouwhistorie van zowel klooster als weeshuis heeft de opgraving enkele nieuwe gegevens kunnen verschaffen. De eerste kloosterbebouwing was nog volledig in hout uitgevoerd, terwijl de wanden vermoedelijk van met leem afgestreeken vlechtwerk zijn geweest. Het gebruikte hout bleek doorgaans sloophout te zijn; in een enkel geval was duidelijk zichtbaar dat het afkomstig was van een afgedankt schip. Zowel voor bestrating als funderingen zijn herhaaldelijk runderbotten gebruikt. Overigens lijken met botten geplaveide straatjes een West-Friese en Waterlandse specialiteit, want hiervan zijn tot nu toe alleen uit Hoorn, Enkhuizen en Edam voorbeelden bekend. Opmerkelijk genoeg stammen ze alle uit de 15e eeuw. De oriëntatie van de bebouwing bleek evenwijdig te zijn aan de grens met het belendende Catharinaklooster en nog niet gericht op de Oude Turfhaven, zoals nu het geval is. Dit is een aanwijzing dat deze toen nog niet gegraven was.

Om het terrein – dat van oorsprong tot een moerassig gebied behoorde – bouwrijp te maken, is er in het verleden flink opgehoogd. Te oordelen naar het gebruikte steenformaat kan worden vermoed dat het Mariaklooster in de loop van de 15e of vroege 16e eeuw in steen herbouwd is. De stenen kapel uit 1506 bevestigt dit. De oriëntatie van de gebouwen veranderde

Afb. 18. Huizen. Gordelbeslag uit de Karolingische tijd. Schaal 1:4. Tek. ROB.

daarbij zoals hierboven beschreven. Niet lang nadat het weeshuis na de reformatie in de lege kloostergebouwen was gevestigd, moet het complex herbouwd zijn, waarbij de toenmalige bestaande bebouwing – althans voor wat betreft het opgegraven gedeelte – tot op de Middeleeuwse fundering is afgebroken. Niet alleen verschilt het steenformaat van de fundering met dat van het opgaande muurwerk, maar ook een munje uit 1578, dat tussen het metselwerk van een der muren op de overgang tussen beide werd gevonden, wijst op een drastische verbouwing. Uit latere perioden is bekend dat munten met opzet bij een verbouwing werden ingemetseld ter datering. Later (met name in de 18e eeuw) zijn aan het onderzochte gedeelte van het weeshuis nog enkele kleinere verbouwingen uitgevoerd.

De opgraving was zeer arm aan vondsten. Dit heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat noch de klooster- noch de weeshuisgemeenschap in rijkdom leefde. Niet alleen de geschreven bronnen geven hiervoor aanwijzingen, maar ook de aard van sommige vondsten doet dit vermoeden. Hierboven werd reeds gesproken over het gebruik van sloophout en het benutten van 'gratis' materialen als runderbotten bij de bouw van het eerste klooster. Een ander voorbeeld is de vondst van een meermalen op primitieve wijze gerepareerde en totaal versleten schoen. Een andere oorzaak van de naar verhouding geringe hoeveelheid vondstmateriaal zou kunnen zijn dat men zijn afval elders dumpte (in de Oude Turfhaven?).

Gemeente Hoorn

T.Y. van de Walle-van der Woude

Huizen (afb. 18) – Nabij de oever van het IJsselmeer ten westen van Huizen werd met behulp van een metaaldetector een groot fragment van een gordelbeslag uit de Karolingische periode gevonden. Het betreft het driehoekige centrale gedeelte en één van de drie bladen van het klaverbladvormig riembeslag (afb. 18) waarmee de zwaardschede aan de gordelriem bevestigd werd. Het fragment is van gegoten zilver en de uitgestoken versiering op de voorzijde is met goud bedekt. De verhoogde rand van de centrale driehoek en het blad is door een groef in de lengterichting in tweeën gedeeld. De *Kerbschnitt*-relieffversiering bestaat uit plantaardige motieven, bloeiende planten, die met elkaar verbonden zijn in een regelmatig patroon. Alleen het verdiepte veld met deze plantenornamentiek is met goud bedekt. In de driehoek komt deze versiering vanuit verhogingen in de hoeken en halfweg de zijden, in het centrum een driehoekig veld vrijlatend waarbinnen zich een centrale nop bevindt. In het overgebleven blad van het beslag is de versiering gecompliceerder. De planten komen vanuit zeven min of meer rechthoekige verhogingen en verbinden deze onderling. In het middenveld bevindt

zich een kruisvormig vierbladmotief met in het centrum een nop. Door de conserveringstoestand is niet duidelijk waar te nemen of de verhoogde rand en de verhogingen vanwaar de planten ontspringen oorspronkelijk met niello versierd waren, zoals van elders bekend is. In de verdiepte overgang tussen driehoek en bladen hebben zich driemaal zes nietgaten bevonden voor de bevestiging op de gordel. Op de enigszins holle onversierde achterzijde van het blad bevinden zich twee nokken waartussen zich een asje bevonden heeft, waaraan één van de drie riemeinden van het zwaardgarnituur bevestigd was. Het Gooise fragment weegt 46 gram en heeft een lengte van 76 mm, een breedte van 35 mm en een dikte van 7 mm.

Dergelijke zwaardhangers zijn zeldzaam en komen verspreid in heel Europa voor. In Scandinavië werden zij vaak nagemaakt en als fibulae door vrouwen gedragen, hetgeen voor de Gooise vondst niet het geval is. De herkomst van de zwaardhangers is op grond van de overeenkomsten met de versiering in manuscripten en op kunstobjecten te plaatsen in Karolingische ateliers in Noord-Frankrijk en het gebied tussen Maas en Rijn. De zwaardhangers dateren voornamelijk uit de 9e eeuw.

IPP, Amsterdam

J.C. Besteman

Limmen: Rijksweg In 1995 werd door de Oudheidkundige Werkgroep Limmen onder leiding van M. van Raay met succes een proefonderzoek verricht naar de Middeleeuwse bewoningssporen in een weiland te Limmen. Het onderzoeksterrein is gelegen op de zuidelijke punt van de strandwal ten westen van de Rijksweg en ten noorden van de Bakkumerzeeweg. Naar aanleiding van dit proefonderzoek heeft het IPP in opdracht van de afdeling Cultuur en Educatie van de provincie Noord-Holland een tweede proefonderzoek uitgevoerd, waarbij ca. 7 ha land is onderzocht. Dit onderzoek had tot doel om zowel de omvang van het nederzettingsterrein als de aard van de bewoning nader te bepalen, met het oog op eventuele beschermende maatregelen. Uit het onderzoek bleek dat slechts 2 ha van het perceel De Krocht – gelegen langs de Rijksweg – nog archeologische resten bevat. De nederzettingssporen, daterend van de Merovingische periode tot de 14e eeuw, bevinden zich uitsluitend in het oostelijke en centrale deel van dat perceel. Naar het westen toe daalt het maaiveld en blijkt de ondergrond verstoord door watererosie vanuit een geul ter plaatse van de huidige Molensloot.

In de proefsleuf werden veertien huisplattegronden waargenomen met bijgebouwen en waterputten. Twee huizen en een waterput werden ook door middel van verticale doorsneden nader onderzocht. Van een uniform huistype lijkt geen sprake. Het oudste, Karolingische huistype lijkt tweeschipig. Een 26 m lang, iets jonger huis is eenschipig met een eenbeukige verbreding. Latere Middeleeuwse huizen uit de periode van de 11e tot 14e eeuw zijn eenschipig. Opvallend zijn enkele grote kringtreppen waarvan de functie problematisch is.

Bij de oudste fase van de nederzetting behoort een noordzuid gericht graf met het skelet van een ca. 20-jarige man met gebogen knieën en gekruiste armen. Op het skelet werden een klein mes, een riemgesp en zeven sceatta's aangetroffen, waarvan één van verzilverd brons. De sceatta's waren, behalve één van het Friese type, alle van het Angelsaksische type. De houding van het skelet komt overeen met die van de Vroeg-Middeleeuwse begraving nabij de N.H. kerk aan de Zuidkerkelaan.

Eén door Pingsdorf-aardewerk gedateerde waterput is nauwkeurig onderzocht. De put was opgebouwd uit zware kleiplaggen. Botanisch onderzoek van de plaggen en van de waterputvulling wijzen op een zout milieu in de directe omgeving, hetgeen van groot belang is voor ons inzicht in de toenmalige waterhuishouding en de vroegste bedijking van Kennemerland. Het nederzettingsterrein ligt ca. 300 m ten westen van de oude Sint-Maartenskerk van Lim-

men en kan een geheel gevormd hebben met de al eerder aangetoonde nederzettingssporen ten westen en zuiden van deze kerk. Het perceel is een van de laatste mogelijkheden voor onderzoek op de strandwal van Limmen. Vele sceattavondsten en vondsten van Vroeg-Middeleeuwse aardewerkscherven op recentelijk diepgeploegd bollenland in de directe omgeving laten vermoeden hoeveel er al verloren is gegaan.

IPP, Amsterdam

H. Bonke en J.C. Besteman

Limmen: Uitgeesterweg Het IPP heeft in opdracht van de afdeling Cultuur en Educatie van de provincie Noord-Holland in juni een opgraving uitgevoerd op percelen aan de Uitgeesterweg, gelegen op de oostelijke uitloper van de strandwal. De uitkomsten van het onderzoek komen in grote lijnen overeen met het verkennende onderzoek van de AWN in 1994.

De oudste verkaveling van het landschap werd in de Late IJzertijd of de Romeinse Tijd aangelegd. Hoewel er nederzettingsspuur uit deze periode werd aangetroffen, zijn er geen sporen van huisplattegronden gevonden. Er is geen aanwijzing voor continuïteit tot in de Vroege Middeleeuwen. De oostwest-verkaveling dateert uit de Karolingische Tijd. Deze sloten zijn vermoedelijk na de aanleg van de Limmerpolder aan het einde van de 12e eeuw vervangen door een bredere sloot die nu nog ten noorden van de Zuideindeweg aanwezig is. Hoewel er aanwijzingen zijn voor bewoning in de Late Middeleeuwen, kon door de beperkte omvang van de werkputten geen volledige huisplattegrond worden opgegraven. Sporen van post-Middeleeuwse bebouwing werden niet aangetroffen.

IPP, Amsterdam

H. Bonke

Limmen-Heiloo: ruilverkavelingsgebied In het kader van de Bijdragenregeling Bodembeschermingsgebieden is door RAAP in 1993 een meerjarig monitoringproject opgestart in Noord-Holland (zie ook Waterland: ruilverkavelingsgebied). Er wordt met behulp van monitoring een onderzoek gedaan naar de effecten van grondwaterpeilverlaging op de conservering van archeologisch waardevolle terreinen binnen de ruilverkavelingsgebieden Limmen-Heiloo en Waterland. Doel is met kwantificeerbare gegevens met betrekking tot de effecten van polderpeilverlaging tot de meest effectieve beschermende maatregelen te komen. Ook in 1996 is er gemonitord.

In Waterland zijn twaalf terpen en in Limmen-Heiloo zijn vier terreinen gedurende de meetperiode jaarlijks bemonsterd voor slijpplaten- en pollenanalyse. De pollenanalyse wordt uitgevoerd door BLAX-Consult. Tevens is minimaal vier maal per jaar de oxidatiediepte gemeten en is jaarlijks de eventuele daling van elke terp ten opzichte van NAP geregistreerd. Neerslaggegevens zijn ook verzameld.

Tijdens de twee jaar durende monitoringperiode in het ruilverkavelingsgebied Limmen-Heiloo zijn verschillen in aantasting vastgesteld tussen de terreinen die wel in polderpeilverlagingsgebieden liggen en de terreinen waarvoor dit niet het geval is (Exaltus en Soonijs 1997a). Het slootwaterpeil blijkt van cruciaal belang voor de conserveringstoestand van archeologische terreinen. Doordat de oxidatiediepte in de nabijheid van een sloot vrijwel tot op het niveau van het slootwaterpeil daalt, worden cultuurlagen die in de nabijheid van een sloot gelegen zijn, alleen voor aantasting behoed indien de slootwaterstand permanent boven het niveau van de cultuurlaag gehouden wordt. Een stabiel, hoog slootwaterpeil leidt tot vermindering van de maximale oxidatiediepte, zelfs tijdens extreme droogteperiodes.

Door de uitzonderlijk warme zomers en de langdurige droogte in de tweede helft van 1995

Afb. 19. Niodorp: Lutjewinkel. Pelgrimsinsigne van Adrianus uit Geraardsbergen. Foto Mark Ydo, IPP.

en de eerste helft van 1996 is moeilijk uit te maken in hoeverre de vastgestelde aantasting het gevolg is van deze uitzonderlijke omstandigheden. Teneinde dit te kunnen vaststellen, is een normale of zelfs koele, natte zomer binnen de meetperiode vereist. Ook de vraag in hoeverre de op elk terrein waargenomen aantasting zal voortschrijden en welke de restwaarde, na het tot stilstand komen van de aantasting, van de terreinen zal zijn, blijft op basis van de resultaten van twee jaar monitoring vooralsnog onbeantwoord. Een en ander betekent dat de uiteindelijke doelstelling van het project, namelijk het formuleren van effectieve beschermende maatregelen voor archeologische terreinen in het ruilverkavelingsgebied Limmen-Heiloo, nog niet kan worden gerealiseerd. Voor een betere beoordeling van de resultaten is voortzetting van het project gewenst en zelfs noodzakelijk.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

C.M. Soenius

Niodorp: Lutjewinkel (afb. 19) De heer Verspoor uit Slootdorp (Gemeente Wieringermeer) heeft aan de voet van de West-Friese omringdijk met de metaaldetector een pelgrimsinsigne van de heilige Adrianus uit Geraardsbergen aangetroffen. De vondst (hoogte ca. 3,5 cm) is tussen 1475 en 1525 te dateren en is samen met een muntgewicht, pijlgewicht en netverzwaring gevonden.

Provincie Noord-Holland

A. van Duinen

Purmerend In opdracht van de ROB is in 1996 door RAAP een waarderend booronderzoek uitgevoerd op twee vindplaatsen in Purmerend. Deze vindplaatsen liggen binnen de VINEX-locatie 'Plan-west' en zijn ontdekt door de Archeologische Werkgroep Purmerend (Soenius 1996a). Er is op beide vindplaatsen aardewerk uit de periode vóór 1300 aangetroffen. De on-

Afb. 20. Velsen: Duin en Kruidberg. Overzicht van de 19e-eeuwse funderingen van de plantenkas (de Palmenkamer) met op de achtergrond het huidige landhuis. Foto provincie Noord-Holland.

derzochte terreinen liggen ten zuidwesten van de Spieringsloot in de polder Purmerland. Het waarderend booronderzoek heeft geen aanwijzingen opgeleverd voor de aanwezigheid van huisplaatsen uit de Late Middeleeuwen.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

C.M. Soonius

Velsen: Duin en Kruidberg (afb. 20) In opdracht van de provincie Noord-Holland werd door W. Bosman en A. Pavlovic in de tweede week van juli 1996 een inventariserend archeologisch booronderzoek uitgevoerd op het terrein van het provinciaal monument Duin en Kruidberg (Bosman en Pavlovic 1996c). De aanleiding voor het onderzoek was het voornemen van de eigenaar (ABN-AMRO) om het reeds bestaande Luis te renoveren en uit te breiden met een gedeeltelijk verdiepte zuidwest-vleugel.

De buitenplaats Duin en Kruidberg ligt pal tegen de binnenduimrand met een fraai beboste loopduin. De ondiepe geologie bestaat hoofdzakelijk uit Oude Duin- en Strandafzettingen, waarin plaatselijk venige of humeuze lagen kunnen voorkomen. Deze afzettingen werden tussen ca. 2500 v. Chr. en ca. 800 na Chr. gevormd. De bovenste 2 m van het terrein werd overstoven door het zand van de Jonge Duinen.

De rijke en boeiende historie van de buitenplaats wordt door de plaatselijke amateurhistoricus J. Morren uitvoerig beschreven (in voorbereiding). De oudste historische bronnen met betrekking tot het landgoed dateren uit het einde van de 16e eeuw. In 1840 werd de hofstede aangekocht door F.A. van Hall, minister van Financiën onder koning Willem II. In 1841 liet deze een herenhuis bouwen, waarbij de aangrenzende tuin en vijver in Engelse landschapstijl werden omgevormd. In 1895 werd J.T. Cremer, o.a. minister van Koloniën, eigenaar van

Duin en Kruidberg. Het in zijn opdracht gebouwde huis – het huidige monument – kwam in 1909 gereed, waarna het oude herenhuis uit 1842 vrijwel geheel werd afgebroken (Pavlovic en Kaarsemaker 1996).

Ten zuiden en ten westen van het huidige pand werden boringen verricht, en ten zuiden van het ketelhuis waren molshopen object van onderzoek. Deze molshopen bevatten Laat-Middeleeuwse aardewerkfragmenten. Binnen de stuifzandpakketten werden enkele humeuze niveaus aangeboord die tijdelijke stilstandfasen in de duinvorming representeren. In de meeste boringen werden deze begroeiingsniveaus tussen +3 en +4,5 m NAP aangetroffen. In enkele daarvan werden houtskoolpartikels en zeer kleine aardewerkfragmenten gevonden. Deze sporen van menselijke activiteiten zijn toe te schrijven aan meerdere perioden. De oudste sporen dateren mogelijk uit de Late IJzertijd of Romeinse Tijd.

In het pad ten westen van het huidige ketelhuis waren delen van fundamenten (uit 1841?) aan het oppervlak te zien. Boringen in de nabijheid van deze fundamenten tonen aan dat op ca. 0,5 m beneden maaiveld puin en muurresten in de ondergrond aanwezig zijn.

Naar aanleiding van de waarnemingen tijdens het hierboven beschreven booronderzoek werd in opdracht van de provincie Noord-Holland door medewerkers van de afdeling Cultuur en Educatie van de provincie Noord-Holland van 19 augustus t/m 26 augustus 1996 een archeologische opgraving uitgevoerd (Pavlovic en Kaarsemaker 1996). Het onderzoek had tot doel het in kaart brengen van de overblijfselen van het landhuis uit 1841 en het verwerven van inzicht in de bouwwijze en de daaraan gerelateerde materiële cultuur van een 19e-eeuwse elitewoonplaats.

De Engelse architect Hitchcock maakte het oorspronkelijke ontwerp van het landhuis, maar al in 1873 werd het huis in opdracht van de nieuwe eigenaar door de architect Ludwig Johannes Ritter uitgebreid met een westvleugel en een kelder. Na de oplevering van het huidige huis in 1909 werd het oude grotendeels afgebroken, slechts de plantenkas (tot 1963) en een aangrenzend vertrek bleven gespaard. Op oude foto's is te zien dat de plantenkas geheel uit gietijzer en glas was opgebouwd. Delen hiervan werden tijdens de opgraving teruggevonden (afb. 20). Een nauwkeurige plattegrond van het landhuis werd aan ons gegeven door het Nederlands Architectuurinstituut Rotterdam. Met behulp van deze plattegrond kon de opgraving gericht worden uitgevoerd.

De funderingen bleken grotendeels weggegraven te zijn, vermoedelijk als gevolg van de aanleg van de vijver tijdens de bouw van het huidige pand. Slechts de funderingen van de aanbouw van 1873 waren gedeeltelijk bewaard gebleven. Er werden in tegenstelling tot de verwachting weinig mobilia aangetroffen. De meest opmerkelijke vondsten waren grote terracottafragmenten met vrouwenhoofden en florale motieven in neoclassicistische stijl. De fragmenten bleken van verschillende plantenpotten afkomstig te zijn. In één van de stookruimten bleek nog een 3,5 m hoge deur met panelen uit het laatste kwart van de 19e eeuw aanwezig te zijn. De tijdens de opgraving onderzochte bouwelementen en muurresten zijn van hoge kwaliteit. Aanvullende bewoningssporen zullen eventueel tijdens de graafwerkzaamheden voor de nieuwbouw in kaart worden gebracht.

Provincie Noord-Holland

A. Pavlovic

Venhuizen: Pastoor Suidgeeststraat Door C. Sjerps uit Venhuizen werd een bronzen prikspoor gevonden op het perceel Pastoor Suidgeeststraat 3 te Venhuizen. Het voorwerp bevond zich ca. 10 cm beneden maaiveld. Aangezien de vondst in een tuin is gedaan, kan niet geheel worden uitgesloten dat men hier te maken heeft met van elders opgebrachte grond. Hierover

Afb. 21. Waterland: Ipendam. Speelgoedbordje van tin. Foto provincie Noord-Holland.

is bij de bewoners van het perceel niets bekend. Een vergelijkbaar ruiterspoor is gedateerd in de Karolingische Tijd (vgl. Diederik 1989, 104).

Gemeente Hoorn

T.Y. van de Walle-van der Woude

Venhuizen: Wijdenes 1 De Historische Vereniging 'Suyder Cogge' is al enige tijd bezig met een onderzoek naar de locatie van het kasteel van Floris V, dat bij Wijdenes moet hebben gelegen. Aan de hand van het onderzochte materiaal rees het vermoeden dat de restanten van het kasteel zich in het huidige IJsselmeer bevinden. Het IJsselmeer is op de mogelijke locatie 2 à 3 m diep. De leden van 'Suyder Cogge' hebben in samenwerking met de Landelijke Werkgroep Archeologie onder Water, Regio Noord-West Nederland op deze locatie een verkennend onderzoek richtte zich op deze oneffenheden. Dit buitendijkse vervolgonderzoek heeft grote concentraties kloostermoppen en 15e-eeuws aardewerk opgeleverd.

Dit onderzoek heeft een zeer geringe hoeveelheid vondsten uit diverse tijden, alsmede de mogelijke fundamenten van een voormalige dijk aan het licht gebracht. Dankzij hulp van derden zijn door middel van sonarmetingen oneffenheden in de bodem opgespoord. Vervolgonderzoek richtte zich op deze oneffenheden. Dit buitendijkse vervolgonderzoek heeft grote concentraties kloostermoppen en 15e-eeuws aardewerk opgeleverd.

Bron: Landelijke Werkgroep Archeologie onder Water, Regio Noord-West Nederland (E.J. Beugel)

Venhuizen: Wijdenes 2 In opdracht van de provincie Noord-Holland is door RAAP een geo-

Afb. 22. Waterland: Monnickendam. Overzichtsfoto van de Buwaldacollectie, De Speeltoren Monnickendam. Foto provincie Noord-Holland.

fysisch onderzoek verricht naar de ligging van de resten van het voormalige kasteel Wijdenes in de gemeente Venhuizen (Exaltus en Orbons 1996). Het onderzoeksterrein, Het Hofland geheten, is ca. 2,5 ha groot en gelegen bij camping Het Hof. Het westelijke deel is in gebruik als weiland, terwijl het oostelijke deel wordt gebruikt als camping voor stacaravans. Bovendien bevinden zich op het oostelijke deel van het terrein twee stolpboerderijen. Op grond van een 17e-eeuwse kaart moeten de resten van kasteel Wijdenes tussen deze stolpboerderijen worden gezocht.

Het geofysisch onderzoek is uitgevoerd op een klein deel van het campingterrein. Op dit onderzochte deel zijn geen gebouwresten in de ondergrond aangetroffen. De locatie van het kasteel kan op grond van onderhavig onderzoek niet worden vastgesteld. Mogelijk bevinden de kasteelresten zich onder de op het campingterrein aanwezige bebouwing.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

C.M. Soenius

Waterland: Ipendam (afb. 21) De familie Bromet heeft in haar tuin een speelgoedbordje van tin gevonden. Het bordje (diameter ca. 5 cm) dateert waarschijnlijk uit de 16e eeuw en moet een majolica- of fayence-bord voorstellen.

Provincie Noord-Holland

A. van Duinen

Waterland: Monnickendam (afb. 22) De collectie van museum De Speeltoren te Monnickendam is recentelijk uitgebreid met een grote verzameling vondsten die voornamelijk dateren uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. De meeste vondsten zijn in Waterland ge-

vonden door de heer Buwalda. Deze verzameling vondsten wordt dan ook de 'Buwaldacollectie' genoemd. De heer Buwalda was een fanatieke sportduiker en heeft de vondsten letterlijk boven water gehaald en aan het museum overgedragen. Helaas zijn de vondstlocaties slechts bij benadering bekend. Met de toevoeging van deze voorwerpen aan de collectie kan het museum niet alleen een overzicht geven van gebruiksaardewerk in Waterland door de eeuwen heen, maar heeft het museum er ook voor gezorgd dat de collectie Buwalda niet versnipperd is geraakt.

De Buwaldacollectie is door medewerkers van De Speeltoren gefotografeerd en beschreven. Een kopie van deze documentatie is aan het Provinciaal Depot voor Bodemvondsten Noord-Holland gegeven. In de collectie zijn veel complete aardewerken gebruiksvoorwerpen aanwezig. Naast aardewerk bevinden zich metalen en benen voorwerpen, schoeisel en glaswerk in de verzameling. Een selectie uit de Buwaldacollectie is in de permanente tentoonstelling van het museum opgenomen.

Provincie Noord-Holland

A. van Duinen

Waterland: ruilverkavelingsgebied Ondanks de beperkte duur van de monitoringperiode en de tijdens deze periode heersende uitzonderlijke meteorologische omstandigheden (zie Limmen-Heiloo: ruilverkavelingsgebied) is het toch mogelijk enige conclusies te trekken betreffende het behoud van het Waterlandse bodemarchief (Exaltus en Soonius 1997b).

Door opname van archeologisch waardevolle terreinen in beheersgebieden wordt het behoud van natuurwaarden gecombineerd met optimaal behoud van een belangrijk deel van het bodemarchief. Niet alleen terpen maar ook de omringende landschappen blijven intact. Er moet rekening mee gehouden worden dat de boven het maaiveld uitstekende terplichamen in beheersgebieden nog steeds worden aangetast. Om dit te voorkomen zouden deze terreinen vrijwel onder water moeten worden gezet. Binnen blokbemalingsgebieden blijkt het echter mogelijk de boven het maaiveld uitstekende terplichamen zonder een dergelijke maatregel grotendeels intact te bewaren. Beschermende maatregelen kunnen voor deze categorie terpen beperkt blijven tot voorlichting aan landgebruikers, zodat deze afzien van egaliseringsmaatregelen.

Bescherming van archeologisch waardevolle terreinen door middel van de aanleg van peilscheidingsdammen is met name zinvol voor terreinen die uit het oogpunt van cultuurhistorisch en/of wetenschappelijk belang behouden dienen te blijven en die niet in beheersgebieden kunnen worden opgenomen. Ondanks deze vorm van bescherming dient er rekening mee gehouden te worden dat archeologische lagen tot 60 cm beneden maaiveld toch nog zullen worden aangetast.

Daar alle in de blokbemaling opgenomen terpen aan het einde van deze meetperiode nog een aanzienlijke restwaarde vertonen, is het van belang om te weten of de waargenomen aantasting na verloop van tijd tot stilstand zal komen en zo ja, wat de archeologische restwaarde van deze terreinen zal zijn. Hiervoor is voortzetting van de monitoringperiode noodzakelijk. Door de voortzetting van de meetperiode zal ook inzicht worden verkregen in de effecten van zomers die niet door uitzonderlijk droge en warme omstandigheden worden gekenmerkt.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

C.M. Soonius

Wervershoof: Onderdijk (afb. 23) Tijdens een wandeling langs de westkust van het IJsselmeer zijn door de familie Wenners uit Onderdijk in 1989 verschillende vondsten gedaan. Het gevonden scherfmateriaal dateert voornamelijk uit de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Het

Afb. 23. Wervershoof: Onderdijk. Aangepunt benen voorwerp. Foto provincie Noord-Holland.

materiaal bestaat onder andere uit fragmenten kogelpot-aardewerk, grijs aardewerk, proto-steengoed, rood aardewerk en pijpenkoppen. Daarnaast is een aangepunt stuk bot (hoogte ca. 11 cm) gevonden (afb. 23). Gebruiksvoorwerpen vervaardigd uit bot komen vanaf de vroege Prehistorie voor. In het verleden zijn op de vondstlocatie al vaker voorwerpen uit het Neolithicum, de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd aangetroffen.

Provincie Noord-Holland

A. van Duinen

Wieringen: eiland De heer B. de Vries uit Hippolytushoef heeft in de loop der jaren tijdens geologische waarnemingen op het voormalige eiland Wieringen archeologische oppervlaktevondsten gedaan. Daarnaast heeft hij informatie verzameld over vondsten die door anderen op Wieringen zijn gedaan. Een deel van zijn verzameling is te bezichtigen in het museum Het Huis van de Aarde te Den Oever.

Een aantal vondstlocaties valt op door de hoeveelheid vondsten of de datering ervan. Allereerst zijn er op een aantal wadplaatsen ten noorden van Den Oever bij de Texelstroom en bij de Marsdijk bij Hippolytushoef aanzienlijke hoeveelheden aardewerkfragmenten gevonden. Het merendeel van het materiaal dateert uit de Late Middeleeuwen. Naast een grote hoeveelheid kogelpot-aardewerk is er ook proto-steengoed, Pingsdorf- en Paffrath-aardewerk gevonden. Bij de vondstlocatie aan de Marsdijk is aardewerk uit de Karolingische Tijd gevonden ('bolpotten' en Badorf-aardewerk). Daarnaast is er aardewerk gevonden uit latere perioden (o.a. Siegburg-aardewerk). Bij de Texelstroom is ook jonger materiaal aangetroffen. Opvallend is de relatief grote hoeveelheid aardewerk uit het mediterrane gebied, het zogenaamde Iberische aardewerk. Het zijn fragmenten van grote amfoorachtige voorraadpotten, waarin in de 16e, 17e en 18e eeuw producten uit mediterrane gebieden werden vervoerd.

Ook bij De Hoelm, Normerven, Westerland en Stroe is aardewerk verzameld. De scherven die op deze locaties gevonden zijn, dateren overwegend uit de 8e-13e eeuw (kogelpotten, Karolingische bolpotten en Paffrath-aardewerk). Bij Westerland zijn tevens fragmenten Siegburg-aardewerk aangetroffen. Bij het bouwen van een schuur in het centrum van Den Oever is een bodemfragment proto-steengoed gevonden.

Provincie Noord-Holland

A. van Duinen

Wieringen: Stroe Op een akker in de omgeving van Stroe werd met de metaaldetector een gouden ring gevonden met een diameter van 22 mm. De ring bestaat uit een tot ring gebogen gouden staafje, eindigend in een spiraalknoop. De staafinden zijn vervolgens aan weerszijden van de knoop tweemaal om de ring gewonden. Het Wieringer exemplaar heeft de spiraalknoop niet haaks op de ring zoals gebruikelijk is, maar in het verlengde van de ring, net als één van de twee zilveren exemplaren die te Domburg zijn gevonden. Dergelijke ringen met spiraalknoop, meestal van zilver maar soms van goud, zijn vooral uit Scandinavië bekend. De datering loopt van de 9e tot 11e eeuw. Sommige vergelijkbare exemplaren uit Angelsaksisch Engeland kunnen mogelijk ook aan Scandinavische migratie worden toegeschreven. Op grond van de historische en archeologische gegevens heeft een datering in de 9e eeuw en een Scandinavische herkomst voor de Wieringer vondst de voorkeur. De vondst onderschrijft de nauwe relaties tussen het Noord-Hollands kustgebied en Scandinavië in de Vikingperiode.

IPP, Amsterdam

J.C. Besteman

Wieringen: Vatrop Op een akker in de omgeving van Vatrop werd met de metaaldetector een tweetal Abassidische dirhems gevonden. De munten zijn geslagen onder kalief Haroen-al-Rasjied in 801 en 802, respectievelijk te Bagdad en Teheran (determinatie: Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet). De munten zijn vermoedelijk via de lange weg over de Russische rivieren en Scandinavië hier terechtgekomen en versterken de aanwijzingen voor Scandinavische relaties met Wieringenland in de 9e eeuw (zie Wieringen: Westerklijf 1).

IPP, Amsterdam

J.C. Besteman

Wieringen: Westerklijf 1 In de buurtschap Westerklijf bij Hippolytushoef is door de heer T. van Deutekom uit Den Helder met behulp van een metaaldetector een grote Middeleeuwse zilvervondst gedaan. De vondst betreft sieraden, een riembeslag, baren edelmetaal en munten, alles bij elkaar 1662 gram zilver in een aardewerk potje met gras (Besteman 1997a en 1997b).

De vondst bevindt zich thans in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Het betreft de volgende voorwerpen:

1. Badorf-potje van het type Dorestad W-III.
Herkomst: Vorgebirge tussen Keulen en Bonn; datering: VIIIb-IX.
2. Zes zilveren, niet gesloten armbanden met symmetrische (punt-)cirkelversiering.
Herkomst: mogelijk uit Fries/Frankisch gebied; datering: IX.
3. Zilveren halsring van zes ineengedraaide ronde zilverstaven samengesmeed tot een haaksluiting.
Herkomst: Scandinavië, waarschijnlijk Denemarken; datering: IXd-XA.
4. Zilveren armband, bestaande uit drie in elkaar gedraaide zilverstaven, zonder sluiting.
Herkomst: Scandinavië, waarschijnlijk Denemarken; datering: IXd-XA.

5. Zilveren riembeslag.
Herkomst waarschijnlijk Rijn-Maasgebied; datering: IX-X?
6. Drie zilveren muntsieraden met meervoudige parelrand. De munten zijn twee Sassanidische drachmen van Xusro II (590-628) waarvan één geslagen in Ayran en een Abassidische dirhem van Aboe al Abbas Safah (750-754) (determinatie: drs. N.L.M. Arkesteijn, Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet (KPK) te Leiden).
Herkomst muntsieraden: vermoedelijk Denemarken; datering mogelijk IX. De herkomst van de munten uit het Nabije Oosten, ongetwijfeld via de handelsroute over de Russische rivieren naar Noord-Europa, pleit ook voor een Scandinavische herkomst.
7. Zestien zilverbaren.
Herkomst: Scandinavië, bij voorkeur Denemarken; datering IX. Twaalf van de zestien baren wegen ongeveer 50 gram, overeenkomend met de Scandinavische gewichtseenheid van 2 øre = $\frac{1}{4}$ mark.
8. Munten: van de 78 Karolingische zilveren penningen zijn er 29 geslagen op naam van Lodewijk de Vrome (814-840) en 47 op naam van Lotharius I (840-855). Zij zijn alle te Dorestad geslagen. Twee munten zijn geslagen op naam van Karel de Kale (843-877), waarvan één te Sens (Noord-Frankrijk). De munten als geheel zijn ca. 850 bijeengebracht (determinatie: drs. H.W. Jacobi, KPK).
9. Negentien fragmentjes van twee fibulasluitingen, mogelijk van de muntsieraden.
10. Plantaardig materiaal: grasresten. Het botanisch onderzoek door dr. J.P. Pals en C.D. Troostheide (IPP) stelt ons in staat het 9e-eeuwse landschap van Wieringen voor te stellen als een open landschap met hier en daar wat bomen. Er moet ook rogge verbouwd zijn. Bovendien groeide er heide en er was een hoogveengebied in de omgeving aanwezig. Het is opvallend, dat het grasmonster wel massaal grasstuifmeel, maar geen zaden bevatte. Dit biedt de mogelijkheid te speculeren over de omstandigheden ter plaatse op het moment dat het zilver in de pot gedaan werd. Daarbij gaat de voorkeur uit naar een dag in het voorjaar toen het gras bloeide, maar nog geen zaad gezet had.

De datering van de zilvercollectie staat vast. De munten wijzen op een datering rond 850. Een belangrijk deel van de Wieringer zilvervondst: de halsring, de arming, de drie muntsieraden en de zestien zilverbaren, in gewicht tweederde van het zilver, heeft een aanwijsbare relatie met Scandinavië, waarbij niet name Denemarken als herkomstgebied naar voren komt. Daarmee komt een Scandinavische herkomst of eigenaar van de Wieringer zilvervondst in beeld. Dit wordt nog onderstreept door de gevarieerde samenstelling van de vondst: zilveren sieraden, zilverbaren en zilvergeld. Dit is de typerende samenstelling van een Scandinavische schat uit de Vikingperiode, die verworven rijkdom en status van de eigenaar laat zien, uitgedrukt in edelmetalen in verschillende vormen. Er zijn meer dan 1000 van dergelijke Scandinavische schatvondsten bekend. Met een datering van de munten ca. 850 worden de aanwezige sieraden en voorwerpen alle vóór ca. 850 gedateerd. Daarmee is het een schatvondst uit de vroege Vikingtijd die op grond van de samenstelling en de herkomst van het grootste deel van de inhoud een onmiskenbaar Scandinavisch karakter heeft.

De schat is goed te verklaren in het licht van de geschreven bronnen over de Noormanneninvallen in ons land. De verwoestende plundertochten die vanaf 834 Dorestad en het kustgebied teisterden, deden de Karolingische vorsten besluiten de feitelijke zeggenschap over die gebieden aan de Denen te laten. Dit leidde tussen 839 en 885 periodiek tot Deens gezag in de Hollandse kustgebieden tot aan Dorestad, onder de Vikingkrijgsheren Rorik en God-

fried. Deze Deense dominantie is mogelijk gepaard gegaan met periodieke vestiging van Deense Vikingen. Het is dan ook van betekenis dat Roriks belening met Dorestad en het kustgebied door keizer Lotharius I in 850, die de Deense machtspositie legitimeerde, samenvalt met de datering rond 850 van de zilverschat. De zilverschat behoorde vermoedelijk een Deen toe die met het oog op de Deense machtspositie in het kustgebied zijn rijkdom mebracht om zich hier te vestigen.

Tot nu toe heeft de archeologie weinig aan het beeld van een mogelijke Scandinavische vestiging kunnen bijdragen. Dat zij nog verrassingen te bieden heeft blijkt uit recente vondsten van Abassidische dirhems (zie Wieringen: Vatrof), een gouden ring bij Stroe (zie Wieringen: Stroe) en een fraaie Scandinavische armband op het strand van Callantsoog (Van Heeringen 1990), die wijzen op intensieve Scandinavische relaties. Het meest veelzeggend echter is de zilvervondst van Westerklijf op Wieringen, die door haar samenstelling en context in combinatie met de historische gegevens Deense vestiging op Wieringen aannemelijk maakt.

IPP, Amsterdam

J.C. Besteman

Wieringen: Westerklijf 2 Op de hoogte van Westerklijf werd met behulp van de metaaldetector een klein gouden sieraad gevonden dat het beste te omschrijven valt als een schijfvormige knoop. De diameter bedraagt 14 mm. De versiering bestaat uit ingestempelde driehoekige wafelmotieven met te midden daarvan in het centrum een forse centrale bolle nop. Langs de rand is een cirkel van ingedreven puntjes aanwezig. Op de onversierde achterzijde is over het midden een strijpe goud gesmeed als bevestigingssoog. Voor dit sieraad zijn tot nu toe geen goede parallellen gevonden. Vergelijkbare objecten in zilver uit Scandinavië hebben een uitgedreven, holle nop en worden als imitaties van schilden gezien. De versiering met wafelmotieven, waaronder ook driehoekige, is een bekend fenomeen in onze streken in de Karolingische periode. Het is de versiering bij uitstek op het kogelpot-aardewerk uit die tijd. Op grond daarvan komt een Friese herkomst en een 8e/9e-eeuwse datering het meest in aanmerking.

IPP, Amsterdam

J.C. Besteman

Zaanstad: Assendelft Noord zie Romeinse Tijd.

Zaanstad: Zaandam (afb. 24) In 1996 werd door de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, Zaanstreek-Waterland e.o., een onderzoek uitgevoerd op een bouwlocatie ten behoeve van de bouw van een theater. Tijdens het begeleiden van het afgraven van de lichtvervuilde grond werden vele vondsten gedaan. Het terrein werd tot een diepte van -1,25 m NAP afgegraven.

Uit het onderzoek kan mogelijk worden afgeleid dat er in de 13e eeuw een buitendijkse bewoning is geweest. Er werd onder meer Paffrath-aardewerk gevonden. Een vondst van een 14e-eeuwse palingfuik, liggende in mestlagen bij een veestalling, was al bij het begin van het onderzoek een grote verrassing. De provincie Noord-Holland heeft op verzoek van het Zaan Museum geld ter beschikking gesteld om deze fuik te behouden. Op het terrein kwamen vele sloten, kaden, haventjes en funderingen tevoorschijn. Tevens werd er op het terrein een zwaar gefundeerde scheepswerf aangetroffen die gezien het scherfmateriaal uit de 17e eeuw dateert. Ter plaatse werden resten van gesloopte schepen gevonden.

Op het terrein werd ook huishoudelijk- en sieraardewerk aangetroffen. Deels is dit 16e/17e-eeuwse aardewerk in Nederland vervaardigd en deels is het uit Duitsland, Portugal

Afb. 24. Zaanstad: Zaandam. Twee jakobsschelpen, gevonden in een 15e-eeuwse context. Uit de theaterput in Zaandam. Schaal 1:4. Tek. AWN Zaanstreek-Waterland e.o.

en Italië afkomstig. Fragmenten van jakobsschelpen (afb. 24) in een 15e-eeuwse context zijn mogelijk een indicatie voor pelgrimage naar Santiago de Compostela.

AWN-afd. Zaanstreek-Waterland e.o.

C.J. van Roon

Zeevang: herinrichtingsgebied In december 1996 werd in opdracht van de dienst Landelijk Gebied gestart met een Aanvullende Archeologische Inventarisatie in het Herinrichtingsgebied Zeevang (Soonius en De Rooij 1997). In dit herinrichtingsgebied is de verbetering van de waterhuishouding een centraal onderwerp. Voor één deelgebied (Warder) wordt de verbetering van de waterbeheersing versneld uitgevoerd; hiervoor is een Milieu Effect Analyse (MEA) opgesteld.

Het doel van het archeologisch onderzoek is tweeledig: 1. het verschaffen van inzicht in de effecten die de inrichtingsmaatregelen hebben op de aanwezige archeologische waarden in deelgebied Warder, 2. het inventariseren van de archeologische informatie die beschikbaar is van het gehele herinrichtingsgebied ten behoeve van het VOP/MER (voorontwerpplan/milieu-effectrapport).

Er is voor de volgende onderzoeksopzet gekozen: a. een vooronderzoek, gericht op het gehele herinrichtingsgebied Zeevang, b. veldwerk in deelgebied Warder, bestaande uit een kartering en waarderling, c. het vaststellen van effecten van de voorgenomen maatregelen op archeologische waarden, d. het geven van een globaal advies met betrekking tot het veiligstellen en eventueel versterken van vastgestelde waarden en e. het vervaardigen van een archeologische advieskaart voor het gehele herinrichtingsgebied Zeevang.

Archeologisch Adviesbureau RAAP

C.M. Soonius

Literatuur

- Besteman, J.C., 1997a: *Vikingen in Noord-Holland? De zilverschat van Wieringen in het licht van de Normanneninvallen*, Haarlem (archeologische publicaties Provincie Noord-Holland 1, 3e dr.).
- Besteman, J.C., 1997b: 'De vondst van Westerklijf, gemeente Wieringen: een zilverschat uit de Vikingperiode', *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 76, 199-217.
- Blokzijl, J., C.W. Dubelaar, W. de Gans en J. de Jong, 1995: *Vereenvoudigde geologische kaart van Haarlem en omgeving*, Haarlem.
- Bogaers, J.E. en C.B. Rüger, 1974: 'Der Niedergermanischen Limes, Materialien zu seiner Geschichte', *Kunst und Altertum am Rhein* 50, Keulen.
- Bosman, A.V.A.J., 1995: 'Velsen: Noordspaandammer polder', in: J.-K.A. Hagers, 'Archeologische kroniek van Holland over 1994, 1 Noord-Holland', *Holland* 27, 335-336.

- Bosman, W., 1996a: *De Parnassia vallei, Schoorl: archeologisch booronderzoek*, Santpoort-Zuid (Rapport i.o.v. Staatsbosbeheer).
- Bosman, W., 1996b: *Veslerbroek plandelen H en K: archeologisch booronderzoek*, Santpoort-Zuid (Rapport i.o.v. gemeente Velsen).
- Bosman, W., 1996c: *Zuiderscheg, een archeologisch onderzoek* (in de gemeente Velsen), Santpoort-Zuid (Intern rapport gemeente Velsen).
- Bosman, W. en A. Pavlovic, 1996a: *Heerhugowaard, archeologisch booronderzoek in de driuiplanden*, Haarlem (Intern rapport provincie Noord-Holland).
- Bosman, W. en A. Pavlovic, 1996b: *Middeloo, archeologisch booronderzoek in Driehuis, gemeente Velsen*, Haarlem (Intern rapport provincie Noord-Holland).
- Bosman, W. en A. Pavlovic, 1996c: *Duin en Kruidberg, een archeologisch booronderzoek in de gemeente Velsen*, Haarlem (Intern rapport provincie Noord-Holland).
- Bult, E.J., J. van Doesburg en D.P. Hallewas, 1990: 'De opgravingscampagne in de Vroeg-Middeleeuwse nederzetting op de Woerd bij Valkenburg (Z.H.) in 1987 en 1988', in: E.J. Bult en D.P. Hallewas (red.), *Graven bij Valkenburg III, het archeologisch onderzoek in 1987 en 1988*, 147-166, Delft.
- Cordfunke, E.H.P., 1992: 'Thirty years of archaeological investigation in Alkmaar's town centre', *Berichten R.O.B.* 40 (1990), 333-387.
- Diederik, F., 1989: *Archeologica. De archeologie van het noorden van Noord-Holland in historisch en landschappelijk perspectief*, Schoorl.
- Es, W.A. van, 1967: *Wijster, a native village beyond the imperial frontier 150-425 A.D.*, Groningen (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen).
- Exaltus, R.P., I.M.C. Nuijten en P.J. Orbons, 1997: *Ipenrode; archeologisch onderzoek naar de resten van het heerschaps-huis*, RAAP-rapport 166, Amsterdam.
- Exaltus, R.P. en P.J. Orbons, 1996: *Provincie Noord-Holland; Kasteelterrein Wijdenes, gemeente Venhuizen; geofysisch onderzoek*, RAAP-rapport 167, Amsterdam.
- Exaltus, R.P. en C.M. Soonius, 1997a: 'Bescherming antropogeen waardevolle terreinen t.b.v. de uitvoering Bijdragenregeling Bodembeschermingsgebieden', *eindverslag Deelproject Limmen-Heiloo, monitoring 1994-1996*, RAAP-rapport 188, Amsterdam.
- Exaltus, R.P. en C.M. Soonius, 1997b: 'Bescherming antropogeen waardevolle terreinen t.b.v. de uitvoering Bijdragenregeling Bodembeschermingsgebieden', *eindverslag Deelproject Waterland, monitoring 1994-1996*, RAAP-rapport 189, Amsterdam.
- Fasel, W.A., 1980: 'Kort overzicht van de ontwikkeling van Alkmaar', in: *Alkmaar, gevels van de binnenstad*, 11-28, Alkmaar.
- Hagers, J.-K.A., 1994: 'Schagen: Witte Paal', in: J.-K.A. Hagers, 'Archeologische kroniek van Holland over 1993, I Noord-Holland', *Holland* 26, 386-388.
- Hagers, J.-K.A., 1996: 'Castricum: Albertshoeve', in: J.-K.A. Hagers, 'Archeologische kroniek van Holland over 1995, I Noord-Holland', *Holland* 28, 297-301.
- Hagers, J.-K.A., in voorbereiding: 'Bewoningssporen uit de Romeinse Tijd en Middeleeuwen te Castricum, Oosterbuurt', *RAM*, Amersfoort.
- Heeringen, R.M. van, 1990: 'Een Vikingsieraad van het strand van Callantsoog, Noord-Holland', *Westerheem* 39, 22-23.
- Heeringen, R.M. van, 1992: 'The Iron Age in the western Netherlands IV: site catalogue and pottery description, map sheet 3', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 39 (1989), 69-156.
- Modderman, P.J.R., 1957: '15: archaeological observations', in: L.M.J.U. van Straaten en J.D.

- de Jong (red.), 'The excavation at Velsen', *Verhandelingen van het Koninklijk Nederlands Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap, geologische serie XVII*, 197-199.
- Morel, J.-M.A.W., 1988: *De vroeg-Romeinse versterking te Velsen 1, Fort en haven*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Morren, J., in voorbereiding: *Duin en Kruidberg*.
- Oversteegen, J.F.S., C. Ravesloot en J.-K.A. Hagers, 1996: 'Zaanstad: Assendelft Noord', in: J.-K.A. Hagers, 'Archeologische kroniek van Holland over 1995, I Noord-Holland', *Holland* 28, 305-306.
- Pavlovic, A. en J. Kaarsenmaker, 1996: *Duin en Kruidberg. Verslag van een opgraving in de gemeente Velsen*, Haarlem (Intern rapport provincie Noord-Holland).
- Ravesloot, C. en F.A. Perk, 1987: *Ruilverkaveling Limmen-Heiloo, een archeologische kartering, inventarisatie en waarderling*, RAAP-rapport 9, Amsterdam.
- Soonius, C.M., 1996a: *Gemeente Purmerend, waarderend onderzoek op twee vindplaatsen*, RAAP-rapport 162, Amsterdam.
- Soonius, C.M., 1996b: *Gemeente Drechterland; Archeologische onderzoek t.b.v. het bestemmingsplan 'De Witte Dam'*, RAAP-rapport 171, Amsterdam.
- Soonius, C.M., 1996c: *Gemeente Egmond; archeologisch booronderzoek op de bouwlokatie Stet te Egmond Binnen*, RAAP-rapport 186, Amsterdam.
- Soonius, C.M., 1996d: *Gemeente Egmond, plangebied Mosselaan; archeologisch onderzoek*, RAAP-rapport 212, Amsterdam.
- Soonius, C.M. en I.A. Schute, 1997: *Gemeente Castricum; archeologisch onderzoek kasteel Cronenburg*, RAAP-rapport 219, Amsterdam.
- Soonius, C.M., I.A. Schute en M.G. Marinelli, 1997: *Provincie Noord-Holland; archeologisch onderzoek in het kader van ontgravingen in 1996*, RAAP-rapport 233, Amsterdam.
- Soonius, C.M. en M. de Rooij, 1997: *Herinrichtingsgebied Zeevang (Noord-Holland); archeologisch onderzoek*, RAAP-rapport 257, Amsterdam.
- Taayke, E., 1996: *Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande, 600 v. Chr. bis 300 n. Chr.*, Groningen (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen).
- Westerhoff, W.E., E.F.J. de Mulder en W. de Gans, 1987: *Toelichtingen bij de geologische kaart van Nederland 1: 50.000, blad Alkmaar west (19W) en blad Alkmaar oost (19O)*, Haarlem.

II Zuid-Holland

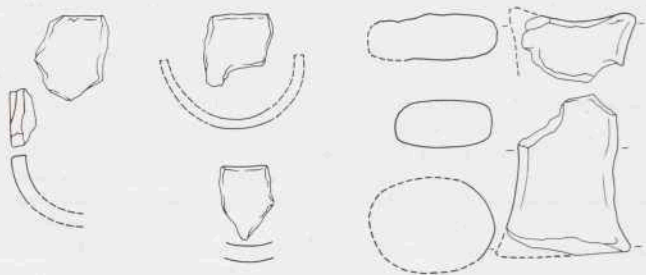
Prehistorie

Binnenmaas: Westmaas-Maaszicht (afb. 1) Na een vondstmelding door J.E. van den Bosch van de Stichting voor Oudheidkundig Bodemonderzoek Hoeksche Waard heeft de ROB een verkennend booronderzoek en een aanvullend archeologisch onderzoek (AAO) uitgevoerd in de gemeente Binnenmaas (Van Heeringen, Lauwerier en Van der Velde 1998).

De melding betrof de vondst van enkele grote fragmenten van een Romeinse dakpan en de aanwezigheid van een cultuurlaag in het cunet voor een nieuwe oprit op het erf van boerderij 'Maaszicht', gelegen aan de Munnikenweg. De vindplaats ligt op de zuidelijke oever van de Binnenbedijkte Maas ten oosten van het dorp Westmaas. Het doel van het onderzoek was de aanwezige grondsporen uit de Romeinse Tijd te documenteren en door middel van een proefsleuf de relatie tussen de sporen en de geologische opbouw van de Maasoever te bepalen.

De sporen uit de Romeinse Tijd betroffen een grotendeels in de bouwvoor opgenomen cultuurlaag waarin zich de restanten van een zwaar houten gebouw bevonden. Een constructie van ingegraven houten staanders, liggers en dwarsverbindingen was evenwel grotendeels nog intact. De functie van het gebouw is onbekend. De vondstlaag bevatte uitsluitend Romeins import aardewerk daterend van de 2e eeuw na Chr. en opspit uit het hierna genoemde niveau. Het gebouw lag op een iets steviger klei-afzetting die direct ten zuiden ervan overging in slappe klei. Het betreft hier vermoedelijk de rand van de zuidelijke oeverwalzone van de Maas. Een bijzondere vondst was, naast de al genoemde dakpan met een stempel van het dertigste legioen, een grote ketel van bronsblik. De ketel werd aangetroffen in een greppel.

Onder het Romeinse niveau en daarvan gescheiden door een ca. 30 cm dikke, natuurlijke kleilaag bevond zich een cultuurniveau uit de Late IJzertijd (200-100 v. Chr.). Als enige grondspoor werd een rij paaltjes evenwijdig aan de Maas opgetekend. Naast aardewerk werden vier fragmenten van glazen armbanden geborgen. Ook hier hebben we waarschijnlijk te maken met de rand van het bewoonbare areaal langs de Maas. Het toenmalige oppervlak loopt vrij

Afb. 1. Binnenmaas: Westmaas-Maaszicht. *Briquetagemateriaal*, steun en gootje, Vroege IJzertijd. Schaal 1:4. Tek. ROB.

Afb. 2. 's-Gravenhage; Madepolderweg. Geweidissel. Lengte 29,8 cm. Vroege/Midden-IJzertijd. Foto RMO.

sterk naar het zuiden af. Gezien de grote hoeveelheid aardewerk zal in de onmiddellijke nabijheid een huis hebben gestaan.

Op nog grotere diepte werd nogmaals een cultuurniveau aangetroffen, ditmaal met nederzettingsafval uit de Vroege IJzertijd (ca. 650 v. Chr.). Een tweetal palen behoorde niet bij een huis. Eerder valt te denken aan een stortplaats voor afval. Naast nederzettingaardewerk is een grote hoeveelheid *briquetagemateriaal* gevonden. Het betreft massieve aardewerken voorwerpen ('steunen') en halve cilinders (gootjes) die in verband worden gebracht met de winning van zout uit zeeewater (afb. 1). Vermoedelijk gaat het hier niet om de zoutwinplaats zelf, maar om de plaats waar de zoutwinattributen werden vervaardigd. In de afval laag werd een grote hoeveelheid slachtafval van dieren gevonden alsmede enkele werktuigen van bot en gewei.

Brielle: Seggelant In december 1996 zijn door het BOOR in het kader van de archeologische begeleiding van de aanleg van het bedrijventerrein Seggelant enkele kleine percelen afgeboord. In 1994; bij de start van de begeleiding, waren deze percelen nog niet toegankelijk (Kok e.a. 1994). In tegenstelling tot enkele jaren geleden zijn ditmaal geen nieuwe vindplaatsen aangetroffen. Wel kon het paleogeografisch beeld van de reeds bekende vindplaatsen uit de Late IJzertijd en de Romeinse Tijd worden aangevuld.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

's-Gravenhage: Madepolder (afb. 2) In de jaren 1972-1973 werd in de Madepolder door de Heidemij een stuk grond geschikt gemaakt voor recreatie en glastuinbouw. Bij het leggen van

Afb. 3. 's-Gravenhage: Ockenburgh. Maalsteen van tefriet, IJzertijd. Foto dienst Stadsbeheer, afdeling Archeologie.

een waterleiding trof J. Wijngaarden, thans wonende te Lochem, op de overgang van het veen naar het zand een stuk bot aan. Het bleek een dissel te zijn van gewei met een steelgat. Het voorwerp lag op een diepte van ca. 2 meter.

De dissel is gemaakt uit het gewei van een eland en voorzien van een rechthoekig steelgat. Hierin zaten nog houtresten. Het bleek geen ingegroeid wortelhout te zijn, maar het restant van de steel. De steel was gemaakt van een es (*fraxinus*). Blijkbaar heeft de steel in de prehistorie losgezeten, want er is een kleine spie ingeslagen van hout van de hazelaar (*corylus*) om de steel vaster te zetten. Het totale restant van de steel heeft een afmeting van 4 bij 4,5 cm.

Van het stukje hout is een monster genomen ten behoeve van een AMS-datering. Het resultaat was een ouderdom van 2406 ± 36 BP (UtC 4924), gecalibreerd: 514-401 v. Chr. De dissel kan dus op de overgang van Vroege naar Midden-IJzertijd worden geplaatst.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

L.B.M. Verhart

's-Gravenhage: Ockenburgh 1 (afb. 3) Naast de vele Romeinse vondsten (zie Romeinse Tijd, 's-Gravenhage: Ockenburgh 2) werden op Ockenburgh ook weer sporen uit de IJzertijd aangetroffen. In 1996 concentreerden de opgravingen zich op het tracé van één van de geplande ontsluitingswegen van het vakantiepark. Hier bleek zich onder het Romeinse niveau, daarvan gescheiden door stuifzandlagen, een duidelijk IJzertijd-niveau te bevinden. In het meest zuidelijke deel van het tracé kon zelfs worden geconstateerd dat er sprake moet zijn geweest van twee verschillende cultuurlagen uit de IJzertijd. Dit lijkt het idee van P. Stuurman te bevestigen, die in het IJzertijd-aardewerk twee perioden meent te bespeuren. Spectaculair was de vondst van een complete maalsteen van tefriet (afb. 3).

Belangrijker nog was natuurlijk de vondst van duidelijke nederzettingssporen uit de hier besproken periode. Deze kwamen tevoorschijn in een bouwkaveltje dat per abuis te diep was uitgegraven (in dit kavel werd ook een tweede paardengraf blootgelegd, zie onder Romeinse Tijd). Deze nederzetting bleek ca. 200 meter ten noorden van de Romeinse *vicus* te zijn gesi-

Afb. 4. 's-Gravenhage: Wateringse Veld. Gekarteerde terreinen met hoge archeologische verwachting. Tek. J. de Jong.

tuurd. Overigens was het bouwkveld te klein (10 x 10 m) om een echt inzicht in de sporen te krijgen. Niettemin is de lokalisering van de nederzetting natuurlijk van groot belang voor mogelijk later grondwerk in deze omgeving.

's-Gravenhage, dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie

J.A. Waasdorp

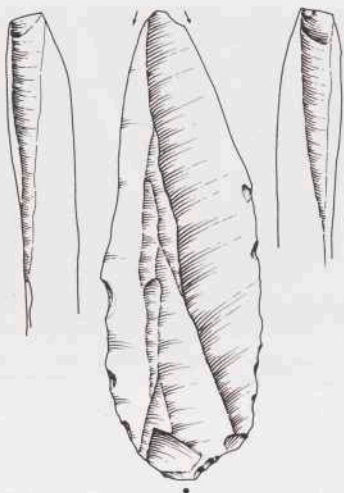
's-Gravenhage: Wateringse Veld I (afb. 4) In januari 1996 is het archeologisch onderzoek in het Wateringse Veld gestart. Het Wateringse Veld is een VINEX-locatie waar de komende tien jaar zo'n 8000 woningen gebouwd zullen worden. Het totale plangebied is 600 hectare groot en is opgedeeld in vier deelgebieden. Eerder is ter plaatse vooronderzoek verricht door de Stichting RAAP (Visscher 1994; Oude Rengerink 1996a, 1996b). De archeologische verwachting van het gebied is hoog. In het tweede deelgebied zijn door middel van boringen vier duintoppen met mogelijk Neolithische bewoning en vier locaties met sporen uit de IJzertijd en/of Romeinse Tijd in kaart gebracht (zie ook onder Romeinse Tijd: Wateringse Veld 2).

Het onderzoek ter plaatse van de mogelijke Neolithische vindplaatsen heeft duidelijk gemaakt dat deze locaties niet bewoond zijn geweest. Alleen bij vindplaats 6 zijn grondsporen en enkele vondsten gedaan. De Neolithische bewoning zou rond 4000 v. Chr. gedateerd moeten worden. De vondsten wijzen mogelijk op kortstondige menselijke activiteiten, maar geven niet aan dat deze duintop bewoond is geweest.

's-Gravenhage, dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie

C.B. Bakker, C.Y. Burnier

Leiden: Stevenshofjespolder Tijdens het bouwrijp maken van 'vlek 17' werd in 1995 en 1996 op vier percelen ten westen van het Antonia Korvezeepad in de nieuwbouwwijk Stevenshofjespolder onderzoek verricht naar bewoningssporen uit de Midden-IJzertijd (350-300 v. Chr.; Santpoort I-aardewerksstijlgroep) en Romeinse Tijd. Enig opgaand houtwerk uit de IJzertijd kon worden gedocumenteerd. Het aardewerk is aan een uitvoerige analyse onderworpen (Van der Weerden 1997). Analyse van het botmateriaal leverde naast de bekende trits

Afb. 5. Rotterdam: Europoort. Steker, waarschijnlijk Laat-Paleolithicum. Schaal 1:1. Tek. RMO.

rund, schaap/geit en varken ook paard, hond en wild op (determinatie: M. Kirkels). Het onderzoek wordt voortgezet.

Gem. Leiden, afd. Monumentenzorg en Archeologie

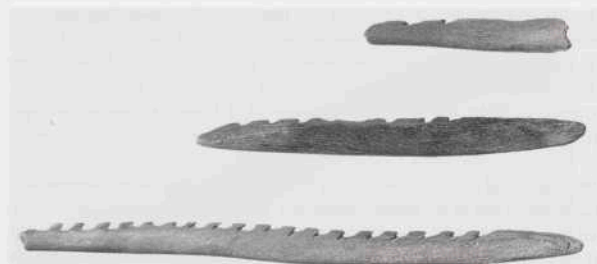
M.Th.R.M. Dolmans

Noordwijk: Bronsgeest De gemeentelijke belangstelling voor de archeologie is door de succesvolle opgraving aan de Nieuwe Offemweg (zie de Kroniek over 1995) zeer toegenomen. Dit jaar kon een booronderzoek worden uitgevoerd op twee locaties bestemd voor woningbouw (Bronsgeest, landgoed Offem) en een toekomstig bedrijventerrein aan de Zwarteweg ('s-Gravendijk). Het werk werd uitgevoerd door de Stichting RAAP (Oude Rengerink 1996c).

Het onderzoek leverde een aantal met stuifzand overdekte nederzettingsterreinen op uit de Prehistorie op de oostelijke flank van de strandwal ter plaatse. Een opgraving door de ROB op een van de vindplaatsen in Bronsgeest leverde uiteindelijk in 1997 een complete huisplattengrond met bijbehorend akkerland uit de Vroege Bronstijd op. De resultaten zullen in de volgende kroniek worden gepresenteerd.

Rotterdam: Europoort (afb. 5-6) De stroom vondsten die wordt gemeld van het strand van de Maasvlakte en de Slufterdam houdt aan (Louwe Kooijmans 1970-71; Verhart 1988, 1990, 1994, 1995). De reeds bekende verzamelaars doen nieuwe vondsten en nieuwe verzamelaars melden hun ontdekkingen. Tijdens hun zoektochten naar fossielen of een zomers strandbezoek worden artefacten opgehaapt.

De heer en mevrouw Zevenhuizen uit Rotterdam vonden in de zomer van 1996 een aantal botten waaronder een drietal mesolithische getande spitsen. Daarnaast raapten ze ook vuurstenen voorwerpen op. Deze laatste groep bestaat voornamelijk uit stukken die door natuur-

Afb. 6. Rotterdam: Europoort. Getande spitsen van been en gewei, Mesolithicum. Lengte grootste spits 19,8 cm. Schaal 1:2. Collectie Zevenhuizen. Foto RMO.

lijke processen zijn gevormd, maar een opmerkelijke vondst was een steker (afb. 5). De steker is gemaakt op een kling van een vuursteensoort die van noordelijke origine is. Op het distale deel van de kling zijn twee stekerafflagen zichtbaar. Het stekervlak vertoont aan beide zijden gebruiksbeschadigingen. Het artefact is tijdens het opspuiten van de Maasvlakte, waarbij zand door buizen wordt getransporteerd, gedeeltelijk afgerond.

De spitsen zijn van been (2x) en gewei gemaakt (afb. 6). Ze behoren tot de typen die algemeen op de Maasvlakte voorkomen. De spitsen, vooral de grote exemplaren, worden gedateerd in het Laat-Paleolithicum en Vroeg-Mesolithicum. De steker is lastiger te dateren. De grootte maakt een Laat-Paleolithische ouderdom waarschijnlijk.

De heer Soeters uit Schiedam zoekt al enige jaren fossielen op de Maasvlakte. Af en toe worden door hem ook botten en stukken gewei opgeraapt met sporen van bewerking. Zo ontdekte hij in 1994 en 1995 twee stuks gewei met snijsporen. Beide exemplaren werden opgeraapt bij de Slufterdam. Het eerste stuk is het restant van het schedeldak van een edelhert met een gedeelte van het gewei. De geweitak is half ingezaagd en daarna afgebroken. Het tweede stuk is het ca. 15 cm grote middendeel van een edelhertgewei. Aan beide uiteinden van dit fragment zijn zaagsporen zichtbaar. De stukken gewei kunnen uit het Mesolithicum stammen, maar een jongere datering is ook mogelijk.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

L.B.M. Verhart

Rotterdam: HSL In opdracht van N.V. Nederlandse Spoorwegen Projectbureau HSL-Infra is een verkennend onderzoek uitgevoerd naar de aanwezigheid van archeologische locaties in het tracé-deel tussen het station Rotterdam CS en de autoweg N209 (Doenkade). Van de aanbevelingen in het bijbehorende rapport (Peters en Mientjes 1996b) zullen er drie een vervolg krijgen:

1. Onderzoek naar de opbouw van de Overschiese Kleiweg (een dijk).
2. Onderzoek in de gebieden rond de Mokweg en de Overschiese Kleiweg naar bewoningsporen uit de Prehistorie.
3. Begeleiding van het toekomstige grondverzet in de spoordriehoek ten westen van het station Rotterdam CS.

BOOR, Rotterdam

M.C. van Trierum

Rotterdam: VINEX-locatie Nesselande In het kader van de milieueffectrapportage voor het plangebied Nesselande is de deelstudie archeologie uitgevoerd (Peters en Mientjes 1996a). De VINEX-locatie ligt gedeeltelijk in de Eendrachtspolder en gedeeltelijk in de Prins Alexanderpolder. Beide polders zijn droogmakerijen, waar als gevolg van vroegere veenwinning een Neolithisch landschap aan of dicht aan het huidige oppervlak is komen te liggen: paleogeografische elementen in de vorm van geulen met oeverwallen waarop in het Neolithicum geïmagineerd kan zijn.

De deelstudie archeologie had tot doel inzichtelijk te maken in hoeverre de oeverwallen nu nog intact zijn. Gebleken is dat in de Eendrachtspolder grote delen van een geulsysteem met oeverwallen goed bewaard zijn gebleven. De conclusie is derhalve, dat er in principe Neolithische woonplekken aanwezig kunnen zijn. Aanbevolen is om de eventuele Neolithische bewoningssporen te traceren en waar mogelijk te beschermen, dan wel te documenteren door middel van opgravingen.

BOOR, Rotterdam

M.C. van Trierum

Rijswijk: De Strijp In de noordwesthoek van Rijswijk vindt sedert 1994 de bouw plaats van een nieuwe woonwijk. In dit voormalige tuindersgebied werden ook in 1997 verschillende archeologische werkzaamheden verricht. Het onderzoek werd mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van De Strijp CV. Het meest noordelijke deel van De Strijp is gelegen op de rand van een strandwal. Op enkele honderden meters naar het zuiden bevindt zich een zandopduiking. Het zand lag ten tijde van onderzoek vrijwel direct onder het maaiveld. De bodem rondom de zandopduiking bestaat uit klei (Afzettingen van Duinkerke I). Een deel van de opduiking zou vanwege het zand worden afgegraven waardoor de aanwezige bewoningssporen met vernietiging werden bedreigd.

Op het hoogste bodemniveau werden kuilen aangetroffen uit de 12e-14e eeuw. Van deze kuilen waren slechts de bodems bewaard gebleven als gevolg van de tuinbouw. Langs de noordflank lag bovendien een tweetal greppels waarin veel aardewerk uit de 13e-14e eeuw werd aangetroffen. Uit de sporen die buiten de opgravingsput doorliepen konden geen structuren worden herleid. Omdat de bouw deze sporen niet zou aantasten vond geen verder onderzoek plaats.

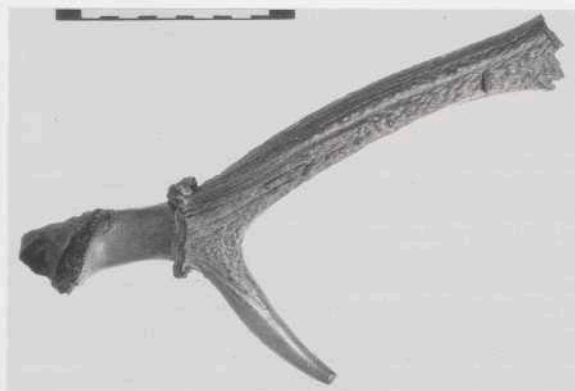
In verstoorde context werd aardewerk uit de Romeinse Tijd aangetroffen. Ofschoon er geen Romeinse bewoningssporen *in situ* zijn gevonden, kon wel worden geconcludeerd dat bewoning op de zandopduiking moet hebben plaatsgevonden.

Op een diepte van -1,5 m NAP werd opnieuw een cultuurlaag aangetroffen. De laag was bedekt met een dik pakket stuifzand. De cultuurlaag was paarsgrijs van kleur en ca. 10-20 cm dik. Het bevatte aardewerk en vuursteen. Er werd nauwelijks organisch materiaal gevonden. Onder de cultuurlaag kwamen paalsporen tevoorschijn. Het vondstmateriaal is nog niet bestudeerd. Een globale determinatie van een steekproef uit het vondstmateriaal wijst op Vlaardingencultuur (met dank aan D. Fontijn en D. Raemakers, IPL). In Rijswijk behoort de cultuurlaag daarmee tot de oudste geregistreerde vindplaatsen. Alleen de bewoningssporen in het tracé van Rijksweg A4 in de Hoekpolder zijn ouder.

Het onderzoek moest vanwege een wijziging in het bouwschema plotseling worden beëindigd. Omdat ook de zandwinning niet plaatsvond, konden de bewoningssporen voorsnogen *in situ* behouden blijven.

Gemeente Rijswijk, dienst Openbare Werken

J.M. Koot

Afb. 7. Valkenburg; Ommedijkse Polder. Artefact van gewei. Foto ROB.

Rijswijk: VINEX-locatie Ypenburg 1 In de periode maart-april 1996 verrichtte de Stichting RAAP een inventarisatie van archeologische vindplaatsen op de VINEX-locatie Buitenplaats Ypenburg. Aan de inventarisatie werd medewerking verleend door de dienst Openbare Werken van de gemeente Rijswijk, de dienst Stadsontwikkeling van de gemeente Delft en door leden van de Archeologische Werkgroep Rijswijk. De verwachting van het aantreffen van archeologische vindplaatsen was laag vanwege de bodemgesteldheid van het plangebied. Het zuidelijke deel van de VINEX-locatie bestaat uit droogmakerijen, het noordelijke deel wordt in beslag genomen door het voormalige vliegveld Ypenburg. In de droogmakerijen liggen de Afzettingen van Calais aan het oppervlak omdat vanaf de Middeleeuwen het erboven gelegen Hollandveen is afgegraven. Daardoor zijn ook de mogelijk ooit aanwezige woonplaatsen jonger dan het Neolithicum verdwenen.

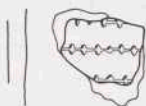
Door RAAP zijn zeven gebieden geselecteerd voor verder onderzoek (Oude Rengerink 1996d). Eén van die gebieden betrof een duin met een dunne houtskoolspreiding. Destijds lag het duin in een waddenachtig gebied langs de kust (Afzettingen van Calais). In dit kustgebied zijn in Rijswijk en Wateringen de oudste bewoningssporen *in situ* van het West-Nederlandse kustgebied gevonden (Koot 1994, Raemaekers 1995).

In juli volgde een onderzoek van het duin met proefsleuven door de dienst Openbare Werken van de gemeente Rijswijk. Het duin bleek zeer goed bewaard te zijn ondanks de egalisatie van het terrein voor de uitbreiding van het vliegveld omstreeks 1953. De top van het duin lag op ongeveer -2,80 m NAP. Er werden tot ieders verrassing geen sporen van menselijke activiteit aangetroffen. Het in de boor aangetroffen houtskool is waarschijnlijk van natuurlijke oorsprong. Het houtskool werd als enkele bandjes in het veen aangetroffen. Enkele bandjes liepen door tot op het duin.

Gemeente Rijswijk, dienst Openbare Werken

J.M. Koot

Valkenburg; Ommedijkse Polder (afb. 7) Evenals voorafgaande jaren heeft de archeologische werkgroep van de Stichting Historisch Centrum Wassenaar de vergroting van de zand-

Afb. 8. Wassenaar: Verlengde Hoge Klei 1. Fragment aardewerk met wikkeldraadversiering. Schaal 1:2. Tek. ROB.

zuigplas (het Valkenburgse Meer) in de Ommedijkse Polder op de voet gevolgd. Op een plaats (locatie 2) is vondstmateriaal uit de Late IJzertijd angetroffen. Het materiaal bestaat uit aardewerkscherven en dierenbotten. Kenmerkend is het grote aantal versierde scherven (kamstreek, vingernagel, etc.). Daarnaast is gepolijst aardewerk aanwezig.

Op een andere plek (locatie 5) werd tijdens en na het uitgraven van een rechthoekige put in verband met de uitbreiding van het zandwingebied een vondstconcentratie uit de Vroege IJzertijd vergraven. Een stratigrafische positiebepaling was helaas onmogelijk. Een forse hoeveelheid aardewerk en bot kon evenwel worden geborgen. Een nadere analyse van het materiaal door de ROB (R.M. van Heeringen) leerde dat het ging om een vondstcomplex uit omstreeks 600 v. Chr. Opmerkelijke componenten zijn het voorkomen van dubbeldoorboorde oortjes, een schaal met 'haakrand' en *briquetagm*-materiaal ('gootjes' en rechthoekige 'steunen'). Via provinciaal-archeologisch medewerker F. Kleinhuis is van deze locatie een artefact van gewei gedocumenteerd (afb. 7). De vondst was gedaan door L. Soetemelk uit Wassenaar.

Stichting Historisch Centrum Wassenaar

A. Bakels

Wassenaar: Verlengde Hoge Klei 1 (afb. 8) Op hetzelfde terrein als besproken onder Wassenaar: Verlengde Hoge Klei 2, zijn door L. Soetemelk uit Wassenaar vondsten gedaan uit diverse perioden. De vondsten konden worden gedocumenteerd met hulp van provinciaal-archeologisch medewerker F. Kleinhuis. Vermeldenswaard zijn een scherf met wikkeldraadversiering uit het Laat-Neolithicum (afb. 8), een fragment van een vuurstenen sikkal en een randfragment aardewerk uit de Late Bronstijd of de Vroege IJzertijd.

Wassenaar: Verlengde Hoge Klei 2 zie Romeinse Tijd.

Westvoorne: Rockanje (afb. 9) Behalve de stukken gewei die hierboven ter sprake zijn gekomen heeft de heer Soeters ook een kleine getande spits in zijn bezit. Het hier afgebeelde exemplaar is eind 1996 gevonden op het strand bij Rockanje. Het spitsje is gemaakt van gewei en heeft opvallend diep uitgesneden weerhaken. De spits kan in het Mesolithicum gedateerd worden.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

L.B.M. Verhart

Romeinse Tijd

Albrandswaard: Poortugaal-Oostdorpseweg In de toekomstige wijk Valckensteijn in de gemeente Albrandswaard bevonden zich vier archeologische terreinen, waarvan er twee in het nieuwbouwplan konden worden ingepast. De twee andere locaties, met sporen uit de Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen zijn, na een vooronderzoek in 1995, een jaar later opgegraven (Goossens 1997a). Het gehele archeologische traject, van vooronderzoek tot en met de rapportage, is door de gemeente Albrandswaard gefinancierd.

Afb. 9. Westvoorne: Rockanje. Getande spits. Lengte 3,5 cm, Mesolithicum. Schaal 1:1. Collectie Soeters. Foto RMO.

De opgraving leverde een klein grafveld, vijf greppels en nederzettingsafval in verspoelde context op. De vondsten passen in een reeks van bekende vindplaatsen, die gelegen zijn op een brede kleistroom (Afzettingen van Duinkerke I) langs de rechteroever van een oude Maasbocht bij Albrandswaard. Het grafveldje had een omvang van 10 x 12 m en lag op een iets hoger en zandiger deel van de oever van een geultje. De vastgestelde begrenzing komt vermoedelijk grotendeels overeen met de oorspronkelijke omvang van het grafveld. Er zijn namelijk alleen aan de westzijde enige sporen van erosie aangetroffen.

Het grafveld bestaat uit de resten van vier graven, twee brandstapels en een houtskoolkuil, waarin waarschijnlijk brandstapelresten zijn gedeponerd. De crematieresten, voor zover viel na te gaan, betroffen in elk geval vier volwassenen en een kind; de vast te stellen leeftijden waren 30-60 jaar (2x), 20-40 jaar (1x) en 2-4 jaar (1x). Van twee volwassenen was het geslacht te bepalen: man; de crematieresten van een derde volwassene betreffen mogelijk ook een man.

De grafgriffen bestonden uit inheems en Romeins aardewerk, (slijp)stenen en dierlijke voedselresten (schaap en varken). Voorts zijn spijkers gevonden, waaronder schoenspijkers. Op grond van het aardewerk dateert het grafveld uit 50-150 na Chr.

De greppels in de ongeveer 40 cm lager gelegen omgeving van het grafveld getuigen van de ontwatering van het gebied voor de landbouw. Het aangetroffen verspoelde nederzettingsafval, bestaande uit aardewerk (1e-3e eeuw), dakpanfragmenten en slachtafval, duidt op een woonplaats in de directe omgeving.

De Middeleeuwse sporen bestaan uit kuilen, greppels en sloten. Ze bevinden zich op verschillende stratigrafische niveaus in een kleipakket dat de kleilagen (Afzettingen van Duinkerke I) met sporen uit de Romeinse Tijd afdekt. Het kleipakket wordt gerekend tot de Afzettingen van Duinkerke III. De meeste Middeleeuwse sloten maken onderdeel uit van een oost-west georiënteerd verkavelingssysteem, dat vermoedelijk een nederzetting heeft omsloten. Sporen van huisplaatsen zijn echter niet aangetroffen. Mogelijk zijn ze geërodeerd ten gevolge van overstromingen. Nederzettingsafval uit de sloten, greppels en kuilen geven echter wel aan dat er woonplaatsen in de buurt lagen. De vondsten bestaan onder andere uit aardewerk, voorwerpen van steen, zoals maal- en slijpstenen, en drie bronzen schijffibulae. Dierlijke en plantaardige resten uit de grondsporen geven een goed beeld van de economische bestaansbasis van de Middeleeuwse bewoners. Zij verbouwden hun eigen granen, zoals gerst, broodtarwe en lijnzaad. Daarnaast stonden erwten, duivebonen, aardbeien, druiven en zee-kraal op het menu. De veestapel bestond vooral uit rund en in mindere mate uit schaaap/geit en paard.

De oost-west georiënteerde sloten zijn op verschillende stratigrafische niveaus in het Middeleeuwse kleidek aangetroffen. De datering van het aardewerk, met name Pingsdorf, Andenne-, Paffrath- en kogelpotaardewerk, duidt op het gebruik van het verkavelingssysteem en de aangrenzende kuilen en greppels in de 11e en 12e eeuw. Aan het eind van deze periode raakte de verkaveling in onbruik en werd het oversneden door voornamelijk noord-zuid gerichte greppels en sloten. Het aardewerk uit de nieuwe greppels en sloten dateert uit het eind van de 12e eeuw en het begin van de 13e eeuw.

In 1997 wordt een expositie ingericht, afgestemd op het basisonderwijs in de gemeente Albrandswaard.

BOOR, Rotterdam

T.A. Goossens

Alphen aan den Rijn: Julianastraat 48 zie Middeleeuwen en later.

Alphen aan den Rijn: Prins Hendrikstraat Op een terrein aan de Prins Hendrikstraat 156 te Alphen aan den Rijn is tijdens grondwerkzaamheden ten behoeve van een nieuwbouwproject in mei archeologisch onderzoek verricht (Van Riel 1996a). Aangetroffen werd een sterk hellend pakket van donkergrijze klei afgewisseld met lagen veenachtig materiaal. In dit pakket bevonden zich talloze Romeinse voorwerpen, waaronder fragmenten van bouwmetaal en scherven van gebruiks aardewerk. Hoewel geen duidelijke oeverconstructie werd aangetroffen, kan toch geconcludeerd worden dat zich op de onderzochte plaats de oever uit de Romeinse Tijd heeft bevonden.

Historische Vereniging Alphen aan den Rijn

E.J.M. van Riel

Alphen aan den Rijn: Zwammerdam-Spoorlaan Op een terrein aan de Spoorlaan 57 te Zwammerdam is tijdens herverkavelings- en ontgrondingswerkzaamheden archeologisch onderzoek verricht in september (Van Riel 1996c). Over het gehele terrein werd een ca. 10-20 cm dikke laag aangetroffen, die bewoningsafval uit de Romeinse Tijd (1e-3e eeuw) bevatte. Er werden geen bewoningssporen aangetroffen. De laag was vrijwel zeker in de Middeleeuwen opgebracht. Het materiaal was sterk verweerd en bestond uit klein scherfmateriaal.

Historische Vereniging Alphen aan den Rijn

E.J.M. van Riel

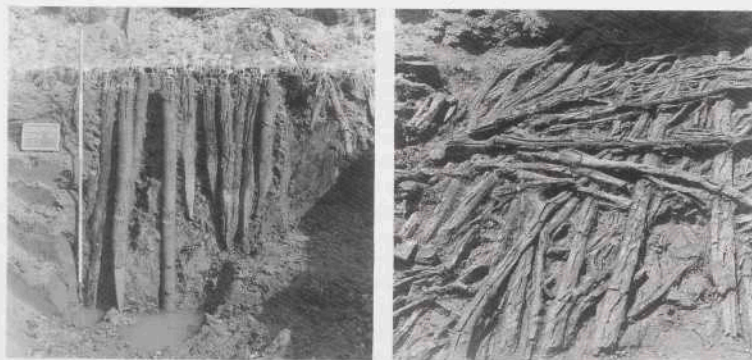
Binnenmaas: Westmaas-Maaszicht zie Prehistorie.

Bodegraven: Oud Bodegraafseweg 1 Enkele particuliere vondsten die gedaan zijn tijdens het grondverzet in de afgelopen jaren zijn blijkens het jaarverslag van het Rijksmuseum van Oudheden opgenomen in de collectie van het museum. Het betreft een verzilverde bronzen haarspeld en bronzen fibula, respectievelijk daterend uit de tweede helft en de eerste helft van de 1e eeuw na Chr. (Brouwer 1996).

Bodegraven: Oud Bodegraafseweg 2 (afb. 10) In het kader van het Limes-onderzoek werd in samenwerking met de ROB een perceel gemeentelijk groen dat in particuliere handen overging en bebouwd zou worden aan een archeologisch onderzoek onderworpen. De locatie lag op korte afstand van de Willemstraat, waar in 1995 een Romeins poort(?)gebouw blootgelegd is (zie de Kroniek over 1995). Beide terreinen worden van elkaar gescheiden door de Oud Bodegraafseweg. Deze weg volgt de loop van een oude kreek die uit het veengebied komt en noordwaarts afwatert in de Oude Rijn. Uit oudere waarnemingen, gedaan bij rioleringswerkzaamheden in en naast de Oud Bodegraafseweg, zijn beschoeiingsresten en een dam waargenomen (Beunder 1980). Deze dam lag ca. 100 m ten zuiden van de huidige locatie.

Op het in 1996 onderzochte terrein werden wederom uitgebreide sporen van Romeinse beschoeiingen aangetroffen. De beschoeiingen blijken in drie fasen oostwaarts richting kreek te zijn aangelegd over een flauwe helling. Duidelijke aanplempingen waren niet aanwezig. De oudste, meest westelijke beschoeiing bestond uit vierkant bekapte, aangepunte palen, waar-

Afb. 10. Bodegraven: Oud Bodegraveseweg 2. Links, beschoeiing jongste fase; rechts, steigerhout van liggend hout.

tussen zich planken bevonden. Meerdere palen ter versterking en/of reparatie waren hier vervolgens weer tegenaan geslagen. Het vlak achter de beschoeiing was afgedekt met liggend hout, zodat in feite van een steiger gesproken kan worden.

Een paar meter vóór de eerste beschoeiing lag een tweede. Hiervan resteerde alleen een enkele rij palen die op regelmatige afstand van elkaar waren ingeslagen. Direct tegen de Oud Bodegraveseweg aan lag de jongste fase: een dicht woud van ingeheide, dunne, soms meer dan twee meter lange stammetjes in een baan van 1,5 m breed (afb. 10 links).

Op grond van drie C^{14} -dateringen is de eerste beschoeiing rond het begin van de 1e eeuw aangelegd en de jongste beschoeiing rond het midden van dezelfde eeuw. Een deel van het aardewerk wijst ook op een vroege datering.

Het vlak tussen de steiger en de laatste beschoeiing was bij wijze van grondverbetering afgedekt met slordig neergeworpen hout, deels ook met systematisch incengeschoven takken en rijshout die tezamen een soort mat vormden (afb. 10 rechts).

In de zone direct voor de steiger werden ruim vijftig, deels complete, tentharingen geborgen. Op de steiger vrijwel tegen het westprofiel werd tenslotte nog een rij ingegraven, niet aangepunte, vierkante staanders aangetroffen. Mogelijk behoren deze tot de kopse kant van een of twee gebouwen, die zich dan uitstrekken onder het huidige kerkhof. Vóór genoemde palenrij op de steiger was binnen een cirkelvormig oppervlak het liggend hout verdwenen. Blijkens de aangegloeide klei, de aanwezigheid van houtskool en gecalcineerd bot heeft zich hier op een bepaald moment een stookplaats bevonden.

Als verstoring liep door het terrein een in de 19e eeuw gedempte kavelstoot. In de vulling bevonden zich brokken tufsteen en huttenleem, die mogelijk afkomstig zijn van een Romeins gebouw in de directe omgeving.

AWN-afd. Rijnstreek

D. van der Kooij

Bodegraven: Zuidzijde 1 Op een terrein aan de Zuidzijde te Bodegraven is in mei en juni tijdens grondwerkzaamheden voor de aanleg van een weg en een nieuwe woonwijk archeolo-

gisch onderzoek verricht (Van Riel 1996b). Tijdens het ontgraven werd op het midden van het terrein een grijs klei-lichaam aangetroffen van ca. 12 m breed, dat scherp afstak tegen de oranje-gele zandige ondergrond. Uit de vrijgekomen grond, die afgegraven was in de onmiddellijke omgeving van het klei-lichaam, konden enkele Romeinse ceramiekresten en tufsteenfragmenten worden geborgen.

Het vermoeden bestaat dat het klei-lichaam een restant is van de Romeinse Limesweg en dat het Romeinse aardewerk als verhardingsmateriaal in een kuil in de Romeinse weg gestort is. In en onder de kleilaag waren vele sporen van kleine houten paaltjes zichtbaar. De paal-sporen waren aan de noordkant van de kleilaag geconcentreerd. Een dergelijk verschijnsel werd reeds eerder vastgesteld tijdens het doen van waarnemingen bij het uitgraven van een bouwput ten behoeve van de bouw van een supermarkt aan de Oud Bodegraafseweg (zie de Kroniek over 1994). Daar werd geconstateerd dat het lichaam van de Romeinse weg aan de noordkant door balken werd begrensd.

De indruk bestaat dat de Romeinse weg, aangetroffen aan de Oud Bodegraafseweg en aan de Zuidzijde, aan één zijde, de kant van de Oude Rijn, voorzien is geweest van een houten beschoeiing of palissade.

Historische Vereniging Alphen aan den Rijn

E.J.M. van Riel

Delft: Braatterrein 1 Tijdens een omvangrijke bodemsanering werd een terrein van 110 x 200 m tot een wisselende diepte van 0,5-2,50 m ontgraven. Door middel van waarnemingen werden de afgravingen op het gehele terrein gevolgd. Het onderzoek was mede mogelijk dankzij een subsidie van de Provincie Zuid-Holland.

Ten zuiden van de Crommelinlaan werden sporen uit de Romeinse Tijd aangetroffen. Op deze plek kon een vlak van 40 x 50 m worden aangelegd. De oudste sporen dateren uit de 2e eeuw na Chr. Het gaat om greppels en afvalkuilen, gebouwsporen werden niet gevonden maar kunnen juist buiten het gesaneerde gebied worden verwacht. De oriëntatie van de greppels was noordoost-zuidwest.

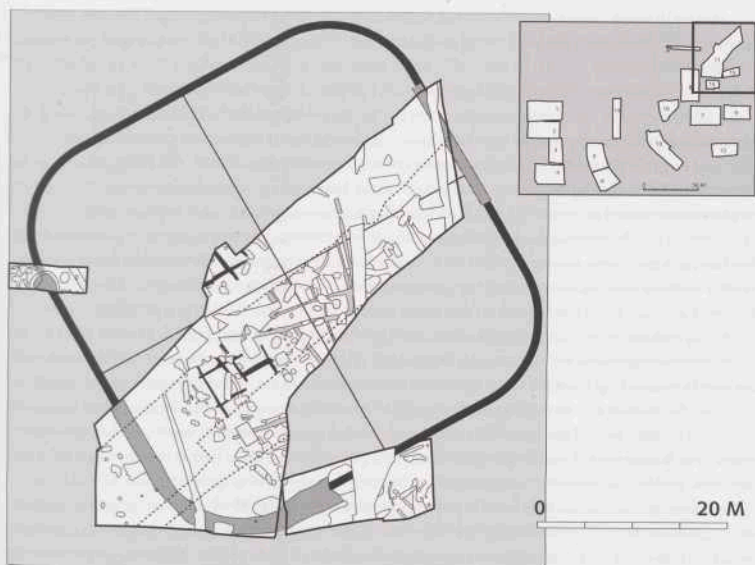
In deze grondsporen werden veel scherven aardewerk en dierenbotten gevonden. Het aardewerk bestaat voor het grootste gedeelte uit grijsbakkend aardewerk van Ruppeliaanse klei dat uit België werd geïmporteerd. Een substantieel deel van de ceramiekvondsten bestaat uit lokaal vervaardigd handgevormd aardewerk.

Onder het botmateriaal valt het hoge aandeel paardenbotten op. Met name enkele schedels en verscheidene onderpoten, soms nog in anatomisch verband, trekken de aandacht. Voor zover bekend werd in de Romeinse Tijd geen paardenvlees gegeten. Paardenbotten als consumptieafval zijn daarom betrekkelijk zeldzaam. De aanwezigheid van paardenbotten kan wijzen op het uitoefenen van bepaalde rituelen. Paarden vervulden waarschijnlijk een belangrijke economische rol voor de bewoners van de nederzetting aan de Crommelinlaan. Mogelijk waren ze vaste leveranciers van paarden voor het Romeinse leger. In de Westnederlandse grensforten langs de Oude Rijn waren verschillende Romeinse troepen gelegerd met een afdeling cavalerie. De benodigde paarden werden door het leger wel zelf opgeleid, maar niet zelf gefokt.

Gemeente Delft, sectie AMA

E.J. Bult

Delft: Zuidpolder van Delfgauw Het tracé voor de aanleg van een transportleiding voor drinkwater door waterbedrijf Europort voerde in de Zuidpolder van Delfgauw over een perceel dat op de Archeologische Monumentenkaart van Zuid-Holland is aangegeven als 'terrein

Afb. 11. 's-Gravenhage: Ockenburg 2. Opgravingsplattegrond met sporen van het fort uit de Romeinse Tijd. Tek. J. de Jong.

met zeer hoge archeologische waarde'. Op dit terrein zijn in het verleden sporen uit de Romeinse Tijd aangetroffen. De bedoeling is om in de toekomst het terrein op de rijkslijst van (archeologische) monumenten te plaatsen. Het graven van de transportleiding betekende een mogelijkheid om de begrenzing van de bewoning nader vast te stellen. In de 8 m brede sleuf werden alleen in het uiterst zuidelijke deel van het gemarkeerde gebied een enkele greppel en enkele scherven aardewerk uit de Romeinse Tijd aangetroffen. Deze sporen lagen in een depressie van de geulafzetting uit de Duinkerke I-transgressiefase. De depressie was herkenbaar aan een ca. 30 cm dikke laag donkere blauwgrijze klei die direct onder de bouwvoor lag. De greppels zijn vermoedelijk ter ontwatering van het gebied gegraven. In één spoor werd een scherfje Paffrath aardewerk uit ca. 1200 gevonden. Ten noorden van de depressie ontbrak de zogenaamde 'woudgrond', evenals sporen, scherven en fosfaten; de bewoning lijkt daar afwezig te zijn. De zuidelijke oeverwal kon niet worden bestudeerd omdat daar bebouwing stond waar de transportleiding onderdoor werd geperst.

Gemeente Delft, sectie AMA

E.J. Bult

's-Gravenhage: Ockenburgh 2 (afb. 11) Voor het vierde achtereenvolgende jaar werd onderzoek gedaan op het terrein van Kijkduinpark, de vroegere camping Ockenburgh. De afgelopen drie jaren was duidelijk geworden dat de site een sterk geromaniseerde nederzetting herbergde, met waarschijnlijk ook militaire elementen. De vondst van paardenbegravingen

was een indicatie te meer voor de aanwezigheid van militaire betrokkenheid (zie voorgaande Kronieken). Niettemin waren er nog geen structuren aangetroffen die een duidelijke militaire signatuur hadden.

De campagne van 1996 was geconcentreerd op het toekomstige tracé van een van de verdiept aan te leggen ontsluitingswegen van het nieuwe bungalowpark. Het wegtracé leek archeologisch interessant, omdat het twee in de afgelopen jaren onderzochte arealen met elkaar verbond en het een aantal interessante sporenconcentraties doorsneed, die Holwerda in de jaren dertig deels had opgegraven maar nooit echt had begrepen. Vooral een wat dat betreft drukbezet en nogal geïsoleerd hoekje in het uiterste noorden van de site trok de aandacht. Op Holwerda's publicatietekening zijn een aantal smalle funderingsgreppeltjes te zien die deels haaks op elkaar lijken te staan (afb. 11). Intrigerende structuren die Holwerda nergens anders op het terrein aantrof, maar waar hij weinig waarde aan hechtte: 'in alle geval zijn de sporen hier van geringe uitgestrektheid en van geen groote betekenis' (Holwerda 1938, 39).

Het openleggen van dit gedeelte, in eerste instantie middels werkput 11, bracht één van de grote verrassingen van de opgraving. De sporen waren zoals Holwerda ze getekend had: duidelijke fundamentgreppeltjes van houten structuren, die in elk geval heel anders van aard waren dan de tot dan toe blootgelegde huisjes. De sporen vertoonden zich helaas alleen nog, en dan nog enigszins fragmentarisch, in het stuk tussen de twee oude Holwerda-sleuven; in de sleuven zelf waren ze door latere uitstuiwing compleet verdwenen. Het is daarom nog niet gelukt een duidelijke structuur en systeem in het geheel aan te brengen.

Tot onze verbazing had Holwerda echter een vitaal spoor in dit deel van het terrein gemist. De sporenconcentratie bleek afgebakend door een brede en diepe greppel. Aan de zuidkant was die heel goed te volgen door de zwarte vulling aan de bovenzijde. Op een dieper niveau bleek hij veel lichter van kleur, maar desondanks goed volgbaar. Bij het zuidoostelijk einde van de put leek hij de bocht om te gaan. Om de greppel zo ver mogelijk te vervolgen, werd besloten nog een extra put naar het noordoosten te graven (werkput 15). De greppel vertoende zich ook hier over enige afstand en pal haaks op het blootgelegde zuidelijke stuk (afb. 11).

Bij het noordelijke einde van de sporenconcentratie werd later een soortgelijke greppel aangetroffen, 44,2 m van het zuidelijke exemplaar verwijderd en er exact parallel aan. Het was vanaf dat moment duidelijk dat dit wel eens een militaire structuur geweest zou kunnen zijn. Naarmate het onderzoek vorderde werd dat beeld sterker. De zuidelijke helft van het 'fortje' had de tand des tijds duidelijk het beste doorstaan. De zuidgreppel was beter bewaard gebleven dan zijn noordelijke tegenhanger, terwijl de meest zuidelijke gebouwsporen tussen de Holwerda-sleuven nog tamelijk duidelijk zijn. De zuidgreppel vertoende het klassieke militaire profiel: V-vormig in doorsnede. Vondsten zijn schaars, hetgeen er op kan wijzen dat hij niet als afvaldump gebruikt werd. Wat er aan materiaal uitkomt is, opvallend genoeg, tamelijk compleet: het gaat om enkele geverfde bekers en wrijfschalen.

Opvallend is de lege zone tussen de gebouwsporen en de greppel. Hier zijn geen afvalkuilen of andere sporen. De afvalkuilen zijn pal langs de wand van het gebouw gegroepeerd, alsof er bijna geen ruimte was. Dat is hoogstwaarschijnlijk ook zo geweest. De lege zone is de plek geweest waar de omwalling heeft gelopen. Dat was ook de normale bouw in de Romeinse Tijd. Om elk fort werden een of meer grachten gegraven, terwijl de vrijkomende grond gebruikt werd om een beschermende wal op te richten.

De slechte staat waarin zich over het algemeen de sporen bleken te bevinden, vertroebelt in hoge mate het beeld van de bebouwing binnen het fort. Daarbij bleken de Holwerda-sleuven diep uitgestoven en waren de gebouwsporen daarin volledig verdwenen.

Zoals gezegd is de zuidelijke helft van het fort nog het beste te lezen. Hier lijkt zich een lang en smal gebouw af te tekenen met tussenwandjes die de lange zijden met elkaar verbinden. De vorm heeft wat weg van de bebouwing in een fort dat in de jaren tachtig gevonden is bij Valkenburg (Bult en Hallewas 1986, 24). Overigens lijken beide forten in hun geheel enigszins op elkaar. Zelfs de breedte is nagenoeg hetzelfde.

De oostelijke greppel lijkt na enige tijd op te houden. Door de, alweer, prominent aanwezige verstoringen is dat helaas niet goed te zien. Precies daar is echter het midden van het fort: de normale plek voor de ingang. Mogelijk is die dus aan de oostzijde geweest.

De ligging van het fort is niet toevallig. Het was een kleine, maar duidelijke verhoging in het toenmalige landschap. Pal naast het fort is zelfs een laagte geconstateerd.

Lang heeft het fort niet gefunctioneerd. De vondsten wijzen op een bezettingstijd van ten hoogste 25 jaar, tussen 150 en 175 na Chr. Niettemin is er vrij veel aardewerk gevonden. Opvallend is vooral de dominantie van één specifieke vorm bij tenminste twee aardewerksoorten. Bij de terra sigillata gaat het om een bord (Dr18/31), dat de helft van dit soort aardewerk vormt; bij de geverfde waar om een beker (Brunsting 2) die zelfs driekwart van het hele bestand uitmaakt. Deze verdeling is op zijn minst ongewoon en komt elders in de nederzetting absoluut niet voor. Gaat het hier wellicht om een standaarduitrusting van de hier gelegerde soldaten?

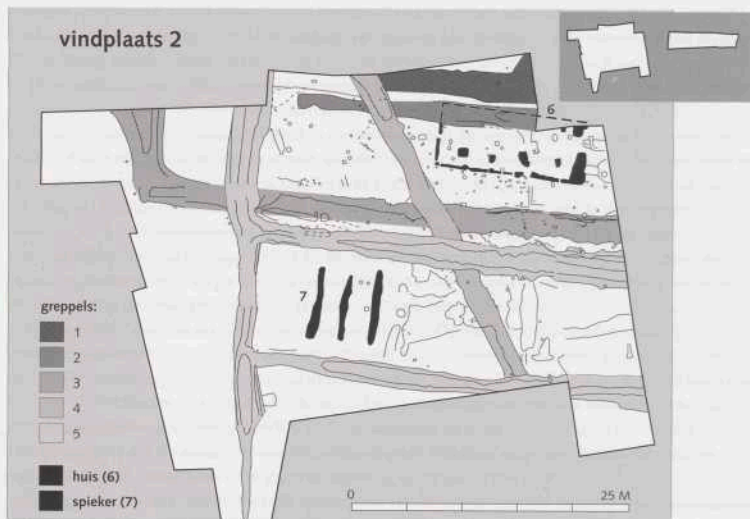
Voortgedreven door de oprukkende bouwers werd in 1996 nog veel meer onderzocht. Op twee bouwkvelds werd een paardenskelet aangetroffen. Tezamen met het vorig jaar gevonden skelet (zie de Kroniek over 1995) brengt dit het aantal complete skeletten op drie. Het zijn toevalsvondsten, gedaan buiten de reguliere opgraving. Het geeft aan dat er waarschijnlijk nog veel meer paarden in de grond van Ockenburgh verscholen zitten. Alle tot nu toe gevonden paarden bevinden zich in de onmiddellijke omgeving van het fort. Dat geeft op zijn minst te denken, hoewel een direct verband wel nooit zal kunnen worden aangetoond.

Beide paarden zijn gelicht. Bij het eerste lukte dat niet echt goed, ondanks een speciaal daarvoor vervaardigde betonnen bekisting. Het tweede werd via een andere methode 'vervoerklaar' gemaakt. De omliggende grond werd daartoe met waterglas behandeld, een middel dat zand tot zandsteen omvormt. Zo werd voor het paard een keiharde grondplaat ter plekke gerealiseerd. Dit paard zal te zijner tijd een ereplaats krijgen binnen Kijkduinpark.

In de zomer van 1996 werd onderzoek gedaan in het laatste deel van het wegtracé. Dit deel sloot weer aan op het stuk *vicus* dat in 1994 en 1995 onderzocht was. Een groot deel van de sporen ter plekke bleek te bestaan uit greppels. Holwerda had dat al geconstateerd en er een verdedigingssysteem in gezien. Waarschijnlijker is dat het alleen ging om het regelen van de waterhuishouding. De greppel die Holwerda als palissadegreppel interpreteerde, bleek geen houten palen op te leveren, wel tekenen dat er water in gestaan had.

Het gedeelte tegen put 5 en 6 aan leverde het einde op van het gebouwtje dat in die twee andere putten deels was blootgelegd. De haard, precies op de middenas, was ook bewaard gebleven. Het gebouw was ca. 14 m lang en 5 m breed. In dit gedeelte was overigens het Romeinse niveau vrij moeilijk te bestuderen. Er waren veel verstoringen en het IJzertijd-niveau bleek zich vlak onder de Romeinse cultuurlaag te bevinden. Daardoor was het onmogelijk de Romeinse sporen echt duidelijk te krijgen.

Begin augustus kon de opgraving op het terrein van het nieuwe bungalowpark worden afgesloten. Het noodonderzoek kreeg echter enige maanden daarna nog een vervolg op het zuidelijk gelegen jeugdterrein. Dit onderzoek is tot medio 1997 doorgestaan en zal in de Kroniek over 1997 worden behandeld.

Afb. 12. 's-Gravenhage: Wateringse Veld 2. Vindplaats 2 met sporen uit de Romeinse Tijd. Tek. J. de Jong.

's-Gravenhage: Wateringse Veld 2 (afb. 4 en 12) Naast de in het tweede deelgebied van de VINEX-locatie onderzochte duintjes (zie onder Prehistorie, 's-Gravenhage: Wateringse Veld 1) zijn de vier tijdens het booronderzoek ontdekte vindplaatsen uit de Romeinse Tijd nader bekeken.

De vindplaatsen uit de Romeinse Tijd (afb. 4, nrs. 1-4) bevinden zich op de oeverwallen van de Gantel. De voorlopige datering ligt 40 en 260 na Chr. De sporen bestaan uit greppels en huisplattegronden van inheems-Romeinse boerderijen. Door de opgravingstekeningen naast elkaar te leggen is het mogelijk een voorstelling te maken van dit gebied in de Romeinse Tijd.

De driescapige boerderijen waren in een lintbebouwing gegroepeerd langs de loop van de Gantel. Het betreft boerderijen van lokale bewoners, de Cananefaten. De erven werden van elkaar gescheiden door greppels die tevens de waterhuishouding regelden. Het gebied is intensief bewoond geweest. Afbeelding 12 toont vindplaats 2 met een huisplattegrond en een spieker. Van donker naar licht zijn de greppels uit de verschillende fasen van bewoning aangegeven. De donkere greppels betreffen de vroegste bewoningsfase.

Het vondstmateriaal bestaat uit zowel inheems als Romeins aardewerk; metalen voorwerpen zoals mantelspelden en een bijl; botmateriaal zoals de skeletten van honden; vier eikenhouten fragmenten, mogelijk delen van een gedecoreerd meubelstuk; twee fragmenten van een terracotta beeldje van een moedergodin; resten van een leren vrouwenschoen; fragmenten van maalstenen; speelschijfjes en knikkers.

's-Gravenhage, dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie

C.B. Bakker, C.Y. Burnier

's-Gravendeel: Koningshof In september werden door de Stichting Oudheidkundig Bodemonderzoek Hoeksche Waard bij graafwerkzaamheden voor de nieuwbouwwijk Koningshof ten westen van 's-Gravendeel tussen de Schuilingervliet en de Molendijk mogelijk op twee plaatsen nederzettingssporen uit de Romeinse Tijd ontdekt. De bewoning bevindt zich op of nabij een smalle Duinkerke I-/Tiel I-geulrug. Enkele scherven konden worden geborgen. Een nadere verkenning met de boor door de assistent van de provinciaal archeoloog leverde enig resultaat in de vorm van twee greppels van mogelijk Romeinse ouderdom. In het gebied zijn al eerder sporen van Romeinse ouderdom waargenomen.

Katwijk: Zanderij Westerbaan (afb. 13) In het kader van het Limes-onderzoek heeft van juli 1996 tot maart 1997 een opgraving plaatsgevonden in Zanderij Westerbaan te Katwijk. Het archeologisch noodonderzoek was onafwendbaar geworden omdat het gebied binnenkort als woningbouwlocatie ontwikkeld wordt. Dankzij financiële steun van de gemeente Katwijk en de provincie Zuid-Holland kon bijna 2 ha worden onderzocht. Uiteindelijk moest het onderzoek echter wegens geldgebrek worden gestaakt.

De resultaten van het onderzoek waren verrassend. Ondanks de vrees dat door de afgravingen in het verleden veel van het archeologische erfgoed verloren zou zijn gegaan, bleek de conservering van de sporen van bewoning nog zeer goed te zijn. In totaal zijn ca. 20 huisplattegronden en een klein grafveld opgegraven.

De bewoningsgeschiedenis van het opgegraven terrein kan ruwweg verdeeld worden in 3 fasen. De eerste fase (50-100 na Chr.) wordt gekenmerkt door actieve Romeinse bemoeienis met de inrichting van het landschap. Kenmerkend is een percelering, die sterk doet denken aan de percelering die we kennen uit de opgraving van Rijswijk-De Bult. In de sporen is een relatief grote hoeveelheid draaischijfardewerk aanwezig. In deze fase hoort een grafveld. Het grafveld bestond uit een opgeworpen heuvel met 25 crematiegraven (afb. 13, cirkelvormige structuur midden-rechts).

De tweede fase (2e-3e eeuw) wordt gekenmerkt door afnemende Romeinse bemoeienis met de nederzetting. Het lijkt erop dat het handgemaakte (Friese) aardewerk de boventoon ging voeren. Kenmerkend voor deze fase is een aantal grote huisplattegronden met duidelijke woon- en stalgedeeltes, in tegenstelling tot de wat bescheidener afmetingen van de plattegronden uit de eerste fase (afb. 13, twee plattegronden). Gezien de oversnijding van het grafveld is de begraafplaats blijkbaar buiten gebruik gesteld of geraakt. Wellicht duidt dit op een breuk in de bewoningsgeschiedenis.

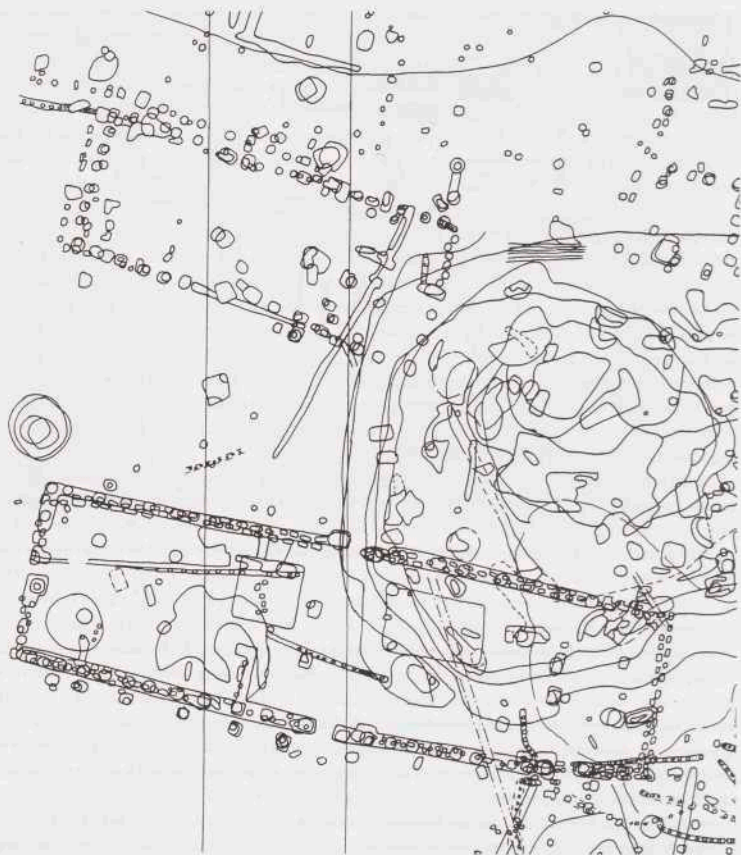
De derde fase beslaat de Vroege Middeleeuwen (6e-7e eeuw). Uit deze periode zijn acht huisplattegronden opgegraven. Wat opvalt is de verscheidenheid aan types. Sommige huisplattegronden doen denken aan de plattegronden van Valkenburg-De Woerd, andere vertonen overeenkomsten met plattegronden van Rijnsburg. Er zijn echter ook een paar voor deze regio onbekende types bij.

In alle fasen gaat het om nederzettingen met een sterk agrarisch karakter. Wat betreft de Romeinse periode zal de nederzetting een rol hebben gespeeld in de bevoorrading van de nabijgelegen castella van Valkenburg en Katwijk (De Brittenburg). Wat het meeste opvalt is het inheemse karakter van de nederzettingen die toch zo dicht bij de Limes gelegen zijn.

ROB

H.M. van der Velde

Leiden: Roomburg (afb. 14) Na een lange vorstperiode is het onderzoek in de Roomburgerpolder hervat (zie voor een verslag van het eerste onderzoeksjaar de Kroniek over 1995).

Afb. 13. Katwijk: Zanderij Westerbaan. Uitsnede uit de veldoverzichtstekening met alle sporen. Twee huisplattegronden uit de Romeinse Tijd (2e-3e eeuw) met daartussen een oudere cirkelvormige heuvelstructuur met grafveld (1e eeuw) tekenen zich duidelijk af. Schaal 1:200. De tekening is noord geïenteerd.

In verband met de aanleg van een ontsluitingsweg voor de toekomstige woonwijk is een derde sleuf door de zuidoever van het kanaal van Corbulo aangelegd. Daarnaast is de grote vlakopgraving op het *vicus*terrein ten zuidwesten van het wettelijk beschermde castellum *Matilo* uitgevoerd.

Het opgegraven gedeelte van de *vicus* is niet dichtbebouwd geweest. In de noordelijke opgravingsputten zijn de sporen van enkele gebouwen teruggevonden, evenals twee waterput-

Afb. 14. Leiden: Roomburg. Het Romeinse gezichts masker 'Gordon' in volle glorie.

ten. Tussen deze bebouwing bevinden zich brede greppels gevuld met mest. In de zuidelijke putten vormt een aantal greppels een structuur die doet denken aan moestuintjes of kleine akkers.

Tussen de vele baksteen- en dakpanfragmenten is een aanzienlijk aantal misbaksels gevonden. Ook op grond van het petrochemisch onderzoek kan worden vermoed dat in Roomburg dakpannen zijn gebakken. Uit vergelijkend onderzoek van baksteen uit nabij gelegen Limesopgravingen moet blijken of Roomburg als regionaal productiecentrum heeft gefungeerd. De ovens zelf zijn overigens nog niet aangetroffen.

Duidelijk is dat de vlakopgraving heeft plaatsgevonden in de randzone van de *vicus* rond het castellum *Matilo*. De westelijke begrenzing van het Romeinse bewoningsareaal kon worden vastgesteld. Deze bestond uit een deels beschoeide greppel. Aan de *vicus*zijde van de greppel was het terrein opgehoogd met klei. Aan de andere kant van de greppel, verder naar het zuidwesten, lag een drassig en vermoedelijk in de Romeinse Tijd onbewoonbaar gebied. Het Romeinse legerkamp met de *vicus* lag derhalve op een van nature hoog terrein in de oksel van de Rijn en een natuurlijke waterloop waarop het kanaal aansloot.

Het werk aan het kanaal van Corbulo werd voortgezet. De afval- en stortlagen bevatten wederom vele bijzondere vondsten. Met behulp van een zeefinstallatie kon het materiaal systematisch worden geborgen. In een laag met vele militaire kledingaccessoires, zoals mantelspelden en ringetjes en plaatjes van soldatenpanters, werd op 2 oktober een bronzen ruitermasker aangetroffen. Het vormde, met name ook in publicitair opzicht, het hoogtepunt van de opgraving.

Het masker is nagenoeg ongeschonden en verbeeldt het volle gezicht van een jongeman met krullen. Vanwege zijn treffende gelijkenis met een bekende zanger kreeg het terstond de naam 'Gordon'. Het type masker, waartoe het exemplaar van Leiden-Roomburg behoort,

wordt op basis van de gezichtsuitdrukking en de haren tot het zogenaamde Alexandertype gerekend. Deze maskers zijn dikwijls uit brons vervaardigd. De bijbehorende helmen zijn veelal voorzien van een uitgehamerde en geciseleerde haardos, die bij elkaar werd gehouden door een lauwerkrans. Het masker was aan de bovenzijde met een scharnier aan de helm bevestigd. De maskers van dit type kwamen aan het einde van de 1e eeuw op en zijn daarna meer dan honderd jaar vervaardigd. Al deze maskers vertonen overeenkomstige kenmerken, al wijken zij op details ook weer sterk van elkaar af.

De grote interesse die keizer Hadrianus (117-138 na Chr.) had in de militaire opleiding, en vooral in de ruiterspelen, betekende een stimulans voor het gebruik van dergelijke maskers en helmen. Vanaf zijn regeringsperiode werden gezichtsmaskerhelmen in toenemend aantal in het leger gebruikt. Dat daarbij tijdens zijn regering vooral helmen van het hellenistische Alexandertype werden uitgekozen is niet verwonderlijk, gezien de ideologische en esthetische oriëntatie op de Griekse wereld in het algemeen en Alexander de Grote in het bijzonder.

Hoe is nu het masker van Leiden-Roomburg in het kanaal van Corbulo terechtgekomen? Verlies van het masker lijkt onwaarschijnlijk. Eerder moet gedacht worden aan een bewuste depositie in het water. Dit is minder onwaarschijnlijk dan op het eerste gezicht lijkt. Ten eerste zijn op dezelfde plaats waar het masker gevonden is vele andere opvallende vondsten gedaan, zoals ongebruikte munten, een schedel van een inheems paard en de lange beenderen van een 'Romeins' paard. Deze beenderen vertonen haksporen. Voorlopig is er nog geen verklaring voor het hakken of snijden in paardenbotten in de Romeinse Tijd, want paarden werden niet geslacht met het doel gegeten te worden.

Ten tweede is het een feit dat tachtig procent van alle bekende Romeinse helmen en gezichtsmaskers in waterlopen en moerassen zijn gevonden. In veel gevallen worden ze als offergaven geïnterpreteerd. Vanaf de Prehistorie was het in onze streken al gebruikelijk om militaire uitrustingsstukken en wapens aan de goden te offeren. Uit historische bronnen weten we dat mensen uit de Romeinse Tijd de goden als tegenprestatie voor hun hulp en bescherming persoonlijke bezittingen schonken. Mogelijk heeft een van de ruiters uit *Matilo* afstand gedaan van zijn kostbare bezit en het schitterende masker geofferd aan een godheid als dank voor diens goede zorgen gedurende zijn (25-jarige?) diensttijd.

ROB, Amersfoort

T. Hazenberg

Leidschendam: Verlengde Landscheidingsweg (afb. 15) Het aanvullend archeologische onderzoek zoals gemeld in de Kroniek over 1995 heeft geen resultaat opgeleverd. Een aanvullend archeologisch onderzoek uitgevoerd op de plaats van de vermoede ligging van het kanaal van Corbulo in het tracé van de verlegde Landscheidingsweg heeft een positief resultaat opgeleverd. Opmerkelijk is dat het ca. 14 m brede kanaal hier inderdaad onder een flinke hoek ten oosten van de Vliet wegloopt. Een houten paaltje in de randzone is onderworpen aan een C^{14} analyse. Het onderzoek heeft wederom aangetoond dat bij het graven van de Middeleeuwse Vliet het kanaal geen rol speelde.

Rijswijk: Hoekpolder zie Middeleeuwen en later.

Rijswijk: Hoornwijk zie Middeleeuwen en later.

Rijswijk: De Strijp zie Prehistorie.

Afb. 15. Leidschendam; Verlengde Landscheidingsweg. Insteek van het kanaal van Corbulo in het Hollandveen. Foto ROB.

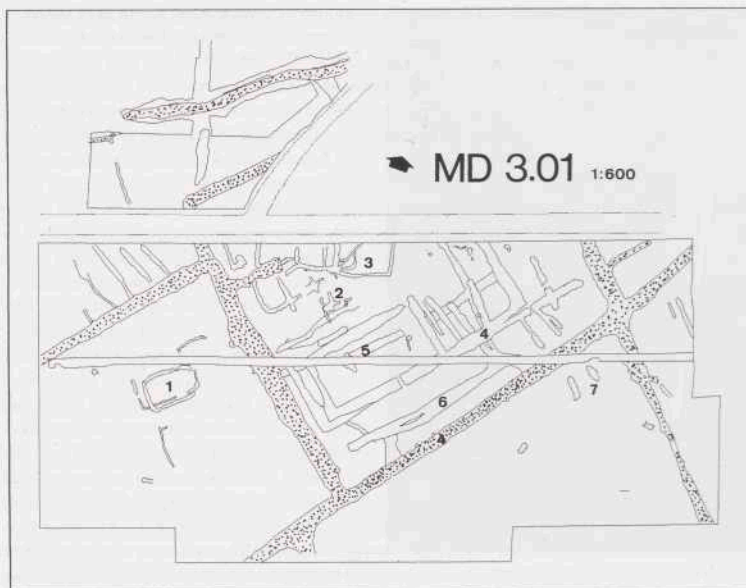
Schiedam: Rijksweg 4 In het kader van de archeologische begeleiding van de aanleg van de tweede Beneluxtunnel en de verbreding van Rijkswegen 4 en 19 heeft het BOOR, in opdracht van Rijkswaterstaat, nader onderzoek gepleegd naar een houtskoolplek, die in 1995 bij het vooronderzoek in het volkstuintcomplex Vijfsluizen was aangetroffen (Fontijn 1996). De definitieve waardering van deze locatie kon pas plaatsvinden nadat in het voorjaar van 1996 de volkstuinten ter plaatse waren gesaneerd. Door het graven van een aantal proefsleuven kon de omvang, de aard, de datering en de kwaliteit van de vindplaats worden bepaald (Moree 1996).

Het bleek te gaan om een nederzettingsterrein uit de Romeinse Tijd. De nederzetting was gesitueerd op een hoog opgeslibde oeverwal in de buitenbocht van een Duinkerke I-kreek. Tijdens egalisatiewerkzaamheden ten behoeve van de aanleg van het volkstuintcomplex in de jaren vijftig is de top van de oeverwal verwijderd. Daarbij zijn de vondstlaag op de oeverwal en de zich daaronder bevindende grondsporen vernietigd. Het BOOR heeft Rijkswaterstaat geadviseerd af te zien van verder onderzoek van de vindplaats.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Schipluiden: Kerkpolder-golfterrein (afb. 16) In de Kerkpolder wordt in het kader van de reconstructie van Midden-Delfland een golfterrein ontwikkeld. Het terrein wordt in het oosten begrensd door Rijksweg 4 en in het westen door de Tramkade. In 1996 is grootschalig gravend onderzoek verricht naar een inheemse Romeinse nederzetting (code 3.01) en de nabijgelegen omgeving. Dit complex ligt in het noordelijke deel van het golfterrein. Ten zuiden van het opgravingsgebied heeft in datzelfde jaar prospectieonderzoek plaatsgevonden door middel van proefsleuven. In totaal is ca. 50 hectare onderzocht.

Afb. 16. Schipluiden: Kerkpolder-Golfterrein. Het zuidelijke gedeelte van de nederzetting is onderverdeeld in erven: 1. huis, de resten van wandgreppels in de directe omgeving wijzen op voorgaande fasen; 2. paalsporen en een kuil gevuld met as; 3. akkercomplex, o.a. een fase met een afwijkende oriëntatie; 4. erf- en percelingsloten; 5. lemen veldoven; 6. vlekkerige ondiepe baan, mogelijk een pad, plaatselijk twee (karren-)sporen; 7. kuilen met dierbegravingen. De breedte van de zuidelijkste opgravingsput is 97 m.

De nederzetting ligt op een fossiele geul die behoort tot het stelsel van de Gantel. Deze is gevormd ten tijde van de Duinkerke I-transgressiefase. De stroomdraad was verland voorafgaand aan de bewoning in de Romeinse Tijd. In het zuidelijke deel van het golfterrein kwamen veel prieden voor. Het maaiveld werd als gevolg daarvan gekenmerkt door veel reliëf. De stratigrafie wijkt niet af van het beeld dat bestaat van het gebied van de Gantel. Op de hoogste delen zijn de oeverwallen geërodeerd door agrarisch gebruik van het land in latere tijden.

De nederzetting en het aangrenzende gebied is vlakdekkend opgegraven. Bij de aanleg van het vlak zijn bewoningslagen en geologische lagen gevolgd, waardoor een groot reliëf in de werkputten ontstond. Op de meeste plaatsen volstond één vlak. Daar waar een teel- of ophoingslaag aanwezig was, zijn twee vlakken aangelegd.

Alle sporen zijn over de gehele lengte en diepte bekeken en de vondsten zijn verzameld. Voor deze werkwijze is gekozen om patronen te kunnen herkennen in de wijze van depositie en gebruik van de nederzettingruimte. Vindplaats 3.01 dient binnen het onderzoekskader van het Midden-Dellandproject als methodische controle voor die nederzettingen die slechts gedeeltelijk onderzocht zijn.

In het zuidelijke deel van het golfsterrein zijn proefsleuven aangelegd. Op plaatsen waar zich enige dichtheid van sporen bevond zijn grotere ontsluitingen gemaakt. De sporen zijn hier in tegenstelling tot vindplaats 3.01 niet allemaal afgewerkt.

Met de opgravingscampagne van 3.01 is slechts een deel van de nederzetting onderzocht. Het betreft de zuidelijke rand van de nederzetting en de overgang naar het landelijke gebied. Na 1996 zal ook het overige deel opgegraven worden. Onder meer de boerderijen die behoren bij de jongste bewoningsfasen ontbreken nog in het nederzettingbeeld.

Uit een vroegere bewoningsfase is wel een huis aangetroffen (afb. 16, nr. 1). De plattegrond laat zich vergelijken met de zogenaamde *wallditch* huizen in Assendelft (Therkorn 1987, 205). Haard en standers zijn niet gevonden. Het oude oppervlak was in dit gedeelte van het opgravingsterrein geërodeerd. Vaag herkenbaar waren wandgreppels die tot een drietal vergelijkbare huizen moeten hebben behoord van vroeger datum.

Bepalend in het nederzettingbeeld zijn de perceelssloten. De nederzetting ligt in één van de aangelegde kavels en past zodanig in de bredere landinrichting. Erfsloten delen de nederzetting verder in. Op sommige plaatsen staan de erfsloten in verbinding met de perceelssloten, waarschijnlijk voor de afvoer van overtollig water. De oriëntatie van de landinrichting spoor met die van de onderliggende kreek. De hoofdsloot van de percelering loopt over de volle lengte van de verlande restgeul en ligt daarmee op het diepste punt van het nederzettingsterrein. Met het volgen van de percelering is de buurnederzetting aangetroffen in het westelijk deel van het terrein tegen de Tramkade aan. Deze ligt onder de huidige bebouwing.

Op basis van oversnijdingen zijn meerdere fasen van nederzettinggebruik duidelijk geworden. De gehele periode van bewoning wordt geplaatst tussen het einde van de 1e en het begin van de 2e eeuw. Zowel in de vroege als de latere fasen komt een klein akkercomplex voor. De aanwezigheid van een centimeters dikke teellaag heeft tot deze interpretatie geleid. De laag heeft tussen lage walletjes gelegen die velden markeerden van ca. 10 m breedte. De lengte kon nog niet worden vastgesteld. Het complex bestaat uit meerdere fasen die afgeleid kunnen worden van de wallen. Dat het om lage wallen moet zijn gegaan en niet om greppels blijkt uit steeds terugkomende lokale vervorming van de onderliggende natuurlijke laminatie ter hoogte van de sporen. Ook de aard van de vulling en de onleesbaarheid van oversnijdingen wijzen op positieve – in plaats van negatieve – sporen. Opvallend in de nederzettingssplattegrond is de geringe hoeveelheid sporen buiten het kavel waarbinnen de nederzetting ligt. Tot de sporen buiten dit gebied behoren behalve de reeds genoemde huissplattegrond enkele kuilen met dierbegravingen.

Een opmerkelijke vondst is een lemen oven met een lage koepel die is aangelegd op een dichtgegooid sloot. De koepel was in elkaar gedrukt. Aan de verbrandingssporen op de klei kon afgeleid worden dat de oven geen hoge temperaturen bereikt heeft en waarschijnlijk niet voor de fabricatie van aardewerk of iets dergelijks heeft gediend.

De prospectie van het zuidelijke deel van het golfsterrein heeft voor de Romeinse Tijd perceleringssloten en kuilen met dierbegravingen opgeleverd. Deze fenomenen behoren ongetwijfeld bij het buitengebied van de nederzetting 3.01 of een buurnederzetting.

Ook sporen uit de IJzertijd en de Middeleeuwen zijn aangetroffen. Die van de IJzertijd bevonden zich in het meest zuidelijke gedeelte van het golfsterrein en waren zeer slecht geconserveerd in het veen. In hoofdzaak waren het clusters vondsten die contextloos op het veraarde veen lagen.

De Middeleeuwse sporen betreffen een bewoningslaag met vondstmateriaal onder het Duinkerke III-pakket en kunnen gedateerd worden in de 11e eeuw. De locatie bevindt zich

Afb. 17. Valkenburg: Veldzicht. De Romeinse Limesweg vanuit het zuidoosten. Foto ROB.

ter hoogte van de ligging van de Kenenburg, de meest aanzienlijke hofstad van Midden-Delfland. Met de bouw van de Kenenburg is kort na 1412 begonnen. De bewoningslaag uit de 11e eeuw geeft aanleiding een vroegere bewoningsfase te vermoeden die in relatie kan worden gebracht met de ontwikkeling tot hofstad.

IPP, Amsterdam

Heleen van Londen

Valkenburg: Veldzicht (afb. 17) De opgraving op het terrein Veldzicht, gesitueerd op ca. 250 m ten zuiden van het castellum van Valkenburg, vond plaats van september 1996 tot en met juni 1997. Het noodonderzoek was noodzakelijk geworden vanwege gemeentelijke woningbouw (zie de Kroniek over 1994). Het archeologisch onderzoek werd uitgevoerd door de ROB en werd financieel en organisatorisch mogelijk gemaakt door de gemeente Valkenburg, de provincie Zuid-Holland en de ROB.

Het structurend element in de opgraving Veldzicht is de aanwezigheid van de Romeinse Limesweg (afb. 17). Het gaat hierbij bijna zeker om twee wegen die na elkaar op vrijwel dezelfde plaats zijn aangelegd. De wegen zijn opgebouwd uit verticaal geplaatste houten palen die twee parallelle rijen vormden. Tussen de palenrijen was grond gestort. Daarop waren bij wijze van wegdek schelpen aangebracht. De weg was op een kunstmatig dijkje aangelegd. Aan weerszijden van deze dijk lag een schuin aflopend talud dat het dijklichaam ondersteunde en waarlangs onder andere regenwater van het wegdek kon afvloeien. De wegen waren gemiddeld 4,5 m breed (zonder taluds) en konden over een lengte van 80 m worden gevolgd van het zuidoosten naar het noordwesten.

De jongste weg kon dendrochronologisch worden gedateerd in 124 na Chr. Bij de oudste

weg lukte een dendrochronologische datering niet. Het is hier wachten op de resultaten van enkele C^{14} -dateringen. Naar analogie met de resultaten van de opgravingen op het Marktveld dateert de oudste weg vermoedelijk uit 39-40 na Chr. De vervanging was waarschijnlijk noodzakelijk geworden door natuurlijk oeverafslag door de Rijn. Op het Marktveld vond in 122-123 na Chr. een overstroming plaats die grote gedeelten van de oude weg afsloeg (Van Dieendonck e.a. 1993).

Afwijkend is een palenrij die is aangetroffen in het zuidelijke gedeelte van de weg. Het gaat om een rij palen die schuin over het midden van de weg was geplaatst. Deze rij palen loopt parallel aan een andere rij aan de oostkant die over een afstand van ca. 25 m kon worden gevolgd. De laatstgenoemde rij palen buigt eerst van de weg af en loopt er vervolgens parallel aan. Vermoed wordt dat men een verbreed dijklichaam en/of talud heeft willen maken om de weg te beschermen tegen wegzakken. De verbreding kan namelijk verklaard worden door de fysisch-geografische omstandigheden ter plaatse. Aan de zuidzijde bevond zich een depressie van een met slappe klei opgevulde geul, die weliswaar in de Romeinse Tijd reeds lang niet meer actief was, maar die wel als onstabiele depressie in het landschap aanwezig was gebleven.

Aan de westzijde van de Romeinse weg werden nauwelijks sporen aangetroffen. Deze zone bestond uit een laaggelegen komgebied en was blijkbaar ongeschikt voor permanente bewoning. Direct ten oosten van het wegracé werden wel veel bewoningssporen aangetroffen. Binnen de grote hoeveelheid paalkuilen, kuilen en greppels zijn de sporen van enkele eenschepige huisplattegronden herkend, met afmetingen van ca. 6 x 15 m. De gebouwen stonden naast elkaar en waren met een korte zijde op de weg gericht. Op grond van de datering van het aardewerk vond de bouw plaats in de 2e eeuw na Chr.

Naast de sporen van gebouwaplattegronden werden vele kuilen aangetroffen. In vier kuilen bevonden zich begravingen. In drie van de vier gevallen ging het daarbij om een inhumatie van een paard. De vierde begraving daarentegen betrof de restanten van een menselijke crematie. Behalve een kuil die als waterput met vlechtwerken beschoeiing kon worden geïnterpreteerd, waren de overige kuilen niet nader te typeren. Ze worden voorlopig opgevat als afvalkuilen.

De dichtheid van de Romeinse bewoningssporen was groot tot op maximaal 50 m ten oosten van de weg en nam nog verder oostelijk sterk af naarmate de bedding van de Rijn werd bereikt. Deze bedding was indirect herkenbaar door de vele rijen palen die parallel aan de Rijn als beschoeiing hebben gediend. De beschoeiingsrijen hebben niet alle tegelijkertijd gefunctioneerd. De licht meanderende Rijn verplaatste zich in de loop van de tijd naar het oosten, met als gevolg dat ook de beschoeiingen verder opschoven. De vroegste beschoeiingsfase van het bewoonde perceel kon dendrochronologisch worden vastgesteld op 90-100 na Chr. Bij de datering van de latere fasen zal wederom de C^{14} -methode uitkomst moeten brengen.

ROB, Amersfoort

W.K Vos

Vlaardingen: Hoogstad (afb. 18-19) Het archeologische onderzoek op het bedrijventerrein Hoogstad werd voortgezet en afgerond (zie ook voorgaande Kronieken). Tijdens het onderzoek in 1996 werden maar liefst vijf dammen ontdekt waarvan twee met duiker. Het totale aantal komt hiermee op zeven dammen en drie duikers die op het bedrijventerrein zijn aangetroffen (De Ridder 1997). Hieronder worden in het kort de waterwerken besproken die in 1996 zijn aangetroffen.

Bij de aanleg van een moderne duikerbrug (!) werd een Prehistorische versie aangesneden (afb. 18). Deze dam bleek te liggen op de plaats waar een kreek een bocht maakte of een af-

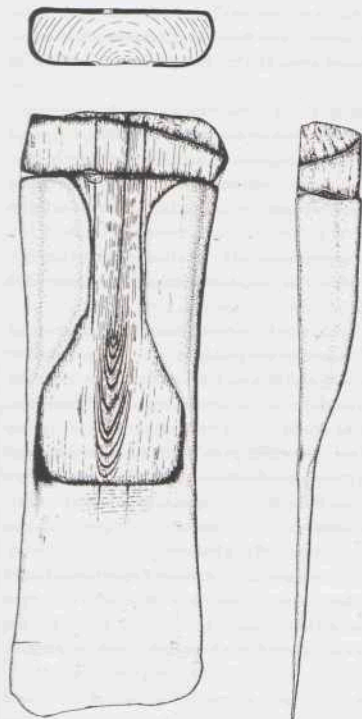
Afb. 18. Vlaardingen: Hoogstad. Duiker in een met houten palen verstevigd aardlichaam, Romeinse Tijd. Op de achtergrond de moderne duikerbrug, bestaande uit baksteen, beton en pvc-pijpen. Foto T. de Ridder, Bureau Archeologie en Monumentenzorg.

takking had. Onder en voor de dam lagen vele takken die waarschijnlijk ten dele als werkvloer dan wel als fundament dienden om de dam op aan te leggen. De vroege waterstaatkundige bouwers hadden bovendien handig gebruik gemaakt van een omgevallen (of omgetrokken?) boom waarover de dam werd opgeworpen. De duiker in de dam was opgebouwd uit een gekleefde els waarin op regelmatige afstand U-vormige uithollingen waren aangebracht met daarin balkjes die een eiken plank ondersteunden. De eiken plank waarvan de spint nog aanwezig was, kon dendrochronologisch gedateerd worden op 17 voor Chr. Dit is de eerste duiker in West-Europa die met zekerheid voor het begin van de jaartelling en dus voor de komst van de Romeinen gedateerd kan worden. De duiker die te Rotterdam-Hartelkanaal is aangetroffen, wordt op grond van de C^{14} -methode tussen 100 voor en 75 na Chr. geplaatst. Deze laatste duiker kan zodoende niet met zekerheid voor het begin van de jaartelling gedateerd worden.

Opmerkelijk is dat in dezelfde kreek op ca. 9 m afstand een tweede dam werd aangetroffen. Op wederom ca. 9 m werd zelfs een derde beschoeid aardlichaam ontdekt. Stratigrafische analyse van de lagen wijst erop dat de drie dammen niet tegelijkertijd zijn aangelegd. Van deze dammen is die uit 17 v. Chr. de oudste en de derde op rij de jongste. De precieze datering van de laatste dam is nog niet bekend, maar moet vrijwel zeker uit de 1e eeuw na Chr. stammen.

Bovengenoemde kreek, met daarin de drie dammen van rond het begin van de jaartelling, doorsneed een oudere kreek. In deze kreek werd wederom een dam aangetroffen. Deze dam bestond uit boomstammen die dwars over de kreekrichting waren aangelegd. Deze stammen

Afb. 19. Vlaardingen: Hoogstad. Ijzeren ploegbeschermer?, Romeinse Tijd. Lengte (inclusief hout) 29 cm. Tek. D. Verheij-Schulz, Bureau Archeologie en Monumentenzorg.

waren ten dele beschoeid met palen. Tussen de balken was grond aangebracht. De zuidelijke landzijde was begrensd geweest met vlechtwerk dat later ten dele is omgeklapt. Mogelijk heeft het vlechtwerk als veekering gediend. Twee palen van het waterstaatkundig bouwwerk zijn met behulp van de C^{14} -methode gedateerd. De geijkte dateringen van de twee monsters komen vrijwel overeen: 180 v. Chr. (GrN 22737 en 22487) en 175 v. Chr. (GrN 22736 en 22486). Zover bekend betreft het hier de oudste dam van West-Europa.

Bij het verbreden van een recente sloot werd de oeverwal van de hoofdkreek doorsneden. Aan de landzijde van deze oeverwal werd een kleine duiker aangetroffen. Deze duiker bestond uit twee delen: een *ongekleefde*, uitgeholde els met in het verlengde een *gekleefde*, uitgeholde els. Bij het laatste deel werd aan de onderzijde een restant touw aangetroffen, dat bestond uit getordeerde wilgentenen van 0,75 tot 1 cm dik. Met dit touw zullen de gekleefde delen aan elkaar zijn bevestigd. Waarschijnlijk ontwaterde deze duiker een huis- of akker-greppel. De ontwatering vond echter niet plaats in de kreek maar aan de 'achterzijde' van de oeverwal, namelijk het komgebied. Op grond van de begeleidende vondsten kan deze duiker in de 1e eeuw na Chr. worden gedateerd.

Naast de dammen werden diverse bijzondere objecten aangetroffen. In de vette kleivulling werd het enige kledingstuk van de opgraving gevonden: een Romeinse schoen die ooit bespijkerd was geweest. Het type schoen lijkt te dateren rond 160 na Chr. of later (vriendelijke mededeling van Van Driel-Murray).

In dezelfde laag werd een berkenhouten kammetje aangetroffen dat aan beide zijden oudtijds was gebroken. Tussen de tanden van het kammetje bleken nog menselijke haarfragmenten aanwezig te zijn en restanten van luizen (*Pediculus humanus*). Er kon niet vastgesteld worden of het om hoofdluizen (*Pediculus humanus capitis*) of kleeerluizen (*Pediculus humanus*) gaat (Schelvis 1996). Het zijn de oudste luizen van West-Europa, tot dusver bekend. Alleen in Israël zijn oudere luizen aangetroffen.

Een laatste interessante vondst betreft een ijzeren voorwerp (afb. 19), dat op grond van zijn stratigrafische ligging rond het begin van de jaartelling kan worden gedateerd. Vermoedelijk gaat het hier om een ploegbeschermer, ook wel ploegschoen genoemd.

Inmiddels zijn de gegevens bekend van het archeobotanisch en molluskenonderzoek (Brinkkemper 1997 en Kuijper 1995). Het betreft monsters die genomen zijn van de dam met klepduiker, de bijbehorende kreek en de greppels die in 1994 en 1995 archeologisch zijn onderzocht. Uit de botanische gegevens blijkt dat er sprake was van een zoetwatergetijdenkreek. Het archeobotanisch onderzoek maakt ook duidelijk dat bewoning in de directe omgeving van de dammen zeer aannemelijk is. Op de oeverwallen zijn echter geen duidelijke restanten van woningen aangetroffen. Wel zijn er enkele palen gevonden die de restanten kunnen zijn van een huis. Het merendeel van de huisrestanten zullen volledig zijn opgegaan in de bouwvoor.

Het onderzoek heeft de aanwezigheid van de volgende cultuurgewassen aangetoond: emmertarwe, bedekte gerst, lijnzaad, duiveboon en mogelijk ook spelttarwe.

Van de dam met klepduiker die net als alle andere aangetroffen dammen opgebouwd is uit zoden die afgewisseld worden met matten van plantaardige pakketten, de zogeheten vlijlagen, is laatstgenoemde laag nader onderzocht. Het archeobotanisch onderzoek toont aan dat het plantaardige materiaal in het najaar moet zijn verzameld. Dit is mogelijk ook de periode waarin de dam is aangelegd.

De ontdekkingen van dammen en duikers op het bedrijventerrein Hoogstad zijn met name van belang omdat ze tot de vroegste waterstaatkundige werken van West-Europa kunnen worden gerekend. Uit de begeleidende vondsten en de vroege dateringen blijkt ondubbelzinnig dat de waterstaatkundige werken door inheemse boeren moeten zijn aangelegd, voor een deel zelfs voor de komst van de Romeinen. Aangezien de verspreiding van duikers met vergelijkbare ouderdom beperkt is tot het Maasmondgebied, lijkt het er sterk op dat de dammen en duikers in deze regio een inheemse vinding zijn. De duikers die in Vechten en in Valkenburg zijn aangetroffen, lijken wat dit betreft roet in eten te gooien. De duiker in Valkenburg lag echter op een terrein waar ook inheemse elementen niet ontbraken (huizen, aardewerk etc.). Hier valt dus niet uit te sluiten dat inheemse lieden deze duiker hebben aangelegd. Hetzelfde kan ook gelden voor de duiker in Vechten. Deze gedachte wordt versterkt door het feit dat uit West-Europa geen vergelijkbare waterstaatkundige werken bekend zijn. Een publicatie is in voorbereiding.

Gem. Vlaardingen, bureau Archeologie en Monumentenzorg

T. de Ridder

Wassenaar: Verlengde Hoge Klei 2 In maart en april is door de archeologische werkgroep van de Stichting Historisch Centrum Wassenaar onderzoek verricht op een stuk weiland begrensd door de Verlengde Hoge Klei, de Kokshornlaan en de Kaswating. Het terrein wordt

geschikt gemaakt voor bollenteelt. De locatie is gelegen op de uiterste noordwestpunt van een strandwal. Aangezien hier veen- en kleilagen aanwezig zijn is het weiland met behulp van graafmachines eerst grondig vergraven om de benodigde ondergrond van schoon zand te verkrijgen.

Op het terrein bevonden zich duidelijk sporen van bewoning uit de Romeise Tijd. De interessantste vondst was een waterput. Het nog aanwezige restant van 0,35 m hoogte bestond uit een zo goed als vierkante houten constructie van 0,95 x 0,90 m. De put bestond deels uit aangepunte houten stammetjes (met schors), deels uit gedisselde stammetjes en een secundair gebruikte plank (91 x 17,5 x 3 cm). De plank was voorzien van drie gaten met een diameter van 2 cm. In de zwarte humeuze vulling bevond zich uitsluitend Romeins importmateriaal.

Verder zijn twee lange kuilen of greppels aangetroffen. Uit de ene kuil is naast enkele scherfjes Romeins importaardewerk vrijwel uitsluitend handgevormd inheems aardewerk tevoorschijn gekomen. De andere kuil bevatte naast wat meer importaardewerk een spinsteen-je en fragmenten van een barnstenen kraal.

In een door een graafmachine getrokken verticaal profiel evenwijdig aan de Kaswatering waren boven het strandwalzand kleiafzettingen zichtbaar. Op de overgang van zand naar klei zijn vondsten uit de IJzertijd gedaan. Onder het aardewerk bevinden zich fragmenten die te maken hebben met zoutwinning. Het betreffende *briquetagemateriaal* bestaat uit 'gootjes' en 'kleispijkers'.

Tot slot stuitten de graafmachines op een Middeleeuwse stenen waterput en op meerdere houten tonputten zonder bodem. Ook werd een gedempte sloot met 17e-eeuws aardewerk aangesneden. Een van de genoemde tonputten is versterkt geweest met resten van een wagenwiel. De putten bevatten scherfmateriaal uit de periode van de 15e tot de 17e eeuw. Een tonput kon geheel worden onderzocht.

De Laat-Middeleeuwse putten geven aan dat in de onmiddellijke omgeving een boerderij moet hebben gestaan. Dit is in overeenstemming met historisch kaartmateriaal waarop aan de Hoge Klei inderdaad een boerderij staat getekend.

Stichting Historisch Centrum Wassenaar

A. Bakels

Middeleeuwen en later

Albrandswaard: Poortugaal-Oostdorpsweg zie Romeinse Tijd.

Alphen aan den Rijn: Julianastraat 48 Aan de Rijnzijde van de Julianastraat, de plaatselijke benaming van de Hoge Rijndijk, kwam door vervanging van een 17e-eeuws pand door nieuwbouw een perceel voor onderzoek beschikbaar. In het kader van het Limesonderzoek werd in samenwerking met de ROB een opgraving uitgevoerd.

Op het terrein konden drie werkputten over de volle breedte van het perceel worden aangelegd, beginnend direct tegen de Julianastraat en vervolgens richting Rijn. Het opgravingsvlak bleek het van oudsher bewoonde terrein te dekken. Tenslotte werd een sleuf door de voormalige tuin tot aan de Rijn getrokken. Door een uitermate losse bovenlaag en een riool dat nog in verbinding stond met de Rijn konden in de laatstgenoemde sleuf alleen waarnemingen worden gedaan. Daarbij werden vier beschoeiingsfasen geregistreerd, echter zonder datering.

Het ongestoorde, natuurlijke niveau bleek vanaf de Julianastraat sterk Rijnwaarts te hellen

waardoor in de laatste werkput een diepte van ruim vier meter onder maaiveld werd bereikt. Wegens de niet onderheide belendingen betekende dit dat de werkput voor het onderzoek van de diepere niveaus versmald moest worden. Op genoemde diepte werden *in situ* resten van Romeinse beschoeiingen en oeverversterkingen aangetroffen, onder andere in de vorm van horizontaal tegen elkaar liggende stammen, dwars op de stroomrichting van de rivier. Ook al direct tegen de Julianastraat bevond zich een Romeinse beschoeiing van rijen ingeslagen paaltjes. In de middelste werkput kwam een smal segment van een Romeinse houtconstructie tevoorschijn: kruislings ingeslagen, zware, sterk aangepunte palen waartussen liggende planken, parallel aan de rivier. Een beschoeiing, een kade of een fundering? Dit fragment was blijven staan tussen twee grote Middeleeuwse kuilen, die mogelijk een veel langere Romeinse constructie verwoest hebben.

De tot nu toe gehanteerde hypothese van erosie door de Rijn in de post-Romeinse Tijd lijkt op deze locatie in ieder geval aan herziening toe: dieper liggende Romeinse sporen zijn *in situ* aanwezig en de hoger liggende sporen hebben uitsluitend door 'menselijke erosie' geleden. Dit is misschien ook de reden dat de Romeinse goten, die aan de andere kant van de Julianastraat bij eerdere opgravingen aan het licht zijn gekomen en over het dit jaar onderzochte perceel Rijnwaarts kunnen hebben doorgelopen, niet zijn aangetroffen (Sprey 1994, 58). C¹⁴-datering van het meeste Romeinse hout komt uit in het derde kwart van de 1e eeuw na Chr. Opmerkelijk is dat de in 1989 gevonden goot, waarvan thans ook de C¹⁴-datering bekend is, uit dezelfde periode stamt.

De niveaus boven de natuurlijke bodem zijn divers van opbouw en bestaan uit ophogingslagen afgewisseld met (mest?)kuilen. Analyse van het vondstmateriaal zal tot een nadere datering binnen de Middeleeuwen moeten leiden. Langs de Julianastraat liep een diepe sloot, die in de 12e eeuw is gedicht. Romeinse sporen kunnen ook op dit niveau nog voorkomen, maar met uitzondering van de genoemde houtconstructie zijn die thans nog niet herkend, tenzij enkele verspreide tufbrokken daartoe gerekend moeten worden. Verspuit Romeins materiaal komt in veel van de latere sporen voor.

Op de top van dit pakket werden drie haardplaatsen aangetroffen. Twee van de haardplaatsen waren zonder veel zorg aangelegd met baksteenbrokken, de derde bestond uit een fraai gelegde rechthoek. Van de bijbehorende, waarschijnlijk houten huizen is geen duidelijk spoor gevonden. Als datering wordt voorlopig de 13e eeuw aangehouden.

De laag hierboven was de kenmerkende kleiige Laat-Middeleeuwse ophogingslaag zonder enige structuur. In dit niveau ingegraven waren de funderingen van anderhalf Laat-Middeleeuws huis. Waarschijnlijk na de grote dorpsbrand van 1619 zijn over drie Middeleeuwse kavels twee huizen in de breedte herbouwd: Julianastraat 46 en 48. De huizen hadden zelfstandige zijgevels, gescheiden door een smalle watergang. De fundering van Julianastraat 50, een pand uit het begin van deze eeuw, kwam ook in zicht en bleek nog volledig uit de Late Middeleeuwen te stammen en in hetzelfde stramien te passen. Opvallend was de uitvoering: veel zwaarder en dieper gefundeerd dan de beide opgegraven huizen. Binnen het compleet gevonden huis waren delen van in plat gelegde bakstenen vloeren aanwezig; hier en daar in twee fasen boven elkaar. Geassocieerd met deze vloer waren sporen van metaalnijverheid: een diep zwarte laag plaatselijk en veel slakken. Een grote verrassing was de mate van verstedelijking van het dorp, dezelfde planologie vindt men in de grote steden. Het feit dat de percelen buitendijks lagen, speelde kennelijk ook geen rol.

De laatste, 17e-eeuwse fase kon in opstand voor en tijdens de sloop bouwhistorisch bekeken worden. Het oorspronkelijke pand was ondiep, zonder verdieping en voorzien van een hoge

stijle kap. In de 18e eeuw is het van een verdieping voorzien. Het achterhuis, ook uit de 17e eeuw maar een zelfstandig bouwblok, was aanzienlijk beter gefundeerd dan het voorhuis. De achterhuisfunderingen stonden deels direct op de Laat-Middeleeuwse bakstenen vloeren.

AWN-afd. Rijnstreek

D. van der Kooij

Barendrecht: Bijdorp De heer Middelham (Dordrecht) meldde bij het BOOR de vondst van 11e- en 12e-eeuws aardewerk, dat afkomstig was uit de taluds van een nieuw gegraven waterpartij op de woningbouwlocatie Bijdorp in de gemeente Barendrecht.

Nader onderzoek ter plekke door het BOOR maakte duidelijk dat de vondsten afkomstig waren uit de top van het Hollandveen. Een duidelijke vondstlaag was echter niet aanwezig. Het Hollandveen wordt afgedekt door een zandpakket, dat gevormd is ná de overstroming van de toenmalige Riederwaard in 1373. De vondstlaag is waarschijnlijk bij deze overstroming vernietigd.

Een verdere inspectie van het bouwterrein door het BOOR leverde nog twee plekken met vondsten uit de 11e-12e eeuw op. Vondstomstandigheden en stratigrafie waren identiek aan de eerste locatie.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Barendrecht: VINEX-locatie Midden-IJsselmonde In 1996 is het BOOR, in opdracht van de gemeente Barendrecht, begonnen met een vooronderzoek ten behoeve van de archeologische begeleiding van de VINEX-locatie Midden-IJsselmonde (Moree 1997a). Het vooronderzoek is verricht in het gebied Stads Rechthoek I (ca. 21 ha), de eerste van een aantal woningbouwlocaties. In 1997 is op deze plaats begonnen met de bouw van woningen.

Doel van het vooronderzoek was het opsporen van nieuwe vindplaatsen en het exact lokaliseren van bekende vindplaatsen in het gebied. Voorts werd van alle vindplaatsen de omvang, de aard, de datering en de kwaliteit bepaald. Op basis hiervan zijn vervolgens aanbevelingen gedaan ten aanzien van het beheer van de vindplaatsen. Het vooronderzoek bestond uit het zetten van boringen en het graven van proefsleuven.

Aan de hand van de resultaten van het vooronderzoek kan een duidelijk beeld in ruimte en tijd worden verkregen van de Laat-Middeleeuwse vindplaatsen. Tijdens het onderzoek kon over een traject van ca. 2 km het verloop van een dijk worden vastgesteld. Een lichte verhoging in het terrein geeft de ligging van de dijk in de ondergrond aan. Ten noorden van de dijk zijn Laat-Middeleeuwse nederzettingsterreinen aangetroffen. De ligging van de bewoning op en aan de dijk duidt op een lintbebouwing. Zowel de dijk als de bewoning zijn bij de overstroming van de Riederwaard in 1373 verloren gegaan. Mogelijk kunnen de nederzettingssporen toegevoegd worden aan het dorp Carnisse, dat bij de ramp van 1373 is verdrongen.

In een deel van het gebied Stads Rechthoek I is een Calais IV-geulstelsel aanwezig. Het systeem heeft archeologische potentie; een zeer grove kartering heeft voornamelijk geen Prehistorische vindplaatsen opgeleverd. Extra aandacht blijft noodzakelijk.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Bernisse: Geervliet De aanleg van een vrije busbaan langs de Groene Kruisweg (provinciale weg N128) tussen Spijkenisse en Geervliet is in 1995 archeologisch begeleid (zie de Kroniek over 1995). In dit kader is in 1996 een onderzoek verricht naar de verdedigingswerken van Geervliet. Het doel was een beter inzicht te krijgen in de opbouw en de ouderdom van de verdedigingswerken als aanvulling op historische en cartografische gegevens.

Geervliet kreeg in 1381 stadsrecht. Vermoedelijk is men rond die tijd ook begonnen met het graven van de stadsgracht en het bouwen van de stadsmuur met torens en poorten. De stadsgracht en de stadsmuur worden voor het eerst vermeld in 1382. De verdedigingswerken hebben niet lang standgehouden. In 1459 was er geen geld meer om de reeds in verval zijnde muren en torens te onderhouden. Op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer uit ca. 1560 zijn nog maar twee stukken muur en enkele poorten en torens aangegeven. De gracht, die toen ook is afgebeeld, was al aan het verlanden. Aan het einde van de 16e eeuw was er nog maar weinig over van de oorspronkelijke verdedigingswerken van Geervliet.

De meeste resultaten van het archeologisch onderzoek sluiten aan op het hierboven geschetste beeld, dat gebaseerd is op historische en cartografische bronnen. Een deel van de bevindingen wijkt echter af van de cartografische gegevens, met name die te ontlenen zijn aan de kaart van Jacob van Deventer.

Tijdens het onderzoek zijn enkele sleuven haaks op de stadsmuur en de stadsgracht gegraven (Goossens 1997b). De stadsgracht was 24 m breed en oorspronkelijk 1,2 m diep. De noordelijke oever van de gracht bleek opgehoogd te zijn met 40-60 cm klei. De stadsmuur rustte bovenop deze ophoging op -1,5-1,6 m NAP. De fundering van de muur was 75 cm breed (ca. 2,5 steen dik). De muur was opgetrokken uit bakstenen, die in afmetingen varieerden van 26 x 13 x 6 cm tot 28 x 14 x 7 cm. Het formaat van de stenen past goed in de 14e eeuw. In één van de sleuven waren 13 steenlagen van de muur bewaard gebleven. In de muur is op deze plaats een vertanding vastgesteld aan de stadszijde: vanaf de bodem gezien sprong het muurwerk na tien steenlagen een halve steen in. Boven de vertanding had de eigenlijke muur een dikte van 65 cm.

Bij uitbreiding van één van de sleuven is in het verlengde van de muur een deel van een torenfundering ontdekt. De fundering is over een afstand van 5,7 m blootgelegd. De toren rustte eveneens op de opgehoogde oever van de stadsgracht. De basis van de torenfundering bestond uit slieten. De slieten waren afgedekt met een 10-20 cm dikke vlijlaag van zand en puin. Hierop rustte het muurwerk van de fundering. Van de funderingsmuur waren drie vlijlagen bewaard gebleven. Het formaat van de stenen bedroeg 28 x 14 x 6,5 cm. In de top van de verlandingsvulling van de stadsgracht zijn enkele brokstukken van het opgaande muurwerk van de toren gevonden. Het formaat van de stenen varieerde van 20,5 x 9,5 x 4,5 cm tot 28,5 x 14 x 7 cm. De kleinste stenen lijken er op te wijzen dat de toren jonger is dan de muur. Dendrochronologisch onderzoek van één van de slieten uit de torenfundering bevestigt dit vermoeden. De boom, waarvan de sliet afkomstig is, blijkt namelijk geveld te zijn in het najaar van 1419 of in de winter van 1420. Mogelijk viel de bouw van de toren samen met één van de vele bouwwerkzaamheden aan het naburige Hof van Putten in de periode 1420-1421 of met de werkzaamheden aan de Kalkpoort rond 1422.

Op de kaart van Jacob van Deventer zijn de stadsmuur en de toren niet afgebeeld. Wel zijn de grachten van de stad en het (aan de stadszijde) aangrenzende Hof te zien; beide vormen hier één grote waterpartij. We zouden hieruit kunnen concluderen dat de stadsmuur en de aangebouwde toren rond 1560 al weer waren gesloopt en dat de resten verborgen waren onder het water. De archeologische bevindingen lijken dit beeld echter op twee punten tegen te spreken. Ten eerste bleek uit de opgraving dat de gracht van het Hof en de stad van elkaar waren gescheiden door een strook grond van 5-10 m breed. Ten tweede is op archeologische gronden (het laatste deel van) de sloop van de muur en van de toren in de 16e eeuw te plaatsen. De stadsgracht moet bij de sloop al verland zijn geweest.

Bodegraven: Zuidzijde 2 Op een terrein aan de Zuidzijde te Bodegraven is tijdens grondwerkzaamheden ten behoeve van de aanleg van een weg en een nieuwe woonwijk archeologisch onderzoek verricht in de maanden mei en juni (Van Riel 1996b). Op het terrein werden diverse kavelsloten aangetroffen. Het vondstmateriaal in deze sloten dateerde uit de 13e tot de 15e eeuw. Bij de sloten werden geen duidelijke sporen van gebouwen aangetroffen. De aangetroffen restanten lagen alle ver onder het toenmalige looppniveau.

Historische Vereniging Alphen aan den Rijn

E.J.M. van Riel

Delft: Braatterrein 2 Tijdens uitgebreide bodemsaneringen (zie onder Romeinse Tijd, Delft: Braatterrein 1) werden op dezelfde plaats waar Romeinse bewoningssporen werden aangetroffen, greppels en kuilen vanaf ca. 1200 gevonden. De kern van de bewoning lag ten oosten van de sanering. Daar werd de grond echter niet diep genoeg gesaneerd om er sporen te kunnen waarnemen. De sporen zijn daar in ieder geval gespaard gebleven. In de erboven liggende geroerde grond kwamen wel veel scherven uit de 13e-14e eeuw voor. Uit de 14e en 15e eeuw dateren twee parallelle oost-west georiënteerde greppels en een greppel er dwars op. Ze lopen daarmee parallel aan een doodlopende laan die op het schilderij van de stadsbrand van 1536 is afgebeeld en vanaf het Zuideinde komt. Het Zuideinde is een weg langs de Delftsche Schie waarlangs gedurende de 15e eeuw zich een voorstad van Delft ontwikkelde. De aanwezigheid van deze laan hangt mogelijk samen met de aangetoonde bewoning. Deze laan werd aan beide kanten geflankeerd door een sloot.

Uit de 17e eeuw dateert een sloot die om een rechthoekig perceel van 44,5 x 18 m ligt. Er werden geen sporen van gelijktijdige bewoning op dit perceel aangetroffen, maar uit de kaart van landmeter Kruikius van 1712 blijkt dat er wel degelijk een schuur op dit terrein heeft gestaan.

Op het zuidelijke deel van het saneringsterrein werden enkele greppels en kuilen aangetroffen die waren gevuld met mest en huishoudelijk afval. Sommige kuilen bevatten echter ook grote hoeveelheden pottenbakkersafval. Van deze kuilen kon slechts een beperkt aantal op vondsten worden onderzocht. De bijbehorende pottenbakkerij(en) stond(en) waarschijnlijk langs het Zuideinde, waar eerder de aanwezigheid van pottenbakkerijen archeologisch kon worden aangetoond. Het pottenbakkersafval dateert uit de 16e eeuw. Het assortiment aan producten was vrij groot. Vele typen grappen, kannen, kommen, vetvangers, olielampen, borden en dergelijke werden aangetroffen. De meeste producten zijn van een royale laag glazuur voorzien. Op sommige voorwerpen werd een laag witte slib ter decoratie aangebracht, waardoor de pot een gele kleur kreeg. De sluitdatum van het aardewerk lijkt samen te vallen met het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog, waarbij het jaar 1573/74 het einde betekende van vele gebouwen buiten de stadsmuur van Delft.

Gemeente Delft, sectie AMA

E.J. Bult

Delft: Barbaraklooster Tijdens bodemsanering op een deel van het voormalige terrein van het St. Barbaraklooster, dat na 1405 op deze plaats werd gesticht, werden enkele funderingen uit de kloosterperiode aangetroffen. Als gevolg van de sloop ten behoeve van de bouw van een nieuw politiebureau in 1965 waren slechts enkele diep gefundeerde funderingen gespaard gebleven. Hiertoe behoort een vroeg-15e-eeuwse en een 16e-eeuwse beerput die al was leeggehaald. Beide putten lagen ter hoogte van de kloosterkelder.

De westmuur van dat gebouw liep nog tenminste 6,5 m in noordelijke richting door ten opzichte van de huidige noordmuur van het gebouw. Op grond van het gebruikte steenformaat

(21/20 x 10 x 4,5 cm) dateert het gebouw uit het einde van de 15e eeuw. De muur was gefundeerd op een 40 cm dik pakket puin dat in een mestkuil was ingegraven. In de kleivulling boven deze mestkuil werd een laag pottenbakkersafval uit de 14e eeuw aangetroffen.

Meer noordelijk werd op het terrein een 2,7 m brede sloot aangetroffen die haaks op de Westvest is gericht. Beide zijden van de sloot waren beschoeid met planken. Deze sloot werd vermoedelijk gebruikt om het klooster per boot gemakkelijk te kunnen bevoorraden.

In deze sloot werd in de 17e eeuw een beerkelder gebouwd, die tegen de westmuur van een rechthoekig gebouw lag. Deze funderingen en de beerkelder behoorden toe aan het Gereformeerde weeshuis, dat sedert 1579 in de voormalige kloostergebouwen werd gevestigd. Dit valt onder meer af te leiden uit de inhoud van de beerkelder. Van de vulling was alleen de onderste 20 cm behouden gebleven, de rest was bij de plaatsing van een olietank in 1961 verwijderd. Onder de vele laat-17e-eeuwse en vroeg-18e-eeuwse vondsten bevond zich veel kinderspeelgoed: houten tollen en ballen, miniatuurpotjes van aardewerk, knikkers en luizenkammen. Het meeste schoeisel bestond uit muiltjes, variërend tussen de schoenmaten 30 en 37. Enkele houten plakken verwijzen naar het gebruik om kinderen voor hun billen te slaan na overtreding van de strenge huisregels. Zo mochten de beide seksen niet met elkaar omgaan en werden ze zorgvuldig gescheiden van elkaar in het weeshuis gehuisvest. Het is daarom uitgesloten dat de beerkelder door beide seksen werd gebruikt. De ligging van de put op het terrein aan de zijde waar de jongens waren ondergebracht, maakt het aannemelijk dat zij deze put hebben gebruikt. Het ontbreken van de kleinste schoenmaten is verklaarbaar, want de jongste kinderen werden ondergebracht in het 'Minnehuis'. Het chronisch geldgebrek waarmee weeshuizen vrijwel altijd te kampen hebben gehad, komt onder meer tot uiting in de aanwezigheid van relatief veel ongeglaazuurd aardewerk, dat goedkoper in aanschaf was.

Het onderzoek op deze locatie zal in 1997 worden voortgezet bij het uitgraven van een bouwput voor een parkeergarage.

Gemeente Delft, sectie AMA

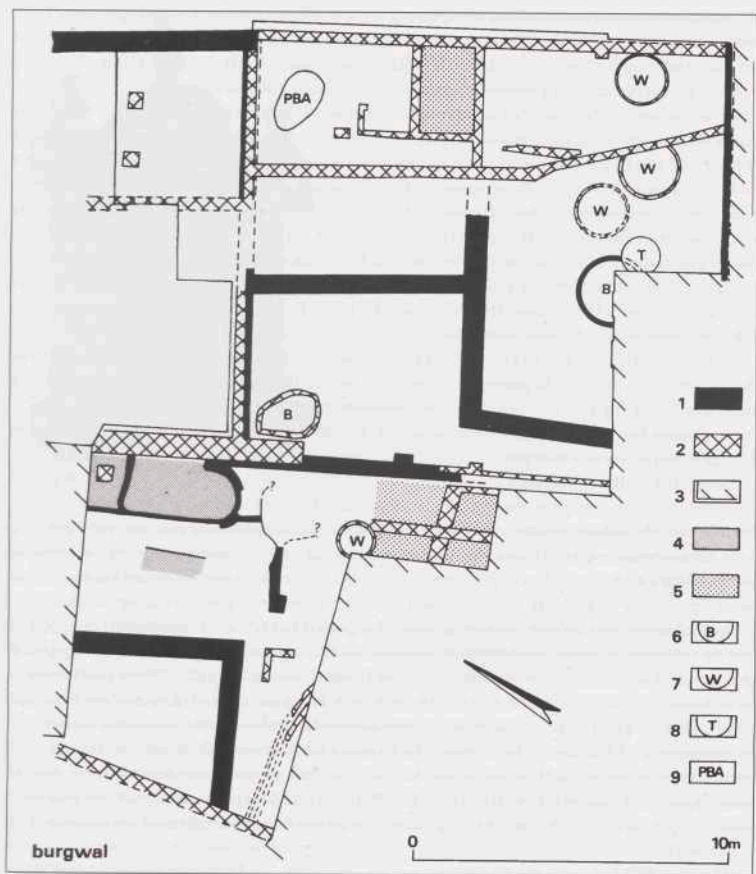
E.J. Bult

Delft: Burgwal (afb. 20) Voor en tijdens het uitgraven van de bouwput ten behoeve van een nieuwe woning en een overkapte binnenplaats werd archeologisch onderzoek verricht op een achterterrein langs de Burgwal. Dit T-vormig terrein ligt aan de buitenzijde van de voormalige stadgracht en kwam pas na 1355 binnen de stad te liggen. Vanaf de Burgwal was het binnenterrein tot aan de demping van de gracht in 1860 uitsluitend per boot bereikbaar, vanaf de Beestenmarkt via een poort. Op de binnenplaats stond nog een ingekort restant van een oude paardenstal.

Het archeologisch onderzoek heeft inzicht gegeven in de veranderingen die in de terreinindeling van de gecompliceerde hoek langs de buitenzijde van de oudste vestgracht sedert 1500 hebben plaatsgevonden. De hoofdindeling van het terrein was noord-zuid gericht, met bewoning langs de Oude Langendijk en de Broerhuisstraat/Beestenmarkt. De versterking van de perceelsgrenzen en het oprichten van stenen gebouwen op het binnenterrein begon omstreeks 1500. Er zijn geen aanwijzingen dat de stenen gebouwen zijn voorafgegaan door houten optrekken.

Van het T-vormig binnenterrein werd de zuidelijke en westelijke tak ontgraven tot een gemiddelde diepte van -1 m NAP. Hierdoor kon een groot gedeelte van de stalfundering uit de late 17e of 18e eeuw worden onderzocht. Het zuidelijke deel was inwendig 15 m lang en 4,5 m breed. Het noordelijke deel van de stal was 60 cm breder en kende twee paarsgewijs geplaatste vierkante poeren waarop oorspronkelijk een houten gebint heeft gestaan. Dit deel van de

Afb. 20. Delft; Burgwal. Plattegrond van de aangetroffen funderingen aan de Burgwal op het binnenterrein van café Vlaanderen. Legenda: 1. fundering 15e-16e eeuw; 2. fundering 17e-18e eeuw; 3. bestaande bebouwing; 4. vloer 16e eeuw; 5. vloer 17e-18e eeuw; 6. beerput; 7. waterput; 8. tonput; 9. kuil met pottenbakkersafval. Tek. P. v.d. Maarel, sectie AMA.

stal zette zich voort tot buiten de opgravingsput. Tussen de stal en de muur ten oosten daarvan lag een 25 cm brede osendrop voor de afvoer van regenwater.

In het zuidelijke deel van de stal lag een waterput waarvan de bodem bestond uit planken; de put werd dus niet gevuld met grondwater. Ook lag er een kelder met een vloer van op zijn kant liggende ijsselstenen. Enkele ondiepe funderingen laten zien dat er nog een vertrek in

die ruimte was afgescheiden. De stalfundering lag ten dele op oudere funderingsresten. Deze oudere muren dateren uit de late 15e of vroege 16e eeuw en zetten zich buiten de stal voort en zijn daar nog als uitbraaksleuven en vlijlagen te volgen. In de ophogingslaag die eraan voorafging, werd een laag pottenbakkersafval uit ongeveer 1400 gevonden.

In het westelijke deel van het onderzoeksterrein werd de uitbraaksleuf van een 15e-eeuws pand aangetroffen dat met zijn westelijke gevel langs de Burgwal stond. De westelijke gevel zelf diende tevens als kademuur langs de Burgwalgracht. Deze kademuur is in de 17e of 18e eeuw vervangen door een nieuwe muur. Achter dit gebouw lag een ovale werkvloer van minimaal 4,6 x 2 m van op hun kant geplaatste bakstenen. Eromheen stond een halfsteens brede muur met tot één steen verbrede afgeronde hoeken. Ook op de vloer stond middenin zo'n halfsteens muurtje. Ten noorden ervan bestond de vulling uit puin en secundair gestorte beer, ten zuiden ervan was de vloer eenmaal met 10 cm opgehoogd. De oorspronkelijk vloer lag op -120 cm NAP en dateert van omstreeks 1500. De aanwezigheid ervan hangt waarschijnlijk samen met de uitoefening van een tot dusverre onbekend ambacht.

In het centrale deel van het onderzoeksterrein lag een binnenplaats van 5,25 x 6,70 m die door middel van een smalle poort was verbonden met de Beestenmarkt. In de noordwesthoek van het plaatsje lag een beerput die in het verleden reeds was gelegd. Ten zuiden van deze binnenplaats lagen op het achterterrein van de panden van de Beestenmarkt twee waterputten, een tonput en een beerput.

Gemeente Delft, sectie AMA

E.J. Bult

Dordrecht: Noordhoevenlaan In mei en juni kon in samenwerking met de AWN-afdeling Lek- en Merwestreek onderzoek worden verricht op het zogeheten Noordhoeven-terrein, in de stadswijk Dubbeldam. In vijf proefsleuven van 2-3 m breed en een totale lengte van 400 m werd het terrein verkend. In de sleuven werden geen nederzettingssporen aangetroffen.

Speciale aandacht gold de bodemopbouw. Aangezien het terrein is gesitueerd in een deel van de voormalige Biesbosch kon de hypothese worden getoetst inzake de catastrofale gevolgen van de Sint Elisabethsvloed in de nacht van 18 op 19 november 1421. Uit de profielen was af te lezen dat het gebied van onderzoek uit louter komklei bestond. Een nadere beschouwing leerde echter dat er sprake was van een wisselende sedimentatie van zand, klei en humuslaagjes op Hollandveen. Een dergelijke afzetting kan onmogelijk plaatsvinden in een gebied dat permanent onder water staat. Er moet veeleer gedacht worden aan een situatie waarbij sprake is van een rivierdelta met zandbanken en wisselende waterstanden. Dat sommige delen langere tijd droog hebben gestaan bewijst het feit dat er vegetatie tot ontwikkeling is gekomen.

Al met al lijkt het erop dat de omvang van de catastrofe van 1421 vooralsnog met de nodige terughoudendheid geïnterpreteerd moet worden.

Gemeente Dordrecht

J.P.C.A. Hendriks

Dordrecht: Schrijversstraat Van 26 maart tot en met 4 april is archeologisch onderzoek uitgevoerd in de Schrijversstraat in Dordrecht. Het onderzoek had tot doel de samenhang en ontwikkeling van dit deel van de stad en het grafelijk domein te onderzoeken. Aangenomen wordt dat het grafelijk domein werd begrensd door Wijnstraat, Gravenstraat, Kuipershaven en Schrijversstraat.

Diverse muurresten werden blootgelegd die dateren van de 13e-14e eeuw. De muurresten bevinden zich op 2,5 m onder het huidige maaiveld. De muren zijn gefundeerd op houten

Afb. 21. Dordrecht: Vriesestraat. Pelgrimsinsigne van de heilige Matthias, Trier, 14e eeuw. Hoogte 4,4 cm. Foto C. van der Esch.

planken waaronder puin en aardewerk (meest proto-steengoed) is gestort als grondverbetering. Bij het ontgraven van de muren werden veel scheepskrammen (*sintels*), drie versierde messchedes, een 13e-eeuwse zilveren penning en een 14e-eeuwse Franse jeton gevonden.

Gemeente Dordrecht

J.P.C.A. Hendriks

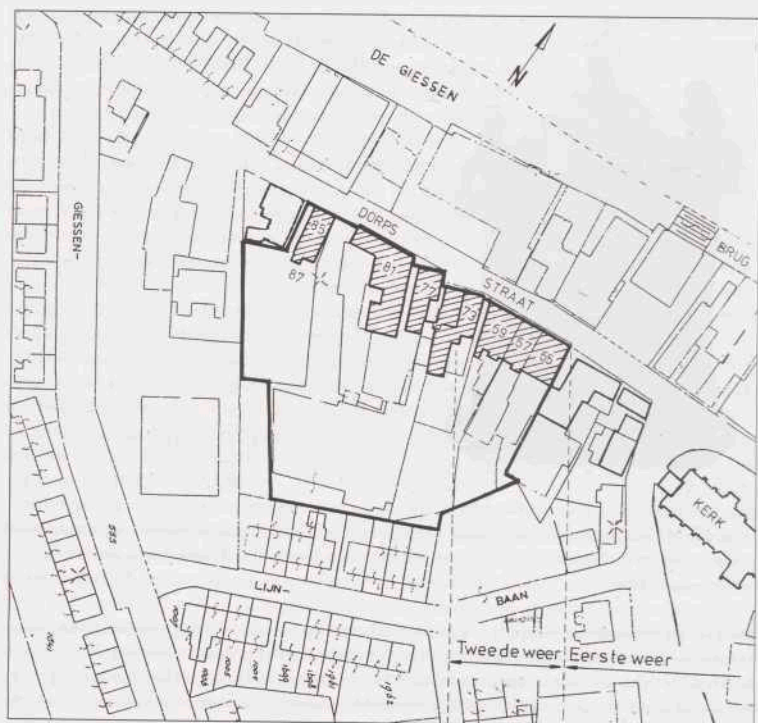
Dordrecht: Vriesestraat (afb. 21) Tijdens het bouwrijp maken van een sinds de jaren zestig braakliggend perceel aan de Vriesestraat tegenover de Blindeliedengasthuissteeg detecteerde L. Brand uit Dordrecht een pelgrimsinsigne van Matthias uit Trier. Het insigne is aangetroffen in een stortlaag op ca. 2 m beneden maaiveld, waarin ook andere vondsten aanwezig waren. Genoemd kunnen worden een tinnen imitatiemunt met randschrift AVE MARIA GRATIA etc., een leeuwengroot van Lodewijk van Male (Vlaanderen 1337-1365) en fragmenten 14e-eeuws aardewerk. Het insigne wijkt iets af van een ander in Dordrecht gevonden Matthias-insigne (Van Beuningen en Koldewey 1993, afb. 285). De onder de rechterarm van Matthias voorkomende heilige op het insigne uit de Vriesestraat heeft geen mijter en in plaats van een kromstaf een rechte staf met knop.

AWN-afd. Lek- en Merwestreek

C. van der Esch

Giessenlanden: Giessen Nieuwkerk, Dorpsstraat (afb. 22) In de zomer van 1996 werd aan de Dorpsstraat van Giessen Nieuwkerk een flink deel van de dorpskern gesloopt voor de bouw van een winkelcomplex. Tijdens het saneringswerk werd door de AWN-afdeling Lek- en Merwestreek een tweetal onderzoekspullen gegraven om meer inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de dorpsbebouwing (Koorevaar 1997). De onderzochte kavels zijn sinds de 12e-eeuwse ontginning minstens twee eeuwen onbebouwd gebleven. Zadenmonsters duiden op een vochtig zoetwatermilieu in die tijd.

De eerste aanwijzingen voor een veranderend bodemgebruik bestaan uit eind-14e- en 15e-eeuwse afvallagen in het meest oostelijke deel van het terrein dat aan de oudste dorpskern

Afb. 22. Giessenlanden: Giessen Nieuwkerk-Dorpsstraat. Kadastrale plattegrond met onderzoekslocatie. Breedte kaartbeeld 195 m.

grenst. Boven deze afvallagen werd een 15e-eeuwse ophoging gevonden met sporen van een houten huis, dat vermoedelijk in de 16e eeuw werd vervangen door een stenen burgerhuis waarvan delen van de fundering werden aangetroffen (afb. 22, perceelnr. 67).

Het ontbreken van afvallagen in het westelijke terreingedeelte (perceelnrs. 77 en 81) geeft aan dat de bebouwing ten westen van de kerk lang beperkt is gebleven tot de eerste twee weeren. Dit blijkt ook uit het verschil in oriëntatie van de bebouwing. De oudste huiskavels 65 en 67 liggen namelijk haaks op de Dorpsstraat en buigen pas achter het achtererf ca. 30 graden in de richting van de polderverkaveling, terwijl de westelijke percelen vrijwel tot aan de Dorpsstraat op de polderverkavelingsrichting georiënteerd blijven. Dit verschil geeft aan dat de eerste burgerbebouwing hier georiënteerd werd op de toen reeds bestaande dorpsstructuur haaks op de Dorpsstraat, terwijl het westelijke terreingedeelte deel bleef uitmaken van de verkavelingsstructuur en, afgezien van een mogelijke boerderij, eeuwenlang onbebouwd bleef.

Detectorvondsten (tinnen bestek, gespen, riemtongen, sierbeslag, kolslof, zonnewijzer,

Afb. 23. Gorinchem: Vestingweg. Het blootgelegde oppervlak ter voorbereiding van de dijkverzwaring. De lichter gekleurde delen betreffen de funderingsresten van het kasteel van de Heren van Arkel. Foto ROB.

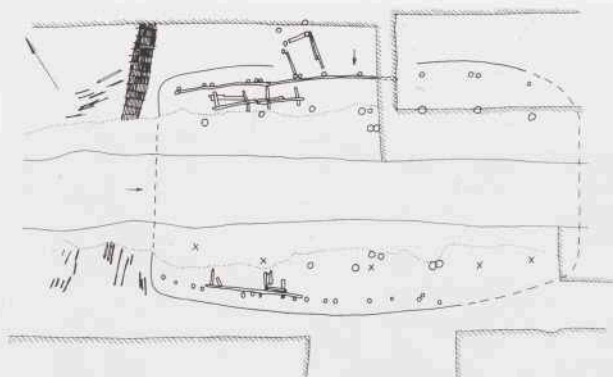
boeksluiting, munten, lakenloodjes, vingerhoedjes, een tinnen bikkell en speelgoed kookpotje) schetsen vanaf de tweede helft van de 16e eeuw een beeld van welgesteldheid en voor de periode van de 17e eeuw handelsactiviteiten met Friese en Hollandse steden, maar ook met Stad Stevensweerd in de toenmalige Zuidelijke Nederlanden. De 18e en 19e eeuw zijn in de detectorvondsten duidelijk minder vertegenwoordigd.

AWN-afd. Lek- en Merwestreek

T. Koorevaar

Gorinchem: Bleijenhoek Door aanhoudend enthousiasme en creativiteit van de Archeologische Begeleidingscommissie van de gemeente Gorinchem is het dit jaar uiteindelijk gelukt in de binnenstad van Gorkum een regulier opgravingsproject te laten plaatsvinden. Het onderzoek vond in april plaats aan de Bleijenhoek en stond onder leiding van projectarcheoloog P. Floore van het IPP van de Universiteit van Amsterdam. Daarnaast waren bij het onderzoek M. Veen en Th. Koorevaar van de AWN-afdeling Lek- en Merwestreek betrokken.

Gorinchem: Vestingweg (afb. 23) Tijdens dijkverzwaringswerkzaamheden uitgevoerd door het Waterschap Polderdistrict Tieler- en Culemborgerwaarden werden in augustus ten zuiden van de in 1815 aangelegde dijk (Vestingweg) resten aangetroffen van het kasteel van de Heren van Arkel. Het was al bekend dat het in het midden van de 13e eeuw gebouwde en in 1412 gesloopte kasteel zich ten noorden van de Vestingweg uitstrekte. Waarschijnlijk is nu een deel van de voorburch aangetroffen. De gemeente heeft P. Floore (IPP) als archeoloog ingeschakeld om de resten in te meten en nader te bestuderen. Een rapportage is in voorbereiding.

Afb. 24. Gouda: Oostpolder in Schieland. Een vereenvoudigde plattegrond van de boerderij. Schaal 1:250. Tek. gemeente Gouda, afdeling SVM.

Na overleg met de aannemer, het waterschap, de gemeente, de provincie en de ROB is besloten het terrein weer met klei af te dekken. De klei wordt zodanig opgebracht dat de omtrekken van het kasteel zichtbaar blijven.

Gouda: Oostpolder in Schieland (afb. 24-25) De in 1988 ontdekte Laat-Middeleeuwse vindplaats in de Oostpolder (Hallewas 1989) is vooruitlopend op het bouwrijp maken opgegraven door de gemeentelijke archeoloog van Gouda in samenwerking met de Archeologische Vereniging Golda. Onder een als huisterp geïnterpreteerde kleiophoging werden de resten aangetroffen van een houten boerderij. De boerderijplaats is later doorsneden door een sloot, maar kon desondanks nagenoeg volledig worden blootgelegd (afb. 24).

De plattegrond heeft een afmeting van 18 bij 11 meter en is driebeukig met twee rijen van zeven middenstaanders. De middenstaanders die een diameter hebben van 30 cm staan op een afstand van 1,8-2,5 m. De wanden waren van vlechtwerk. In het midden van de lange oostwand bevond zich een ingang, die tevens de scheiding vormde tussen het woondeel in het zuiden en het staldeel in het noorden. Het woondeel had een vloer van klei en in het staldeel waren houten vlonders neergelegd, om te voorkomen dat het vee met de poten in de drassige bodem wegzakte. De buiten de noordwand op het erf aangebrachte takken en vlechtwerkmatten doen vermoeden dat zich hier een stalingang bevond.

Bij de bouw van het huis en ook bij latere reparaties moest rekening worden gehouden met de bodemgesteldheid. De onderkanten van de dakdragende palen waren vlak gekapt ter vergroting van het draagvlak. Een aantal palen is bovendien nog op houten blokken geplaatst. Dat dit nog niet voldoende was, blijkt uit de schuine palen (schoorconstructies) die binnenshuis zijn aangebracht ter ondersteuning van de twee rijen staanders. Deze schuine palen waren door een ingenieuze constructie in de grond verankerd (afb. 25).

De boerderij en het erf zijn systematisch bemonsterd en ook al het bouw hout is bemonsterd voor ecologisch onderzoek (Van Haaster e.a. 1997). Op het erf zijn lagen mest en veel

Afb. 25. Gouda: Oostpolder in Schieland. Twee staanders met links de liggers, die dienden als verankering van de schoren. Foto gemeente Gouda, afdeling SVM.

plantenresten gevonden. Het botanisch onderzoek laat zien dat de bewoners emmertarwe, haver en gerst verbouwden, naast het oliehoudende gewas lijnzaad. De aanwezigheid van emmertarwe in Laat-Middeleeuwse context is opmerkelijk. De granen werden lokaal verbouwd op vochtige tot natte akkers en werden met wortel en al geoogst. Een monster van een laag lijnzaad, een éénjarig gewas, afkomstig van het erf levert een datering van 1210-1295 na Chr. (geijkt, 2 sigma).

Het houtonderzoek wijst uit dat het bouwhout van de boerderij voor bijna de helft bestond uit els. Voor de liggende delen van de schoorconstructies en voor de vlonders in het staldeel is vooral es gebruikt. De samenstelling van de soorten geeft aan dat het hout afkomstig was uit het broekbos in de omgeving van de boerderij. Ook de enige eikenhouten paal, die als hoekpaal is gebruikt, is van lokale herkomst.

Op basis van het onderzoek aan ongewervelden kan een uitbouw mogelijk als latrine worden aangewezen. In een kuil op het erf zijn botten van rund en paard gevonden. De samenstelling van de veestapel kan mogelijk worden bepaald uit nader onderzoek aan ongewervelden. Op het erf is verder allerlei afval aangetroffen waaronder aardewerkscherven, stukken leer en touw van bastvezels. Van de vondsten kunnen verder nog spinklosjes, een benen kam en een fragment van een benen fluit worden vermeld. Het merendeel van de vondsten bestaat uit aardewerk. Behalve scherven van lokaal gemaakt kogelpotaardewerk, zijn ook scherven gevonden van Andenne-, Paffrath- en Pingsdorfachtig aardewerk.

Het feit dat op het veen nog akkerbouw mogelijk was, wijst op bewoning kort na de ontginning. Hiermee kan de boerderij worden geïnterpreteerd als een ontginningshoeve. De boerderij ligt in de ontginning Broekhuizen, die vanaf de IJssel is ondernomen. Zowel uit de constructie van de boerderij als uit het botanisch onderzoek blijkt dat de bewoners zich moesten

aanpassen aan de omgeving. De relatie tussen de boerderij en de eroverheen liggende kleiofhoging is nog niet duidelijk. Mogelijk is er sprake van twee bewoningsfasen. In de kleiofhoging zijn behalve Laet-Middeleeuwse aardewerkscherven echter geen sporen van structuren gevonden.

Gemeente Gouda, afdeling SVM

R.S. Kok

Gouda: Punt Ten behoeve van het opnieuw zichtbaar maken van de noordwestelijke hoektoren van het kasteel van Gouda, is in samenwerking met de Archeologische Vereniging Gouda een onderzoek uitgevoerd naar de locatie en conditie van de funderingen. De toren, die bekend staat als de Grote Nieuwe Toren of Chartertoren, is in 1380/81 gebouwd en afgebroken in 1808. Op twee plaatsen is een ronde fundering blootgelegd met een omvang van ca. 11 m en een dikte van 2,45 m. De gebruikte bakstenen hebben afmetingen van 25/26 x 11,5/11,7 x 5,3/5,5 cm.

Gemeente Gouda, afdeling SVM

R.S. Kok

Gouda: Zeugstraat 66 Voorafgaand aan een verbouwing is archeologisch onderzoek uitgevoerd in het pand Zeugstraat 66. Bouwhistorisch onderzoek heeft aangetoond dat de hoofdconstructie van het pand bestaat uit eiken gebinten, afgewisseld met tussenbalken liggend op de bouwmuur. Deze constructie kan in het midden van de 17e eeuw worden gedateerd. Het archeologisch onderzoek heeft de natuurstenen consoles van de gebinten opgeleverd. In het pand is verder een haard met haardstenen aangetroffen, omgeven door tegels en met een ingegraven aspot aan de rechterzijde. De haardstenen met doorlopend ruitpatroon en twee naar elkaar kijkende leeuwen kunnen kort voor 1600 worden gedateerd.

Gemeente Gouda, afdeling SVM

R.S. Kok

's-Gravenhage: Frankenslag (afb. 26) Het grote achtererf van het verzorgingshuis Bosch en Duin was gedurende tweeënhalve maand het toneel van een opgraving door de afdeling Archeologie van de dienst Stadsbeheer. De opgraving was nodig vanwege uitbreidingsplannen van het tehuis. Omdat de hoge archeologische waarde van het terrein van tevoren bekend was, kon bij de opdrachtgever met kracht worden gepleit voor een gedegen onderzoek. In deze is overigens de samenwerking met Bosch en Duin en het uitvoerend architectenbureau buitengewoon goed geweest.

Bosch en Duin ligt aan de Scheveningseweg, vlakbij de hoek met het Frankenslag. In dit gebied waren in het verleden al vaker opgravingen gedaan: in 1984 waren aan de Johan van Oldenbarneveltdaan resten van een Merovingische nederzetting aangetroffen, terwijl in 1987 op de hoek van het Frankenslag en de Scheveningseweg en in 1993 op de hoek van de Johan van Oldenbarneveltdaan en de Van Dorpstraat delen van de bijbehorende akkers waren blootgelegd (Magendans en Waasdorp 1989, 1994). Ook deze opgraving leverde weer Vroeg-Middeleeuwse resten op. Verrassenderwijs bleek zich onder het Jonge Duin een heuveltje te bevinden, dat zeer intensief bewoond is geweest.

De putten, bij elkaar ca. 20 bij 25 meter groot, leverden vooral heel veel paalsporen op. Hier moeten enige gebouwen hebben gestaan. Eén gebouw is duidelijk te onderscheiden. Het heeft een dubbele palenwand en is 5,8 m breed geweest; de sporen konden over een lengte van 11,5 m worden gevolgd. Van een mogelijk tweede gebouw, vlak tegen de begrenzing van de put, is één dubbele palenrij aangetroffen.

Opvallend is een aantal rijen met zeer grote en diepe paalsporen, dezelfde soort die ook op

Afb. 26. 's-Gravenhage: Frankenslag, Waterput, Merovingische Tijd. Foto dienst Stadsbeheer, afdeling Archeologie.

de Johan van Oldenbarneveltlaan prominent aanwezig was. Ze moeten onderdeel van een of meer gebouwen zijn geweest; hoe die precies gelopen hebben is echter vooralsnog onduidelijk. Bij couperen bleken er vaak meerdere palen per spoor waarneembaar. Blijkbaar zijn de funderingen op zijn minst eenmaal vernieuwd.

Het allereerste spoor dat werd blootgelegd was meteen een van de belangrijkste. Tegen de zuidwestwand aan bleek zich een hutkom af te tekenen, dat wil zeggen: een half in de grond ingegraven gebouwje. Nader onderzoek leerde zelfs dat er op deze plek twee hutkommen na elkaar hadden gefunctioneerd. Ook hierbij was de overeenkomst met de Johan van Oldenbarneveltlaan opvallend. De hutkommen hadden een breedte van ongeveer 3 m; de lengte kon niet worden vastgesteld.

Spectaculair was de vondst van twee houten waterputten. Beide waren opgebouwd geweest uit verticale houten planken, die in een vierkant in de grond waren geplaatst. Eén van de putten was echter ontmanteld, waardoor de vierkante vorm volledig was verdwenen. Wel waren nog restanten van het hout aanwezig (afb. 26).

Qua vondsten leverde de opgraving niet erg veel op. Het is een beeld dat we van de Johan van Oldenbarneveltlaan kennen: de meest dominante vondstgroep is die van het slachtafval; aardewerk werd maar mondjesmaat aangetroffen. Fraai is een groot fragment van een benen kam met versiering. Van een materiele overdaad zoals we die van Romeinse vindplaatsen kennen, is in de Vroege Middeleeuwen bepaald geen sprake.

Duidelijk is geworden dat de Merovingische nederzetting van het Statenkwartier toch wat ingewikkelder in elkaar steekt dan eerder gedacht werd. De twee vindplaatsen liggen hemelsbreed zo'n 165 m van elkaar verwijderd. Zoals boven al werd vermeld is de gelijkenis treffend:

het gaat ongetwijfeld om dezelfde nederzetting. Of dat ook betekent dat beide plekken gelijktijdig bewoond geweest zijn, valt voorlopig nog niet te zeggen. Gezien de tot nu toe aange troffen verschillen in hoogte van het terrein kunnen we van een in deze periode behoorlijk geaccidenteerd terrein spreken. Het zou wel eens zo kunnen zijn dat het landschap heel effectief gebruikt werd en dat elk heuveltje als woonplek werd ingericht. Het tussenliggende lagere deel was dan bestemd voor het vee en voor de landbouw. Verdere uitwerking van de gegevens zal hier mogelijk een antwoord op geven.

's-Gravenhage, dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie

J.A. Waasdorp

's-Gravenhage: Lange Voorhout 7 Na de sloop van de 19e-eeuwse achterbouw van het pand Lange Voorhout 7 werd in mei een onderzoek uitgevoerd op twee gedeeltes van het terrein, die tot voor kort respectievelijk als tuin en kleine binnenplaats waren ingericht. Dit gedeelte van het Lange Voorhout ligt boven op een rug van de Oude Duinen.

Op het duin is een niet gedateerde bodem met spitsporen (+1,4-1,6 m NAP) aangetroffen, die overdekt is door een stuiflaagje en een onbewerkte bodem (+1,75-1,98 m NAP). De oudste te dateren sporen zijn afvalkuilen met 15e-eeuws materiaal. Verder zijn afvalkuilen, waterputten en beerputten aangetroffen met materiaal uit de periode eind 16e tot eind 18e eeuw.

De eerste historische vermelding van bewoning van het pand dateert uit 1458. Uit de bewoningsgeschiedenis blijkt dat het pand door welgestelde families werd bewoond. Dit zien we niet gereflecteerd in het opgegraven afval. Er is één vondst die duidelijk naar een specifieke bewoner wijst. Uit een beerkelder met een grote hoeveelheid materiaal uit de periode eind 17e tot eind 18e eeuw kwam een wijnfles van rond 1700, met een glaszegel met het wapen van de familie Bentinck. Deze heeft toebehoord aan Hans Willem Bentinck, die hier tussen 1700 en 1709 woonde.

's-Gravenhage, dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie

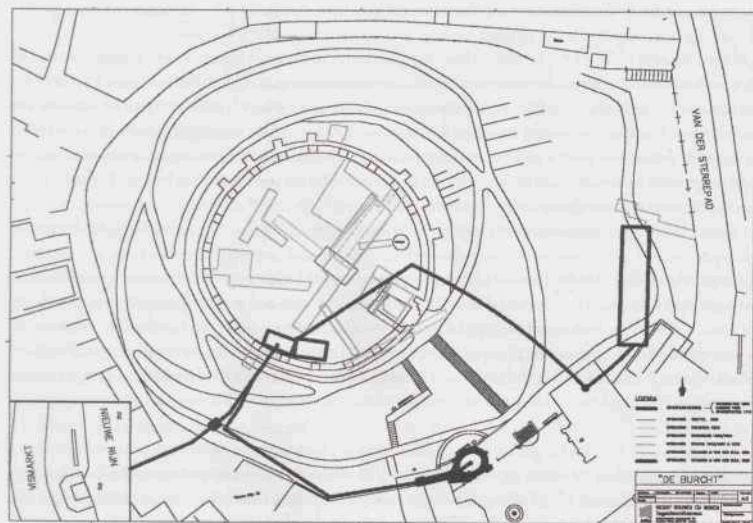
M.M.A. van Veen

's-Gravenhage: Prinsegracht In het najaar van 1996 heeft de Archeologische Werkgroep 's-Gravenhage, onderdeel van de AWN-afdeling Den Haag e.o., op verzoek van de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag een opgraving verricht aan de Haagse Prinsegracht 79-91. De Prinsegracht is in 1643 gegraven. Pas aan het begin van de 18e eeuw is het deel van de gracht waar de opgraving heeft plaatsgevonden bebouwd. Bij het archeologisch onderzoek bleek dat van de panden 87-79 slechts de funderingen van de voorgevels nog aanwezig waren. De panden 89 en 91, gebouwd in 1731, zijn volledig onderzocht; veel zandsteen en marmer. Archiefonderzoek heeft aangetoond dat de bewoners tamelijk welgesteld waren (Westenbroek en Olierook 1997).

AWN, Werkgroep 's-Gravenhage

B.C. Westenbroek

's-Gravenhage: Zieken Naar aanleiding van een saneringsplan op het voormalige terrein van Stadsbeheer aan het Zieken is er in april een kleinschalig onderzoek gedaan op de locatie direct naast het hoofdgebouw, waar de restanten van een 17e-eeuwse herberg werden verwacht. Van deze 'Stadsherberg', die in 1884 is gesloopt en werd vervangen door een schoolgebouw, zijn een deel van de funderingen en enkele beer- en waterputten getraceerd. Bij de bouw van de school is echter veel verstoord, waardoor het niet meer mogelijk was de complete plattegrond van de herberg te reconstrueren. De ondergrond bestaat uit een veenlaag die opgehoogd is met lagen zand en veenbagger vermengd met afval. De fundering bestaat uit palen met daarop brede planken en dwarsliggers. Op de planken liggen, over ca. 0,5 m breedte, twee lagen ongemetselde stenen die de ondergrond zijn voor een 30 cm dikke funderings-

Afb. 27. Leiden: Burcht. In dikke zware lijnen de in 1996 onderzochte structuren. Tek. gemeente Leiden.

muur. De waterputten bevatten geen dateerbare vondsten. Een beerput en beergoot waren gevuld met materiaal uit de periode tweede helft 17e eeuw tot eind 18e eeuw.

's-Gravenhage, dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie

M.M.A. van Veen

's-Gravensande: Centrum Ook in de eerste maanden van 1996 werd er nog druk gewerkt aan de infrastructurele reconstructie van het oude centrum. Hierbij zijn door onderzoek met een metaaldetector enkele interessante vondsten aan het licht gekomen.

In stortgrond die afkomstig was van het Marktplein werden twee zilveren muntjes van graaf Dirk VII van Holland gevonden, te dateren op de periode 1190-1203 (determinatie Koninklijk Penningkabinet, Leiden). In dezelfde stortgrond werd ook een zogenaamde helmfitting gevonden die waarschijnlijk dateert uit de 14e eeuw.

Bron: *Archeologische kroniek van het Westland over 1996* (A.A.J. Immerzeel)

Hazerswoude: Galgweg Van een akkerperceel in de Rijnenburger Polder kwam een vondstmelding van ongeglazuurd aardewerk. Het betrof kogelpotmateriaal. Bij een veldverkenning werd een groot deel van het perceel belopen. Kogelpot- en Pingsdorf-aardewerk kwamen hoofdzakelijk voor in een concentratie van 1 x 2,5 m op een honderdtal meters ten noorden van de Galgweg. Deze situering doet denken aan een woonplaats uit de ontginningstijd op het midden van het perceel. Enige proefputjes leerden dat geen vondstniveau meer *in situ* aanwezig was. Waarschijnlijk is dit door ploegen in de akkerlaag opgenomen.

AWN-afd. Rijnstreek

D. van der Kooij

Katwijk: zanderij Westerbaan zie Romeinse Tijd.

Leiden: Burcht (afb. 27) In navolging van het onderzoek van Holwerda en Renaud werd onderzoek uitgevoerd naar de waterkelder en de waterreservoirs op het Burchtterrein. Deze installaties dienden ter voeding van de visfontein die de stad vanaf 1693 voorzag van schoon water. Tevens konden de resten van een fontein uit 1773 worden blootgelegd. In de reservoirs werd een grote hoeveelheid glas en pijpen aangetroffen, waaronder enkele van nog onbekende producenten. Een proefsleuf door het oostelijke gedeelte van de heuvel leverde nieuwe inzichten op over de opbouw van de burchtheuvel.

Gem. Leiden, afd. Monumentenzorg en Archeologie

M.Th.R.M. Dolmans

Leiden: Pesthuis In de 16e en 17e eeuw werd de stad Leiden getroffen door verschillende pestgolven. Om deze reden werd in 1658 in opdracht van het stadsbestuur een pesthuis gebouwd. Tijdens de restauratie en verbouwing van het Pesthuis werd archeologisch onderzoek uitgevoerd. In de oostvleugel werden de resten aangetroffen van twee sleutelgatvormige stookplaten, behorende bij de keuken. Tevens werden resten van bedsteden en een waterput aangetroffen. In de noord- en zuidvleugel werd de dubbele overkluising van de binnengracht bestudeerd.

Belangrijkste ontdekking was een natuurstenen plaat met de familiewapens van drie bestuursleden van het Pesthuis uit de 17e eeuw. De steen toont de wapens van de families Van Poelgeest, Van Zanen en Drabbe. Uit de archieven van het Gasthuis (inv.nr. 1661) blijkt dat de steen een herdenkingssteen is uit 1677 voor de bouw van een brug 'over de singelsloot'.

Gem. Leiden, afd. Monumentenzorg en Archeologie

M.Th.R.M. Dolmans

Leiden: Zijlpoort Tijdens de vernieuwing van het riool in de Haarlemmerstraat werden de resten van de Oude Zijlpoort uit de tweede helft van de 14e eeuw onderzocht. De poort was gelegen tussen de Koestraat en de huidige Havenbrug en bestond uit een stadspoort met vier hoektorens en een voorliggende cirkelvormige versterking. De poort werd in 1646 afgebroken. De aangetroffen resten geven aan dat de poort in de 15e en 16e eeuw diverse malen is verbouwd en gerestaureerd.

Gem. Leiden, afd. Monumentenzorg en Archeologie

M.Th.R.M. Dolmans

Maasland: Oude Campspolder In opdracht van de Stichting Integrale Tuinbouwontwikkeling Maasland (ITOM) wordt door V.E.K. Adviesgroep B.V. te 's-Gravenzande een inrichtingsplan voorbereid om in de Oude Campspolder te Maasland een glastuinbouwproject te realiseren (ca. 150 ha). Gezien de bestuurlijk zeer ingewikkelde situatie is intensief overleg gepleegd met de initiatiefnemer, de gemeente Maasland, de provincie en de Reconstructiecommissie Midden-Delfland over de inpassing van het archeologisch zeer waardevolle terrein aan de Herenlaan en over de archeologische kartering van het plangebied. Op kosten van de Stichting zijn de bekende archeologische terreinen gewaardeerd (Schute 1996) en is in het laatste kwartaal van het jaar de kartering van het hele plangebied gestart. De kartering werd uitgevoerd door H. van Londen (IPP). Het terrein aan de Herenlaan waarin sporen van bewoning voorkomen uit de IJzertijd en uit de Late Middeleeuwen, waaronder de resten van een commanderie van de Duitse Orde, is voorgedragen voor wettelijke bescherming.

Monster: Havenstraat Bij het uitgraven van een zeer diepe bouwput aan de Havenstraat op de plaats van een voormalig kloosterterrein zijn enkele sporen uit de Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen waargenomen.

Uit de Romeinse Tijd werd importaardewerk gevonden en scherven van inheems-Romeins aardewerk. Tussen het importmateriaal dat uitsluitend uit wandfragmenten bestond, bevond zich geen aardewerk dat nauwkeurig gedateerd kon worden.

De scherven bevonden zich op een diepte van ongeveer 2,2 m onder het maaiveld en werden gevonden in (afval)kuilen. Het Romeinse vondstcomplex was afgedekt door een flink pakket opgestoven zand. De kuilen waarin de vondsten werden aangetroffen bevonden zich in het westelijke gedeelte van de bouwput in een zandlaag. Het Romeinse niveau liep naar het zuiden toe sterk af tot ongeveer halverwege de bouwput, waar de zandlaag verdween onder een kleilaag. Het zuidelijk gedeelte van de bouwput bestond uit zware klei. In het bovenste gedeelte van de kleilaag bevonden zich fosfaatsporen. Het Romeinse niveau werd afgedekt door verschillende stuifzandlagen afgewisseld door dunne humeuze laagjes.

Op 120 cm onder maaiveld bevond zich een wat humeuze laag van ongeveer 10 cm dik. In deze laag werd in het profiel van de noordelijke putwand een Pingsdorf-scherf aangetroffen (9e-12e eeuw).

Bron: *Archeologische kroniek van het Westland over 1996* (A.A.J. Immerzeel)

Monster: Kerkplein-Molenstraat In verband met nieuwbouw werd in april op de hoek van het Kerkplein en de Molenstraat een oud pand afgebroken. Tijdens de sloop van de bebouwing is een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. In de 17e eeuw bevond zich hier herberg De Valck. Archeologisch onderzoek kon plaats vinden na sloop en verwijdering van de kelders.

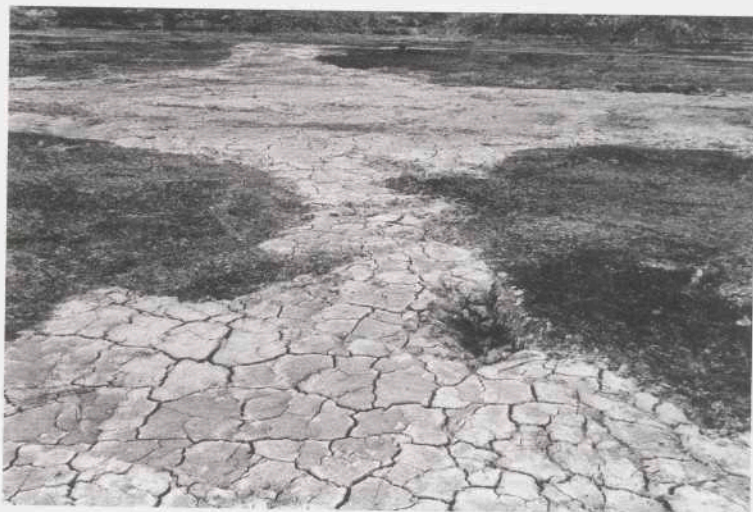
Hierbij bleek dat het perceel in de loop der tijd enorm was opgehoogd. Op sommige plaatsen was de ophogingslaag meer dan 2,5 m dik. De dikte varieerde nogal doordat Monster in de Middeleeuwen last moet hebben gehad zandverstuivingen en duinvorming. De oude Hervormde kerk van Monster is gebouwd op duin. Dit landschap met zijn hoogteverschillen is voor de Middeleeuwse dorpsbewoners waarschijnlijk nogal onpraktisch geweest en men heeft daarom geprobeerd het dorpsgebied zoveel mogelijk te egaliseren. Vooral de laagtes direct rondom de kerk zijn toen opgevuld met grond en puin. Dit proces is bij graafwerk in het verleden op diverse plaatsen in Monster eerder aangetoond.

De verschillende grondlagen die in kaart konden worden gebracht zijn door de diverse aardewerkvondsten goed te dateren. Tussen 2,2 en 2,7 m onder het maaiveld bevond zich een laag mest, waarin ook nogal wat huishoudelijk afval werd gevonden dat gedateerd kan worden in de 14e eeuw. Genoemd kunnen worden: steengoed, rood aardewerk en kleine geelgeglazuurde plavuizen. Een pilaarfragment van natuursteen zonder specie en ander stenen bouwmaterialen zijn mogelijk in verband te brengen met de bouw van de kerk.

Gescheiden door een 30 cm dikke laag stuifzand bevond zich onder het 14e-eeuwse ophogingspakket een zwart gekleurde bewoningslaag uit de 13e eeuw. In die woonlaag werden natuur- en baksteenfragmenten aangetroffen, alsmede diverse aardewerkscherven en (bewerkt) dierlijk botmateriaal (onder andere een glis).

Bron: *Archeologische kroniek van het Westland over 1996* (A.A.J. Immerzeel)

Naaldwijk: Galgeweg Bij de aanleg van een waterbassin aan de Galgeweg werden in de uitgeworpen grond diverse aardewerkscherven daterend van de 12e tot de 16e eeuw gevonden.

Abf. 28. Papendrecht: Polder Nieuwland, Veeneilanden tussen kleibanen. Foto T. Koorevaat.

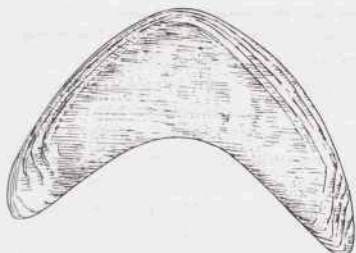
Bij het oudste aardewerk ging het om Pingsdorf-, Andenne- en kogelpotfragmenten. In het Kaartboek van Naaldwijk ($\pm$ 1620) en de Atlas van Delfland van Kruikius (1712) heet dit perceel de Kouhovens. De boerderij die volgens de bronnen op of nabij de plaats van het waterbassin gestaan moet hebben, wordt voor het laatst vermeld in de 10e penning van 1561. Daarna zwijgen de schriftelijke bronnen. Mogelijk is de boerderij verwoest in de eerste jaren van de Tachtigjarige Oorlog. Gezien het aangetroffen 12e-eeuwse aardewerk gaat het hier mogelijk om een ontginningsboerderij die is gesticht nadat het gebied weer in cultuur werd gebracht na de grote overstromingsramp van 1134.

Bron: *Archeologische kroniek van het Westland over 1996* (A.A.J. Immerzeel)

Naaldwijk: Herenstraat 33-35 Tijdens sloop en nieuwbouw van een winkelpand aan de Herenstraat werden aanwijzingen gevonden voor een gegraven of natuurlijke waterloop. In de vulling werd een 12e-eeuwse kogelpotscherf aangetroffen. De waterloop staat loodrecht op de Herenstraat (Immerzeel 1997).

Naaldwijk: Honselersdijk-Poeldijksepad Tijdens de voorbereidingen voor nieuwbouw op de hoek van het Poeldijksepad en de Endeldijk konden in een zeer laat stadium waarnemingen worden verricht. Een mestkuil met aardewerk uit de 12e eeuw en opstaand houtwerk wezen op de aanwezigheid van een boerderij ter plaatse (Immerzeel 1997).

Noordwijk: Kerkstraat Door de AWN-afdeling Rijnstreek zijn waarnemingen gedaan tijdens de sloop van drie panden aan de Kerkstraat, pal ten noordwesten van de oude dorpskern van

Afb. 29. Papendrecht: Polder Nieuwland. Eikenhouten voorwerpje (jachtboemerang?), Middelceeuws. Breedte 11,5 cm.

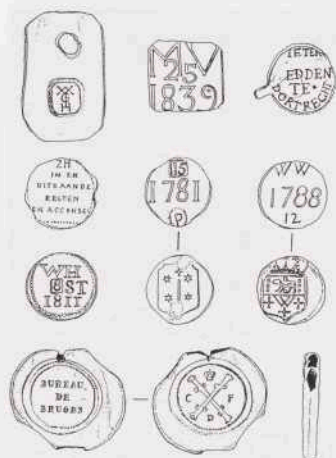
Noordwijk, nu Noordwijk-Binnen. In overleg met de gemeente is vervolgens een proefsleuf gegraven op de plaats waar een kelder zal worden aangelegd.

Papendrecht: Polder Nieuwland (afb. 28-29) Grenzend aan de Noord ligt tussen de gemeenten Papendrecht en Alblasserdam de polder Nieuwland, waar sinds 1995 grootscheepse kleiwinning plaatsvindt. De bovenste laag klei die in de loop der eeuwen in deze buitendijks gelegen polder is afgezet wordt verwijderd en de vrijgekomen ruimte volgestort met zeezand. Het graafwerk werd regelmatig gevolgd door leden van de AWN-afdeling Lek- en Merwestreek (Koorevaar 1996). In een gebied van meerdere hectaren werden door het graafwerk veenstructuren blootgelegd die in lange stroken en in meerdere rijen min of meer parallel aan de dijk lopen. Ze worden van elkaar gescheiden en doorsneden door diepe en minder diepe geulen die zich in de loop der eeuwen met klei hebben gevuld. Uit het plaatselijk rechte en soms hoekige verloop van de veenstructuren blijkt dat de diepere geulen door afgraving zijn ontstaan.

Op de veenvlakken werden op verschillende plaatsen concentraties Middelceeuws materiaal aangetroffen (aardewerk, kiezen, visloodjes, metaalstukjes, houtskool, leembrokjes). Het materiaal is waarschijnlijk door verspoeling terechtgekomen in putten of depressies in het oorspronkelijke veenoppervlak. Het vondstmateriaal lag in de meeste gevallen dan ook in een concentratie van zand en grind. Er werden ook rechthoekige ingravingen waargenomen. In een van deze ingravingen (afvalkuil?) werden honderden stukjes gekapt bot en brokjes houtskool aangetroffen. De ca. 500 scherven die tot nu toe zijn gevonden (75% kogelpotaardewerk, 24% Pingsdorf en enkele scherven Andenne) dateren de menselijke activiteit in de 12e eeuw.

De betekenis van de veenstructuren staat niet vast. Het lijkt erop dat ze te maken hebben met Middelleeuwse grondwinning voor dijk- en terpaanleg of turfwinning. De langs de dijk gelegen veeneilanden zouden voor de delvers als uitvalsbasis gediend kunnen hebben.

Bewoningssporen werden niet gevonden, maar op verschillende plaatsen werden binnen de veenstructuren daarentegen wel paalrijen aangetroffen in lengtes die variëren van 3,5 tot 12 m. De palen staan dicht tegen elkaar, zijn eenvoudig aangepunt en over het algemeen enigszins schuin ingeslagen. De functie van de paalrijen is niet geheel duidelijk. Omdat ze in de veenstructuren liggen kunnen het geen beschoeiingen of fuikvleugels zijn. Mogelijk zijn het de resten van schutschermen voor jagers op waterwild. De watergeulen tussen de beboste eilanden, waarin de rivier na de 12e-eeuwse ontgravingen eeuwenlang vrij spel had, moeten

Afb. 30. Papendrecht: Veerdam. Selectie uit de metalen loodjes. Schaal 1:2. Tek. C. van der Esch.

zich hiervoor uitstekend geleend hebben. De vondst van een kleine eikenhouten jachtboemerang (?; determinatie: J.P. ter Brugge, ROB) in de geulklei tussen de veeneilanden kan daarmee samenhangen.

AWN-afd. Lek- en Merwestreek

T. Koorevaar

Papendrecht: Veerdam (afb. 30) Grondwerkzaamheden ten behoeve van een nieuwe waterkerende dijk rondom de jachthaven ten oosten van de Veerdam brachten wederom afvallagen met oud huisvuil aan het licht. Dit huisvuil is voor het grootste deel afkomstig uit Dordrecht en werd ondermeer in de 17e-19e eeuw langs de Beneden Merwede gestort. Onder het materiaal bevinden zich veel pijpenkoppen (De Haan 1979; Van der Esch 1997), verder onder andere pijparden beeldjes, duiten en zeer veel verschillende typen 'loodjes' (laken-, kerk-, brood-, passeer-, bakenloodjes etc.) (afb. 30). Het verdient aanbeveling eens een specialistische studie naar de laatstgenoemde materiaalcategorie uit Dordrecht te laten verrichten.

AWN-afd. Lek- en Merwestreek

C. van der Esch

Pijnacker: Zuidpolder van Delfgauw Gedurende de bodemsanering die vooraf ging aan het bouwrijp maken van de eerste bouwphase in de VINEX-locatie van Delfgauw, werd de bovengrond van een deel van het voormalige kassengebied langs de Pijnackerse vaart verwijderd. Op dit gestripte terrein werd een veldkartering uitgevoerd waarbij aan de rand van het afgegraven terrein scherven aardewerk uit het laatste kwart van de 12e eeuw en de vroege 13e eeuw werden gevonden. Om de aard van de bewoning te onderzoeken werd in het nog niet afgegraven terrein een vlak van 36 x 60 m aangelegd. De vindplaats ligt op geulafzettingen van de Duinkerke I-transgressiefase. De oudste greppel is noordoost-zuidwest georiënteerd, de overige greppels hebben dezelfde verkavelingsrichting als de huidige percelering of staan daar haaks op.

De greppels leveren een ingewikkeld patroon op van meerdere kleine percelen land. Op

deze percelen ontbreekt echter ieder spoor van bebouwing. Het is duidelijk dat deze greppels niet allemaal gelijktijdig hebben opengelegd. Wat de reden is geweest om de greppels te dempen en vlak ernaast opnieuw te graven is niet duidelijk. De grote hoeveelheid greppels kan erop wijzen dat ten tijde van de bewoning veelvuldig wateroverlast optrad. Overigens is het opvallend dat de bewoning hier in de loop van de 13e eeuw ophoudt, terwijl de terreinomstandigheden hier relatief juist steeds gunstiger zullen zijn geworden, doordat deze grond minder zal zijn geklonken dan de directe omgeving en daardoor relatief hoger is komen te liggen.

De greppels en kuilen zijn over het algemeen gevuld met vuile humeuze tot mestige klei, een enkele kuil is gevuld met mest. Het ontbreken van brokken veen in de sporen maakt duidelijk dat ten tijde van de bewoning geen veen (meer) bovenop de gulsedimenten lag.

Een opvallende vondst uit één der kuilen is een compleet ruiterspoor met piramidevormige knop. Dit type spoor is kenmerkend voor de periode omstreeks 1200. In dezelfde kuil werden ook verkoolde graankorrels aangetroffen. Het onderzoek zal in 1997 worden voortgezet.

Gemeente Delft, sectie AMA

E.J. Bult

Rijswijk: Hoekpolder Vooruitlopend op de aanleg van een nieuw sportpark vond in het najaar van 1996 in de Hoekpolder een verkennend archeologisch onderzoek plaats. Er werden verschillende proefsleuven gegraven en grondboringen gezet.

Ter plaatse van het voormalige baggerdepot werd een boerderijplaats uit de 12e-13e eeuw gevonden. In de drooggelegde baggerbassins werden greppels en kuilen met Middeleeuws aardewerk blootgelegd. De omvang van de boerderijplaats is niet bekend. Verder onderzoek is afhankelijk van de indeling van het aan te leggen sportpark. De Middeleeuwse boerderijplaats maakt deel uit van een lint van boerderijen die zijn gebouwd ten tijde van de ontginning van het Rijswijkse klei- en veengebied. De meeste boerderijen zijn in de loop van de 12-14e eeuw verplaatst naar de noordrand van de Hoekpolder en de Plaspoelpolder.

In de proefsleuven werden ook enkele greppels aangetroffen die deel hebben uitgemaakt van de verkaveling tussen de verschillende nederzettingen uit de Romeinse Tijd. De vondst van deze greppels versterkt het vermoeden, dat destijds het landschap tussen de diverse Romeinse nederzettingen als Rijswijk-De Bult (Bloemers 1978) en Rijswijk-Hoekpolder (Hessing en Koot 1989) was verkaveld.

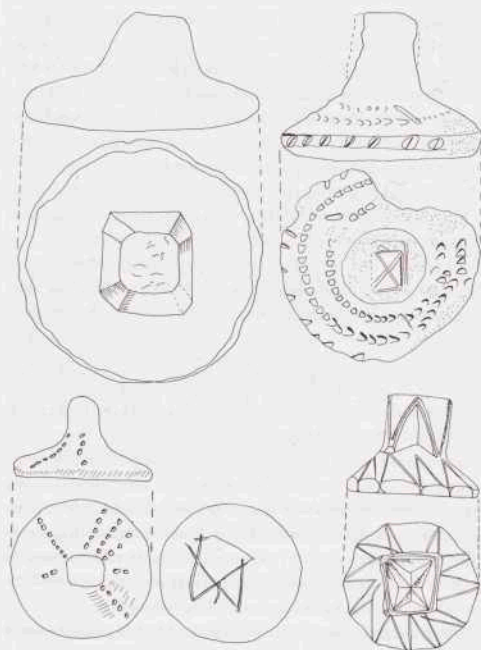
Gemeente Rijswijk, dienst Openbare Werken

J.M. Koot

Rijswijk: Hoornwijk (afb. 31) In de maanden juni tot oktober 1996 vond door het Elektriciteitsbedrijf Zuid-Holland (EZH) de aanleg plaats van een 150 kV-verbinding in het Hoornwijkgebied, gelegen in de Broekpolder te Rijswijk. De aanlegwerkzaamheden in het Hoornwijkgebied werden archeologisch begeleid. In en direct rondom het Hoornwijkgebied zijn in de afgelopen jaren bewoningssporen uit de Romeinse Tijd (1e-3e eeuw na Chr.), de Late Middeleeuwen (12e-16e eeuw) en jonger aangetroffen.

De oudste in 1996 gevonden sporen bestaan uit enkele greppels uit de Romeinse Tijd. Deze greppels behoren tot een nederzetting waarvan door de ROB in de periode 1991-1993 een gedeelte is opgegraven bij de aanleg van het golfterrein Park Leeuwenberg te Leidschendam. De omvang van de nederzetting is niet bekend. Uit de vondsten in het tracé van de 150 kV-verbinding blijkt de nederzetting tot diep in het Hoornwijkgebied door te lopen.

Op één plaats werd vooruitlopend op de aanleg een sleuf gegraven. De locatie lag op een kreekkrug van Duinkerke Iouderdom. In de sleuf werden greppels en kuilen aangetroffen met veel bewoningsafval uit de 14e-16e eeuw. De bebouwing moet zich in de directe omgeving van

Afb. 31. Rijswijk: Hoornwijk. Een selectie uit de bakstenen deksels. Eén deksel heeft aan de onderzijde een ingekrast huismerk. Schaal 1:3. Tek. O.T.C. Hoogzaad, dienst Openbare Werken gemeente Rijswijk.

deze sleuf bevinden. Naast het roodgebakken aardewerk, steengoed, hout, leer en bot werden ook enkele bijzondere vondsten gedaan zoals een fragment van een spitoplegger, minimaal zeven bakstenen deksels (versierd en onversierd, afb. 31) en een ijzeren ruiterspoor. Het vondstmateriaal doet vermoeden dat de bewoner een zekere welstand had. Wellicht betreft het een Hollandse edelman.

Het onderzoek werd financieel mogelijk gemaakt door bijdragen van het Elektriciteitsbedrijf Zuid-Holland, de gemeente Rijswijk, de provincie Zuid-Holland en het aannemingsbedrijf Visser en Smit Hanab BV. Ook is een woord van dank gepast aan de oud-gebruiker van de grond, de heer Van Geest, voor zijn waardevolle informatie over het onderzoeksgebied.

Gemeente Rijswijk, dienst Openbare Werken

J.M. Koot

Rijswijk: De Strijp zie Prehistorie.

Rijswijk: Te Werve Op het landgoed Te Werve aan de Van Vredenburgweg vond in de maanden april-september 1996 een verkennend archeologisch onderzoek plaats. Naast het

nog steeds bestaande Middeleeuwse hoofdgebouw lag in het verleden een voorhof. In 1991 werd de voorhof gelokaliseerd (Koot 1992, 11). Dit jaar vond de herinrichting van een plantsoen plaats. Vooruitlopend op dit werk werd een verkennend archeologisch onderzoek uitgevoerd om meer informatie over de ligging en de conserveringstoestand te kunnen verzamelen.

Er werden enkele ondiepe proefsleuven gegraven. De aangetroffen funderingen behoren tot minimaal vier verschillende gebouwen. Het oudste muurwerk dateert uit de 14e-15e eeuw en het jongste muurwerk uit de 17e-18e eeuw. Tevens werd een bakstenen (14e-eeuwse?) waterput met een diameter van ruim twee meter gevonden. De put was vanaf het einde van de 15e eeuw als beerput gebruikt. In het begin van de 17e eeuw was de put buiten gebruik gesteld en gevuld met puin.

Ondanks het beperkte aantal proefsleuven konden belangrijke conclusies getrokken worden. Op basis van de nu bekende verspreiding van muurresten had de voorhof een omvang van minimaal 45 x 45 m. De archeologische resten zijn goed geconserveerd. Het onderzoek werd uitgevoerd in samenwerking met de Natuur- en Cultuurhistorische Vereniging Te Werve en de Archeologische Werkgroep Rijswijk.

Gemeente Rijswijk, dienst Openbare Werken

J.M. Koot

Rijswijk: VINEX-locatie Ypenburg 2 Tijdens grondwerkzaamheden op de VINEX-locatie Buitenplaats Ypenburg is in augustus 1996 de fundering met de watergang van de Nieuwe Broekmolen gevonden. De poldermolen is in 1676/1677 gebouwd en heeft tot omstreeks 1923 gefunctioneerd. Het is een achtkante molen met een doorsnede (binnenwerks) van zo'n tien meter. Het metselwerk was geplaatst op een houten constructie bestaande uit palen, balken en zware delen. Het op het houtwerk geplaatste metselwerk was nauwelijks bewaard gebleven. Slechts één hoek werd teruggevonden (rode baksteen, formaat 18,2 x 8,7 x 3,5 cm). De watergang bleek in de 19e eeuw grotendeels vernieuwd te zijn.

Op dit moment wordt onderzocht of de overblijfselen behouden kunnen blijven. Wanneer dit niet mogelijk is, zal in 1997 een vervolggroaving plaatsvinden. De gevonden resten geven een goed inzicht in de funderingsconstructie van een achtkante poldermolen.

Gemeente Rijswijk, dienst Openbare Werken

J.M. Koot

Schiedam: HEMAplein Het BOOR heeft in het kader van de archeologische begeleiding van de nieuwbouw op de locatie HEMAplein, in opdracht van de gemeente Schiedam, een vooronderzoek uitgevoerd op een deel van dit terrein. Doel van het vooronderzoek was de omvang, de aard en de kwaliteit van de mogelijke Middeleeuwse vondstlagen in dit deel van de stadskern van Schiedam vast te stellen. Op basis van dit onderzoek zijn aanbevelingen gedaan ten aanzien van het beheer van de Middeleeuwse archeologica op het terrein (Moree 1997b). Het vooronderzoek bestond uit het graven van een aantal proefputten.

De ondergrond wordt gevormd door het Hollandveen. Hierop ligt een laag lichtzandige klei, die gerekend wordt tot de Afzettingen van Duinkerke I. De klei is in drie fasen afgezet. Vanuit de top van de oudste en van de jongste fase is een greppelsysteem gegraven. De greppels dateren waarschijnlijk uit de Romeinse Tijd. De Afzettingen van Duinkerke I worden afgedekt door een 20-30 cm dikke laag sterk venige klei, die gevormd is in de Vroege Middeleeuwen. De top van de natuurlijke stratigrafie bestaat uit een lichtvenige klei, behorend tot de Afzettingen van Duinkerke III. Halverwege de 14e eeuw is het gebied opgehoogd met klassiek materiaal, dat mogelijk uit de in die periode gegraven vesten afkomstig is.

Afb. 32. Zoetermeer: Dorpstraat. Onderkant van een pelgrimsinsigne voorstellende de moord op de heilige St. Cunera, afkomstig van het pelgrimsoord Rhenen. Breedte 3,5 cm.

Bij de aanleg van de vesten kwam het onderzoeksterrein binnen de stad te liggen. In dezelfde tijd werden ter plekke huiserven uitgegeven. De aangetroffen Middeleeuwse sporen dateren uit de tweede helft van de 14e eeuw en uit de 15e eeuw. Zij zijn bij het vooronderzoek hoog gewaardeerd. De niveaus met archeologica uit de Nieuwe Tijd zijn ernstig verstoord door (sub)recente bouw- en sloopwerkzaamheden.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Voorshoten: Voorstraat Op een terrein aan de Voorstraat 22 te Voorshoten zijn in het kader van een bouwhistorisch onderzoek archeologische waarnemingen verricht in de maanden april en mei 1996 (Van Riel 1996d). Uit het onderzoek is gebleken dat onder de bestaande bebouwing bewoningsresten aanwezig zijn die in ouderdom teruggaan tot de 12e eeuw. Uit deze periode zijn ploeg- en spitsporen aangetroffen. De eerste resten van bebouwing dateren uit het einde van de 13e eeuw en het begin van de 14e eeuw. Het betreft een lemen vloer met haardplaats, waarin scherven van een grijs gesmoorde aardewerken kan zijn aangetroffen. De eerste aanwijsbare relatie tussen archeologische resten en bouwhistorische resten dateert uit het einde van de 14e eeuw. Het betreft een bakstenen vloer met haardplaats en twee haardpotten. In totaal zijn er vijf vloerniveaus aangetroffen: vanaf het einde van de 13e eeuw tot en met het begin van de 20e eeuw.

Historische Vereniging Alphen aan den Rijn

E.J.M. van Riel

Wassenaar: Verlengde Hoge Klei 2 zie Romeinse Tijd.

Zoetermeer: Dorpstraat (afb. 32) De Archeologische Werkgroep Zoetermeer (AWZ) van het Historisch Genootschap Oud Soetermeer verricht uitstekend werk in de gemeente. Dit jaar verscheen het verslag van een opgraving aan de Dorpstraat nr. 77. Bij het onderzoek zijn bewoningssporen, waaronder een afvalkuil en een waterput aangetroffen die teruggaan tot in de 15e eeuw. Een pelgrimsinsigne van de heilige Cunera dateert uit de tweede helft van de 15e eeuw (Mosselman 1996).

Literatuur

- Beunder, P.C., 1980: 'Tussen Laurum (Woerden) en Nigrum Pullum (Zwammerdam?) lag nog een castellum', *Westerheem* 29, 2-33.
- Beuningen, H.J.E. van en A.M. Koldewij, 1993: *Heilig en profaan. 1000 Laat-Middeleeuwse insignes*, Rotterdam Papers 8, Rotterdam.
- Bloemers, J.H.F., 1978: *Rijswijk-De Bult (ZH). Eine Siedlung der Cananefaten*, Nederlandse Oudheden 8, Amersfoort.
- Brinkkemper, O., 1997: 'Het milieu rond een duiker uit de Romeinse Tijd. Archeobotanisch onderzoek aan monsters van de vindplaats Vlaardingen-Hoogstad', *Blaxaal* 27.
- Brouwer, M., 1996: 'Recent acquisitions, the Netherlands, Roman Period', *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 76, 156-157, plate 7-8.
- Bult, E.J. en D.P. Hallewas, 1986: *Graven bij Valkenburg; het archeologisch onderzoek in 1985*, Delft.
- Dierendonck, R.M. van, D.P. Hallewas en K.E. Waugh (red.), 1993: *The Valkenburg excavations 1985-1988: introduction and detail studies*, Nederlandse Oudheden 15, Amersfoort.
- Esch, C. van der, 1997: 'Papendrecht, Veerdam/Jachthaven', *Grondig Bekeken* 12 nr. 1, 14-17.
- Fontijn, D.R., 1996: *Verbreiding rijksweg 4. Een archeologisch vooronderzoek in het wegverbreidings tracé tussen Kethelplein en Beneluxster (gemeente Schiedam en Rotterdam)*, BOOR-rapporten 20, Rotterdam.
- Goossens, T.A., 1997a: *Archeologisch onderzoek in Poortugaal (gemeente Albrandswaard). Een grafveld en greppels uit de Romeinse Tijd en nederzettingssponen uit de Late Middeleeuwen*, BOOR-rapporten 24, Rotterdam.
- Goossens, T.A., 1997b: *Opgraving van de middeleeuwse verdedigingswerken van Geervliet langs de zuidkant van de Groene Kruisweg*, BOOR-rapporten 26, Rotterdam.
- Haan, M.J.A. de, 1979: 'Wat 18e- en 19e-eeuws vuilnis uit de Merwede', *Westerheem* 28, 61 en 119.
- Haaster, H. van e.a., 1997: *Ontginningsboeren op het veen. Zaden, vruchten, hout en ongewervelden in en rond een twaalfde-eeuwse boerderij te Gouda-Oostpolder*, Blaxiaal-rapport 37.
- Hallewas, D.P., 1989: 'Archeologische Kroniek van Holland over 1988, II Zuid-Holland', *Holland* 21, 342.
- Heeringen, R.M. van, R.C.G.M. Lauwerier en H.M. van der Velde, in voorbereiding: 'Aanvullend archeologisch onderzoek in de Hoeksche Waard. Westmaas-Maaszicht, gem. Binnenmaas, prov. Zuid-Holland', *Rapportage Archeologische Monumentenzorg*, Amersfoort.
- Hessing, W.A.M. en J.M. Koot, 1989: 'Rijswijk-De Bult vervolgd', *Kwadrant* 2, 12-15.
- Holwerda, J.H., 1938: 'Een Bataafsch dorp op Ockenburgh bij Den Haag', *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Nieuwe Reeks 19, 39.
- Immerzeel, A.A.J., 1997: *Archeologische kroniek van het Westland over 1996*, Naaldwijk.
- Kok, R.S., J.M. Moree en W.K. van Zijverden, 1994: *Brielle-Seggelant: een archeologisch vooronderzoek door middel van steekboringen*, BOOR-rapporten 17, Rotterdam.
- Koorevaar, T., 1996: 'Middeleeuwse sporen in de polder Het Nieuwland', *Grondig Bekeken* 11 nr. 3, 12-19.
- Koorevaar, T., 1997: 'Giessen-Nieuwkerk, onderzoek Dorpsstraat, object nr. 242', *Grondig Bekeken* 12 nr. 2, 13-39.
- Koot, J.M., 1992: 'Voorburch van het Huis te Werve gevonden. Kort verslag van een onderzoek', *Kwadrant* 4, 6-13.
- Koot, J.M., 1994: *In kannen en kruiken. Veertig jaar archeologisch onderzoek in Rijswijk*, Rijswijkse Historische Reeks 11, Rijswijk.

- Kuijper, W.J., 1995: *Schelpen en plantenresten uit een kreekvulling te Vlaardingen-Hoogstad*, Leiden (Intern Rapport, IPL).
- Louwe Kooijmans, L.P., 1970-1971: 'Mesolithic bone and Antler implements from the North Sea and the Netherlands', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 20-21, 27-73.
- Magendans, J.R. en J.A. Waasdorp, 1989: *Franken aan de Frankenslag*, VOM-reeks 1989-2, Den Haag.
- Magendans, J.R. en J.A. Waasdorp, 1994: 'Archeologie in Den Haag in 1993', *Jaarboek Die Haghe* 1994, 178-180.
- Moree, J.M., 1996: 'Verbreding Rijksweg 4', *Nader archeologisch onderzoek van vindplaatsen 11-71 en 11-72, Schiedam Volkstuinencomplex 'Vijfsluizen'. Nederzettingssporen uit de Romeinse Tijd*, BOOR-rapporten 21, Rotterdam.
- Moree, J.M., 1997a: *Vinex-locatie Midden-IJsselmonde, Archeologisch vooronderzoek bij het deelplan Stads Rechthoek I van de nieuwbouwalocatie Carnisselande (gemeente Barendrecht)*, BOOR-rapporten 25, Rotterdam.
- Moree, J.M., 1997b: *Schiedam HEMAplein (12-53), een archeologisch vooronderzoek*, BOOR-rapporten 27, Rotterdam.
- Mosselman, R. (red.), 1996: *Een juweel van een Heilige. Verslag van een archeologisch onderzoek aan de Dorpsstraat in Zoetermeer*, Zoetermeer.
- Oude Rengerink, J.A.M., 1996a: *Wateringse Veld deelgebied II; verslag van het karterend booronderzoek*, RAAP-rapport 138, Amsterdam.
- Oude Rengerink, J.A.M., 1996b: *Wateringse Veld deelgebied I; verslag van het karterend onderzoek*, RAAP-rapport 169, Amsterdam.
- Oude Rengerink, J.A.M., 1996c: *Gemeente Noordwijk. Een archeologische inventarisatie en kartering (AAI-I)*, RAAP-rapport 184, Amsterdam.
- Oude Rengerink, J.A.M., 1996d: *Vinex-locatie Ypenburg. Een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI) Raap-rapport 176*, Amsterdam.
- Peters, F.J.C., en A.C. Mientjes, 1996a: *MER-Nesseland, deelstudie archeologie*, BOOR-rapporten 22, Rotterdam.
- Peters, F.J.C., en A.C. Mientjes, 1996b: *Vooronderzoek Hoge Snelheidslijn Rotterdam*, BOOR-rapporten 23, Rotterdam.
- Raemaekers, D.C.M., 1995: 'Wateringen 1: tracé Provinciale weg S11/S54', in: W.A.M. Hensing, 'Archeologische kroniek van Holland over 1994, II Zuid-Holland', *Holland* 27, 369-371.
- Ridder, T. de, 1997: 'Inheems-Romeinse deltawerken op bedrijvenpark Hoogstad', *Terra Nigra* 140, 28-48.
- Riel, E.J.M., 1996a: *Verkenkend archeologisch onderzoek aan de Prins Hendrikstraat nabij 156 te Alphen aan den Rijn*, Alphen aan den Rijn (Historische Vereniging Alphen aan den Rijn, werkgroep Bouwhistorie en Archeologie, rapport A-96.003).
- Riel, E.J.M. van, 1996b: *Verkenkend archeologisch onderzoek aan de Zuidzijde te Bodegraven*, Alphen aan den Rijn (Historische Vereniging Alphen aan den Rijn, werkgroep Bouwhistorie en Archeologie, rapport A-96.004).
- Riel, E.J.M. van, 1996c: *Verkenkend archeologisch onderzoek nabij Adriana's Hoeve, Spoorlaan 57 te Zwammerdam*, Alphen aan den Rijn (Historische Vereniging Alphen aan den Rijn, werkgroep Bouwhistorie en Archeologie, rapport A-96.007).
- Riel, E.J.M. van, 1996d: *Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek aan de Voorstraat 22 te Voorschoten*

- ten, Alphen aan den Rijn (Historische Vereniging Alphen aan den Rijn, werkgroep Bouw-historie en Archeologie, rapport A-96.001).
- Schelvis, J., 1996: 'Ectoparasieten-onderzoek aan een berkenhouten kammetje uit de Romeinse Tijd gevonden in Vlaardingen', *Scarab-report* 025.3.
- Schute, I.A., 1996: *Een waarderend archeologisch onderzoek van zeven vindplaatsen in de Oude Campspolder te Maasland*, RAAP-rapport 180, Amsterdam.
- Sprey, S., 1994: 'Romeinse gebouwen en een waterleiding in Alphen aan den Rijn', *Westerheem* 43, 57-59.
- Therkorn, L.L., 1987: 'The structures, mechanics and some aspects of inhabitant behavior', in: R.W.Brandt e.a. (red.), *Assendelver Polder Papers I*, 205.
- Verhart, L.B.M., 1988: 'Mesolithic barbed points and other implements from Europoort, the Netherlands', *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 68, 145-194.
- Verhart, L.B.M., 1990: 'Europoort: Slufterdam', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische kroniek van Holland over 1989, II Zuid-Holland', *Holland* 22, 332-333.
- Verhart, L.B.M., 1994: 'Europoort', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische kroniek van Holland over 1993, II Zuid-Holland', *Holland* 26, 412-413.
- Verhart, L.B.M., 1995: 'Fishing for the Mesolithic. The North Sea: a submerged Mesolithic landscape', in: A. Fisher (red.), *Man and sea in the Mesolithic. Coastal settlement above and below sea level. Proceedings of the International Symposium* (Kalundborg, Denemarken 1993), Oxford, 291-302.
- Visscher, H.C.J., 1994: *Archeologisch onderzoek in Wateringen; deel I: het vooronderzoek*, RAAP-notitie 72, Amsterdam.
- Weerden, J.F. van der, 1997: 'Het aardewerk uit de Stevenshofspolder te Leiden. Een onderzoek naar het IJzertijd- en inheems-Romeinse aardewerk uit vlek 17 uit 1995', Leiden (scriptie IPL).
- Westenbroek, B. en T. Olierook, 1997: 'Achtttiende-eeuwse nieuwbouw aan de Prinsegracht', *Jaarverslag Archeologische Werkgroep 's-Gravenhage* 1996, 4-13.

Boekbesprekingen

Piet Visser, *Sporen van Menno. Het veranderende beeld van Menno Simons en de Nederlandse mennisten* (Krommenie: Knijnenberg bv, Altona (Manitoba, Canada): Friesens, Hamburg: Kämpers Verlag, 1996, 160 blz., ISBN 90-70353-07-5)

Het Menno-jaar 1996 is niet onopgemerkt voorbijgegaan. Voor wie in februari van dat jaar het grote Menno-congres heeft bijgewoond in de doopsgezinde vermaning te Leeuwarden, mag dit toch wel beschouwd worden als een klein Godswonder. Zelden werden er immers zoveel relativerende woorden gesproken over het belang en de actuele betekenis van deze kerkhervormer als tijdens deze twee dagen. Dit weerhield de kleine kring der doopsgezinden (mennonieten of mennisten) er echter niet van zijn vijfhonderdste geboortedag met tal van activiteiten luster bij te zetten.

Een van deze activiteiten was de samenstelling van het boek *Sporen van Menno*, waarin het beeld van deze enige reformator van Nederlandse bodem centraal staat. Ook dit fraai vormgegeven werk ademt relativering en nuchterheid. De samenstellers zijn wars van persoonsverheerlijking en tonen sterke en zwakke zijden van de hoofdpersoon. De sporen van Menno zijn ditmaal niet zozeer in de archieven gezocht, maar in andersoortige overleveringen. De nadruk ligt dan ook op het beeldmateriaal.

In het eerste deel worden Menno's omzwerfingen op de voet gevolgd. De begeleidende teksten zijn summier en in een soms wel erg luchtige stijl geschreven: 'Tussen alle gereis en gedoe door zag Menno kans minstens nog drie geschriften uit te geven'. En wat te denken van de volgende (on)zin: 'Ondertussen prangt in Witmarsum een paternoster prevelend gemoed onder paapse pij?' Onder de foto's overheersen de afbeeldingen van titelpagina's van diverse doperse geschriften, wat geen verwondering mag wekken gelet op de bibliofiele achtergrond van samensteller Piet Visser. Ook in het beeldmateriaal schiet de luchtigheid soms net iets te ver door, zoals de foto van donkere wolken boven Oldesloe. Hetzelfde geldt voor een koeienfoto als verbeelding van Menno's afscheid van de kudde te Witmarsum.

De iconografie van Menno vormt het centrale en meest intrigerende deel van het boek. Van de reformator is geen portret overgeleverd dat bij zijn leven is vervaardigd. Het eerste contereitsel dateert van 45 jaar na zijn overlijden en is gemaakt door de katholiek Christoffel van Sichem. In de loop der tijd volgden talrijke andere fantasiepor-

treten. De samenstellers brengen al deze portretten bijeen in het boek en illustreren zo hoe het beeld van Menno door de eeuwen heen veranderde van kreupele zonderling tot eerbiedwaardige en erudiete kerkhervormer. Deze ontwikkeling weerspiegelt volgens hen het toenemende zelfvertrouwen en het stijgende maatschappelijke aanzien van de doopsgezinden.

Het laatste gedeelte van *Sporen van Menno* is gewijd aan het veranderende beeld van Menno en de mennisten in de Nederlandse kunst (circa 1535-1740). Een beelderratum onderstreept ongewild nog eens de knipoog waarmee de samenstellers soms naar Menno kijken. Waar de tekst een genoeglijk rederijkerstafereel aankondigt is abusievelijk een gruwelijke martelsscène afgedrukt. Terwijl op de voorgaande pagina's de bruin- en grijstinten domineren, wordt nu ook ruim plaats geboden aan zeer fraaie kleurenafbeeldingen. Hiermee wordt het boek tot in perfectie afgelakt tot wat het in essentie is: een fraai kijkalbum.

Paul H.A.M. Abels

H.J.M. Nellen en J. Trapman (red.), *De Hollandse jaren van Hugo de Groot (1583-1621)* (Hilversum: Verloren, 1996, 220 blz., ISBN 90-6550-546-6)

In 1621 weet Hugo de Groot - gevangengezet in Loevestein, omdat hij net als zijn 'patroon' Johan van Oldenbarnevelt uit de gratie is geraakt - via een boekenkist te ontsnappen. Dit moment vormt in bovenstaande bundel het eindpunt. Centraal staan de 'Hollandse jaren' van Grotius die aan de befaamde ontsnapping voorafgingen. De periode na 1621, wanneer Grotius voornamelijk in Parijs verblijft en tot Zweeds ambassadeur aan het Franse hof wordt benoemd, blijft buiten beschouwing.

De artikelen zijn gebaseerd op een aantal lezingen die zijn gehouden tijdens een colloquium ter gelegenheid van de 350e sterfdag van Hugo de Groot in 1995. Zij hebben betrekking op vier thema's: Grotius als jurist, Grotius en het literaire leven van zijn dagen, Grotius als politicus en Grotius als theoloog. De persoon van Grotius wordt hierbij in een brede context gezet van diverse 17e-eeuwse ontwikkelingen.

Vanaf zijn jeugd werd Hugo de Groot omringd door invloedrijke mannen die zijn ontwikkeling stimuleerden en impulsen gaven aan zijn loopbaan. Zo vinden we in het boek de namen van zijn

vader Jan de Groot, van de hofprediker van prins Maurits Johannes Wtenbogaert, bij wie hij een tijd in huis woonde, van de hoogleraar Scaliger en van Johan van Oldenbarnevelt, die hem onder andere zijn eerste belangrijke politieke functie van pensionaris van Rotterdam bezorgde. Verscherpende conflicten op politiek en religieus gebied (Grotius' voorkeur voor Arminius en diens 'rekkelijken', die een verzachting van de leer van predestinatie voorstonden) zouden Grotius en Van Oldenbarnevelt uiteindelijk de das omdoen.

De aanpak van de auteurs van de verschillende bijdragen verschilt en zo ook het resultaat. Het ene artikel is duidelijk beter leesbaar en *to the point* dan het andere. Dit heeft echter niet onmiddellijk nadelige gevolgen voor de kwaliteit. Iedere auteur is op een klein terrein de diepte ingegaan. Zo biedt het artikel van R. Huijbrecht over Grotius als advocaat-fiscaal vooral een helder stukje rechtsgeschiedenis. C.G. Roelofs schetst de relatie tussen Grotius en de VOC, waarvoor Grotius in 1609 zijn *Mare Liberum* schreef om het gewapend optreden tegen de Portugezen in Azië te legitimeren. A. Eyffinger geeft een tekstanalyse van Grotius' voor het volkenrecht interessante *Parallelon rerum publicarum*. H.W. Blom geeft de politieke ideeën weer van het eerste kwart van de 17e eeuw in samenhang met Grotius' politieke houding.

Het artikel van R. van de Schoor, 'Opvattingen van enkele correspondenten van Grotius over Cassanders irenisme in de jaren rond 1616' en de bijdrage van B.J. Spruyt, 'Hugo de Groot's beroep op Heinrich Bullinger en Martin Bucer' lijken echter vrij ver van de overige bijdragen af te staan. Indien de bundel werkelijk bedoeld is voor 'geïnteresseerde leken' (aldus de samenstellers in het voorwoord) hadden deze artikelen op zijn minst een duidelijker introductie van genoemde personen en begrippen moeten bieden. Nu zijn zij gericht tot *insiders*.

In het voorwoord komen al enkele wezenlijke conclusies naar voren, die de lezer wellicht liever in een samenvattende epiloog had willen vinden. Zo vermeldt men hier reeds dat Grotius' betekenis vooral gelegen is in zijn preoccupatie met vrede op politiek en religieus gebied (p. 9). De bundel is wat dit betreft een verzameling van lezingen gebleven in plaats van een duidelijk opgebouwd verhaal met een kop en een staart. Het boek beschikt over een persoonsnamenregister, een lijst van Leidse hoogleraren tussen 1594 en 1598 en een appendix van tekstuitgaven en kritische noten die zijn geschreven door Grotius en tijdgenoten

ten te Leiden omstreeks 1590-1600. De verschillende bijlagen en illustraties maken de bundel extra boeiend. Een tijdsbalk met de belangrijkste gebeurtenissen in Grotius' leven was echter geen overbodige luxe geweest. Al met al weet deze bundel Hugo de Groot in zijn Hollandse jaren te profileren en te plaatsen tussen zijn tijdgenoten.

Marijke van den Esschert

J. Drewes e.a. (red.), *Glans en glorie van de grote kerk. Het interieur van de Alkmaarse Sint Laurens* (Alkmaarse historische reeks, 10; Hilversum, Verloren, 1996, 274 blz., ISBN 90-6550-148-7)

Deze bundel is ontstaan naar aanleiding van de voltooiing van de restauratie van de Grote of Sint Laurenskerk in Alkmaar. In aansluiting op dit deel over het interieur is de redactie van plan om deel 11 van de Alkmaarse historische reeks te wijden aan de bouw- en restauratiegeschiedenis van deze kerk.

Na een inleidend hoofdstuk over het gebruik en de inrichting van de kerkruimte door de eeuwen heen behandelen dertien deskundige auteurs de volgende onderwerpen: de gewelsschilderingen in het koor, de gebrandschilderde ramen, de paneelschildering boven het grote orgel, het grote orgel inclusief de beschilderde luiken, het koororgel, het Laurentius-drieluik van Maarten van Heemskerck, de Zeven Werken van Barmhartigheid van de Meester van Alkmaar, het kerkscheepje De Ruyter en de Librije van Alkmaar.

Het komt in de bundel niet direct ter sprake, maar Alkmaar moet destijds een welvarende stad zijn geweest, met vrijgevege burgers en een rijke kerk, als we bijvoorbeeld het wereldberoemde orgel of het gigantische Laurentius-drieluik in ogen-schouw nemen. Dit altaarstuk uit 1543 met afbeeldingen van de patroonheilige van de kerk, de martelaar Laurentius, en taferelen rond het lijden en de kruisdood van Christus, heeft de beeldenstorm van 1566 overleefd. Het werd in 1581 aan koning Johan III van Zweden verkocht, die het een jaar later aan de Dom van Linköping schonk, waar het zich nog steeds bevindt.

De uit 1504 stammende panelen met de Zeven Werken van Barmhartigheid werden tijdens deze beeldenstorm wel beschadigd en zelfs in 1582 nog met zwarte verf besmeurd, maar bleven gewoon onderdeel uitmaken van het kerkinterieur, evenals trouwens een gebrandschilderd raam met de

heiligen Laurentius, Matthias, Benedictus en Clara en de schildering van het Laatste Oordeel in het houten koorgewelf. Hieruit blijkt wel dat de Reformatie niet overal even rigoreus werd doorgevoerd – het wordt maar liefst vier keer gememoreerd in de bundel. In Alkmaar verwijderde men alleen het hoogst noodzakelijke – dat wat met de mis te maken had – en liet men de rest met rust.

Helaas zijn latere bestuurders van de Grote Kerk niet erg zuinig geweest op hun culturele erfenis. Zo werden de Zeven Werken van Barmhartigheid in 1918 aan het Rijksmuseum verkocht, waar ze nog steeds te bewonderen zijn, en is het toch niet onbelangrijke Laatste Oordeel in 1885 voor tachtig gulden verkocht. Dankzij de goede zorgen van het Rijksmuseum is het in 1925 weer in de kerk geplaatst, zij het deels met slechte kopieën en tamelijk beschadigd. Hoewel de maker niet bekend is uit historische bronnen, schrijft W.Th. Kloek de gewelfschilderingen op basis van stijlkenmerken toe aan de Alkmaarse schilder Cornelis Buys I.

Bij de paneelschildering boven het orgel is de vraag niet wie het heeft gemaakt, maar wat het nu eigenlijk voorstelt. Men heeft deze voor een keruk unieke grote allegorische voorstelling van Romeyn de Hooghe uit 1693 altijd gehouden voor de Deugd die de Ondeugd verplettert, maar J. Otten toont op basis van zinnebeeldige literatuur uit die tijd overtuigend aan dat het hier gaat om Christus' overwinning op Dood en Zonde. De afbeelding is in die zin op te vatten als een 17e-eeuwse variant op het Laatste Oordeel.

Een aansporing om goed te leven blijkt verrassenderwijs ook aanwezig te zijn op het in zijn soort bijzonder fraaie kerkscheepje De Ruyter uit 1667. Op de spiegel bevinden zich namelijk vier geschilderde vrouwenportretjes, die oorzaken der onkuisheid verbeelden, naar de destijds onder zeelui zeer bekende prekenbundel *Groote christelyche zee-vaert* van Adam Westerman. De schilder van de portretjes, Caesar Boethius van Everdingen, was bepaald geen onbekende voor de kerkmeesters, daar hij in 1644 naar het ontwerp van Jacob van Kampen de buitenkant van de luiken van het grote orgel had beschilderd met de triomf van Saul na de overwinning van David op Goliath. Dit is een zeker in technisch opzicht knappe voorstelling met bewust vertekende figuren, zodat de afbeelding voor de beschouwer in de kerk correct overkomt.

Het grote orgel is tussen 1639-1646 gebouwd door de gebroeders Van Hagerbeer en tussen 1723-1725 belangrijk aangepast door Frans Cas-

par Schnitger. Hij boog niet zonder strijd het klankkarakter van het orgel om naar de Noordduitse richting. Dit barokorgel geldt als een van de grootste, nauwelijks aangetaste, orgels ter wereld. De Hollandse orgelbouwtraditie is wel bewaard gebleven in het door Jan van Covelens in 1511 vervaardigde koororgel, dat grotendeels nog in originele staat verkeert en het oudste bespelbare orgel van Nederland is. De kast van dit orgel blijkt te zijn samengesteld uit diverse oude onderdelen en het houten snijwerk is – curieus detail – voor een deel nagemaakt in lood.

De op zich zeer interessante artikelen over de beide orgels hadden mijns inziens wat toegankelijker gemaakt moeten worden; de bundel is volgens de redacteuren immers bedoeld voor een breed publiek en niet uitsluitend voor orgelkenneren. Een technische termenlijst (pijpestok, kantsleep, mensuur) en een beknopte uitleg over de werking van een orgel had veel vragen op voorhand kunnen wegnemen. En waarom wordt er wel het nodige gezegd over organisten, maar niets over het ondankbare, maar o zo noodzakelijke beroep van orgeltrapper: hij die de blaasbalg van lucht voorziet?

Afgezien van dergelijke kleinigheden betreft het een qua inhoud, kwaliteit en uitvoering aantrekkelijke bundel, die alleszins uitnodigt de kerk en haar schatten eens zelf te bezoeken.

J.Th. Rijper

Renée Kistemaker, Natalja Kopaneva en Annetiek Overbeek (red.), *Peter de Grote en Holland. Culturele en wetenschappelijke betrekkingen tussen Rusland en Nederland ten tijde van tsaar Peter de Grote* (Bussum: Toth, 1997, 271 blz., ISBN 90-6868-156-7, f 55).

Cultuur en wetenschap zijn niet de eerste begrippen waarmee de naam Peter de Grote geassocieerd wordt. De Russische tsaar ontleent zijn bekendheid in Nederland hoofdzakelijk aan zijn maritieme interesse en zijn opmerkelijke incognito stage als scheepsbouwter in Zaandam. Aan de Europese staatsbanketten maakten de tsaar en zijn omvangrijke hofhouding meer indruk door schrok- en slempgedrag dan door beschaafde conversatie. Dat Peter de Grote ook een meer verfijnde belangstelling aan de dag kon leggen en niet uitsluitend timmermanskennis opdeed in Holland, werd zichtbaar op een expositie over de

toenmalige culturele en wetenschappelijke betrekkingen tussen Rusland en Holland.

De tentoonstelling, die achtereenvolgens te zien was in de fameuze Hermitage in Sint-Petersburg en het Amsterdams Historisch Museum, was de vrucht van een intensieve Nederlands-Russische samenwerking. Ook de bijbehorende catalogus is een coproductie. De samenstellers willen de culturele en wetenschappelijke contacten in beeld brengen die tsaar Peter in Nederland opdeed, alsmede de wijze waarop hij de opgedane kennis in Rusland in praktijk heeft gebracht.

De catalogus toont overtuigend aan dat niet zozeer de cultuur, als wel de wetenschap zich kon verheugen in de belangstelling van tsaar Peter. Dat is ook niet verwonderlijk, aangezien Peter na zijn tiende levensjaar geen onderwijs meer genoot. Zijn interesse lag bij de praktijk van zijn Rijk, bij menselijke activiteiten en natuurverschijnselen. Een hagedis op sterk water vormde voor hem het begin van een ontembare verzamelwoede. Wereldwijd liet hij verzamelingen van zeer uiteenlopende aard opkopen, die ondergebracht werden in een speciaal daarvoor gebouwd encyclopedisch museum, de Kunstkamera in Sint-Petersburg.

Met zijn ambachtelijke en wetenschappelijke oriëntatie vond de tsaar veel van zijn gading in de Nederlanden, waar bekende verzamelaars als de Amsterdams burgemeester Nicolaas Wijsen, de apotheker Albertus Seba en Nicolaas Chevalier als goede kooplieden alle moeite deden hun verzamelingen te verkopen aan de Russische monarch. Zo werden in de loop der jaren uiteenlopende collecties naar Rusland verscheept, zoals anatomische preparaten, bloemen, vruchten, insecten, gemmen (gesneden stenen) en landkaarten. Zijn ongeletterdheid weerhield tsaar Peter er niet van ook boeken in de Nederlanden aan te schaffen, alsmede een aantal schilderijen, maar in het boek hoeft relatief weinig aandacht te worden besteed aan deze hogere cultuurruitingen.

De catalogus documenteert breedvoerig de uiteenlopende terreinen waarop tsaar Peter zich heeft ingespannen voor de verspreiding van natuurwetenschappelijke kennis in Rusland en het aandeel dat de Nederlanders hieraan geleverd hebben. Veel bijdragen hebben een technisch gehalte, terwijl helaas voorbij wordt gegaan aan de meer menselijke kanten van de ontmoetingen tussen vertegenwoordigers van zo uiteenlopende culturen. In welke taal en op welke wijze werd bijvoorbeeld gecommuniceerd en welke beelden

bestonden er wederzijds? Een catalogus als de onderhavige lijkt veeleer gebaat bij een heldere *entrée de matière* van de hand van één of enkele schrijvers, dan bij een verzameling bijdragen van een groot aantal specialistische auteurs, die door een soms houterige schrijfstijl de indruk achterlaten dat het gaat om een bundeling van scripties.

Paul H.A.M. Abels

Willem van den Hull. Autobiografie (1778-1854) Uitgegeven door Raymonde Padmos, met een register van persoonsnamen door Bert Sliggers (Egodocumenten, 10; Hilversum: Verloren, 1996, 736 blz., ISBN 90-6550-134-7, f95)

De autobiografie behoort niet tot de meest sprankelende literaire genres. Doorgaans gaan zelfschrijvers gebukt onder een gebrek aan bescheidenheid en een overmaat aan egocentrisme. Ook als historische bron kent de autobiografie zo haar bezwaren. Dikwijls is het de auteur erom te doen brede spreiding te geven aan zijn als enige juiste beschouwde visie op de waarheid, niet zelden ter verdediging van eigen daden en ter bestrijding van critici.

Ook de Haarlemse kostschoolhouder Willem van den Hull (1778-1858) had zo zijn eigen beweegredenen om zijn lotgevallen op papier te zetten: hij wenste zich tegenover zijn stiefzoon en diens nakomelingen te rechtvaardigen voor zijn ontslag wegens plichtsverzuim uit het ambt van schoolmeester en voorlezer in de Waalse kerk van Haarlem in 1806. Toch beslaat deze pijnlijke episode, die hij geheel toeschrijft aan haat en kuiperijen van dominee Josué Teissède l'Ange, slechts een beperkt aantal pagina's. Uiteindelijk vormde de kwestie voor Van den Hull blijkbaar niet meer dan een directe aanleiding om zijn levensverhaal op te schrijven.

Het manuscript was bedoeld voor de nazaten van de auteur, die het lange tijd onder zich hielden. Het is aan de laatste nakomeling in rechte lijn van de familie Plaatzer van den Hull te danken dat dit imponerende egodocument in 1992 werd geschonken aan het Haarlemse gemeentearchief en thans een brede verspreiding kan krijgen. Willem van den Hull heeft niet alleen een monument voor zichzelf opgericht, maar door zijn scherpe observaties, diepgaande karaktertekeningen en gedetailleerde beschrijvingen een zeer waardevol tijdsdocument nagelaten. Hij

heeft een soepele schrijfstijl en een aangename verteltrant, waarbij de autobiografie door de aandacht voor achterliggende motieven en drijfveren op sommige momenten het karakter van een psychologische roman benadert. Hierdoor weet hij ook de hedendaagse lezer in zijn greep te krijgen; die zal het doorwerken van de ruim 650 bladzijden allerminst als een beproeving ervaren.

In de autobiografie van Willem van den Hull is een aantal rode draden te ontwaren. Allereerst is er zijn bijzondere band met het onderwijs. Zijn loopbaan als schoolmeester verklaart waarschijnlijk de voor een autobiografie ongewoon uitgebreide beschrijving van zijn jeugdjaren en in het bijzonder van zijn lotgevallen op de diverse schooljes waar zijn ouders hem onderbrachten. Ook zijn activiteiten als hulponderwijzer, Franse schoolmeester, kostschoolhouder en schrijver van schoolboekjes komen uitgebreid aan bod. Dit maakt het boek tot een waardevolle bron voor de kinder- en onderwijsgeschiedenis.

Standsbewustzijn is een ander leidmotief in Van den Hulls werk. Door op te klimmen van hulpkracht in een armenschool tot directeur van de aanzienlijkste kostschool van Haarlem maakte hij een ongekende sociale stijging door, die niet zonder gevolgen bleef. Regelmatig was hij het doelwit van bespotting vanuit zijn oorspronkelijke milieu en van vernedering door zijn nieuwe sociale omgeving. Het hele verhaal is doorspekt met zelfbeklag over de wijze waarop hij in Haarlem bejegend werd. Pas aan het eind van zijn leven voelt hij zich werkelijk gewaardeerd en gerespecteerd. Zijn eigen sterk ontwikkelde standsbesef vormt ook dan nog de voornaamste hindernis in zijn worsteling met een wanhopige liefde voor freule Lina de Vos van Steenwijk tot den Havixhorst. Toch blijft hij tot de laatste regels van de abrupt afgebroken autobiografie, als hij reeds 75 jaar oud is, hopen op een huwelijk met haar. Ergens in zijn verhaal beklagt Van den Hull zich erover dat het hem zo moeilijk valt aan anderen iets te openbaren dat hem inwendig treft. Dit vormt waarschijnlijk een bijkomende verklaring voor zijn onvermogen om freule Lina op zijn minst deelgenoot te maken van zijn gevoelens voor haar. Diepere gevoelens kon de naar buiten toe toch zelfbewust en doelgericht optredende schoolmeester blijkbaar alleen kwijt op papier.

Schriftelijke openhartigheid legt de auteur ook aan de dag bij een ander terugkerend thema in het boek: zijn Godsbesef. Van den Hull ontwikkelde voor zichzelf een ietwat kinderlijk aandoende

vergeldingstheorie, volgens welke al het onrecht dat hem werd aangedaan door toedoen van God op de een of andere manier altijd werd vergolden.

Het leven van Willem van den Hull speelde zich grotendeels af in Haarlem. Over de laat-18e- en vroeg-19e-eeuwse geschiedenis van de Spaarne-stad bevat het boek dan ook een schat aan gegevens. Maar ook van de politiek-maatschappelijke en militaire gebeurtenissen in het gewest Holland en daarbuiten wordt melding gemaakt. Aardig is de beschrijving van het ramptoerisme naar Leiden, nadat in deze stad in januari 1807 een kruitschip tot ontploffing kwam. Over koning Lodewijk Napoleon, die door zijn bezoek aan de zwaar getroffen stad toch in brede kring waardering oogstte, is Van den Hull opvallend negatief. Hij noemt hem een zwerfzieke en verkwistende vorst.

Indrukwekkend is het verslag over de zoektocht van Willem van den Hull naar zijn sinds de slag bij Waterloo vermiste broer Piet. Vanuit een gehuurde koets beziet hij de verschrikkingen van het slagveld, waar enige dagen eerder de Franse keizer Napoleon een beslissende nederlaag moest incasseren. Uiteindelijk treft Willem zijn zwaar gewonde broer aan in een boerenschuur. Men brengt hem over naar een Brussels klooster, waar hij – ondanks een door de gereformeerde Willem zeer geprezen liefdevolle verpleging door de katholieke Zwarte Zusters – na enkele weken overlijdt.

Hoe Willem van den Hull zelf zijn laatste vier levensjaren heeft gesleten, blijft onbekend. Het verhaal stopt in 1854, terwijl de schrijver toch pas vier jaar later zijn laatste adem uitblies. Ook de bezorgers van de autobiografie werpen geen nader licht op deze episode, zoals zij in het algemeen teleurstellend weinig moeite gedaan hebben om te komen tot een bronnenuitgave die in kwalitatief opzicht recht doet aan het belang van dit egodocument. De wel zeer summere inleiding is slordig en voldoet geenszins als serieuze bronkritiek. De opgave van de door de bewerkers weggelaten passages is aantoonbaar onvolledig en de gebruiker zou graag een proeve van het handschrift van de Haarlemse schoolmeester als afbeelding toegevoegd zien.

Ook over de tekstuutgave zelf is het nodige op te merken. De lezer valt als het ware met de deur in huis, omdat de eerste achtien bladen van het manuscript ontbreken. Van den Hull is op dat moment doende zijn stamboom uiteen te zetten en met enige moeite zouden de bewerkers van de tekst de lezer met behulp van een korte introduc-

tie in het verhaal hebben kunnen inleiden. Verder heeft de leesbaarheid onnodig te lijden door de ongelukkige, van de richtlijnen van het Historisch Genootschap afwijkende, keuze voor het handhaven van hoofdletters en de interpunctie. Ook bevat de tekst nogal wat fouten, die door een zorgvuldige spellingcontrole eenvoudig te vermijden waren geweest.

Het register van persoonsnamen levert waardevolle additionele informatie over de personages uit het boek, al lijken personen uit Haarlem meer aandacht te krijgen dan die van daarbuiten. Het ontbreken van een zakenregister is, gelet op het brede aanbod van thema's die Van den Hull aansnijdt, een groot gemis.

De kritische kanttekeningen nemen echter niet weg dat de verschijning van deze autobiografie van groot belang is. Thans kan iedereen voor zichzelf beoordelen of de autobiografie van Willem van den Hull een 'mijlpaal is in de ontwikkeling van het genre', zoals de bezorgers van de tekst stellen. Niet hun inleiding, maar de Haarlemse schoolmeester zelf heeft mij in elk geval daarvan ruimschoots overtuigd.

Paul H.A.M. Abels

J.Th. de Smidt e.a. (red.), *Van tresorier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Hilversum: Verloren, 1996, 556 blz., ISBN 90-6550-542-3)

Toen enkele oud-medewerkers van het ministerie van Financiën in augustus 1987 tot de ontdekking kwamen dat er al gedurende ruim 600 jaar een *tresorier* verantwoordelijk was voor de Nederlandse schatkist, ontstond het idee om de geschiedenis van deze functionaris op schrift te stellen. In oktober 1991 werd de Leidse emeritus hoogleraar in de rechtsgeschiedenis prof. mr. J.Th. de Smidt gevraagd om voor de diverse perioden auteurs te zoeken; tevens werd een redactiecommissie samengesteld. Ofschoon het boek als voornaamste doel heeft om de thesaurier door de eeuwen heen te volgen, werd voorzover mogelijk tevens de ontwikkeling van enkele belangrijke financieel-economische instellingen onderzocht.

Het boek bestaat feitelijk uit drie delen. Het eerste deel, 'Hollandse graven, Bourgondische hertogen en Habsburgse vorsten', beschrijft de geschiedenis van de *tresorier* vanaf de eerste vermelding van een dergelijke functionaris in 1387

tot 1588, het jaar waarin het ontstaan van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden wordt geplaatst. In dit tijdvak evolueerde de thesaurier-generaal tot de centrale figuur op financieel gebied, die, zoals H. de Schepper het formuleert, 'wordt uitgestuurd voor de meest verscheiden opdrachten en inspecties' (p. 38) en die voorts tot taak had jaarlijks een begroting op te stellen.

Het tweede deel, 'De Republiek der Verenigde Nederlanden 1588-1795', met bijdragen van onder anderen S. Groenewald, H.A.M. de Wit en R.M. Sprenger, bespreekt de ontwikkeling van het ambt van thesaurier-generaal en de financiële instellingen tijdens de Republiek. In deze periode is de thesaurier-generaal een generaliteitsambtenaar en heeft hij een (ondergeschikte) plaats in de Raad van State.

Het derde deel, 'Van de Bataafs-Franse tijd naar het Koninkrijk der Nederlanden', beschrijft de periode vanaf 1795 tot heden (1994). Dit deel bevat bijdragen van T.J.E.M. Pfeil, H. Boels en Joh. de Vries. Deze periode, met name de 20e eeuw, geeft een verschuiving en verzwaring te zien van de taken van de thesaurier-generaal als financiële sleutelfiguur. Tevens komt herhaaldelijk de vaak problematische verhouding met de Nederlandse Bank aan de orde.

De opbouw van het boek zou men in zoverre onevenwichtig kunnen noemen dat het eerste deel slechts circa 50, deel 2 ongeveer 170 en deel 3 zo'n 225 pagina's omvat. De oorzaak van deze onevenwichtigheid is uiteraard gelegen in het feit dat naarmate de tijd vordert er meer bronnenmateriaal ter beschikking staat. Voor het werk is een groot aantal archiefbronnen geraadpleegd, zoals de archieven van de Rekenkamers, de Raad van Financiën, de Generaliteitsrekenkamer en het ministerie van Financiën.

Opgemerkt dient te worden dat sommige schrijvers, ongewijfeld in hun enthousiasme, te detailistisch zijn geweest, hetgeen de leesbaarheid niet bevordert. Met name hoofdstuk VII, 'Van thesaurier-generaal tot generale thesaurie', is hiervan een voorbeeld. De inleidingen, bedoeld om een politiek-institutioneel kader te scheppen van een bepaalde periode, hadden wat beknopter gekund.

Storend maar wellicht onontkoombaar in een werk van een dergelijke omvang zijn de diverse zetduiveltes. Verder is het een goed uitgevoerd, rijk geïllustreerd boek, dat over het algemeen prettig leesbaar is. Het werk bevat achter de tekst van de drie delen een uitvoerig notenapparaat,

waarin tevens de geraadpleegde archivalia en literatuur zijn opgenomen. In de bijlagen zijn voorts chronologische lijsten gegeven van de thesauriers-generaal en aanverwante functionarissen. Ook is daarin de instructie voor de thesaurier-generaal van 3 november 1700 opgenomen. Een register van persoonsnamen completeert het geheel.

Ofschoon nog een aantal vragen onbeantwoord is gebleven en verdere studie naar het ambt wenselijk is, is toch een goed en representatief beeld ontstaan van de thesaurier-generaal. Met deze waardevolle studie is een eerste maar grote stap gezet om de geschiedenis van deze ambtenaar aan de vergetelheid te ontrukken.

Wil Fries

Museumnieuws

Een reeks historische tentoonstellingen in het Stedelijk Museum Schiedam

Gedurende vele jaren heeft het Stedelijk Museum Schiedam in de 'witte kelder' het Nationaal Gedistilleerd Museum gehuisvest. Vorig jaar is deze opstelling ontmanteld, omdat deze deelcollectie werd overgedragen aan het nieuwe Nederlands Gedistilleerd Museum 'De Gekroonde Brandersketel' in Schiedam. Na een grondige opknappen en renovatiebeurt beschikt het Stedelijk Museum Schiedam met deze kelder over een ruimte die ingezet kan worden binnen het tentoonstellingsprogramma.

De komende drie jaar zullen in de witte kelder onder andere drie historische tentoonstellingen te zien zijn, die met elkaar een beeld geven van de ontwikkeling van de stad Schiedam vanaf het moment van stichting tot 1950.

Als centraal referentiepunt is de kaart van Schiedam gekozen die in 1598 werd vervaardigd door Jacob de Gheijn. Deze kaart vormt de eerste topografisch correcte weergave van de stad en toont de historische binnenstad in een gedaante die nog steeds herkenbaar is. Uit de gedetailleerde stoffering is bovendien heel goed af te lezen hoe het dagelijks leven in de stad eruit gezien moet hebben. Aan de hand van de kaart is een aantal thema's vastgesteld die de tentoonstellingen structureren: stedenbouw, bestuur, economie, religie en kunst.

De zwaartepunten in de presentatie worden gevormd door objecten die enerzijds gerelateerd zijn aan handel en industrie en anderzijds aan het gezag en de notabelen, waarbij in de selectie de vraag naar een specifiek lokale situatie als primaire richtlijn wordt gehanteerd. Met de tentoonstellingen worden impressies gegeven van aspecten en sferen die het leven in Schiedam typeren. Er is nadrukkelijk niet gestreefd naar het presenteren van een compleet beeld.

De eerste van deze reeks tentoonstellingen bestrijkt de 17e en 18e eeuw. In deze periode ont-

wikkelde Schiedam zich van haringvisserstad tot welvarend centrum van de Hollandse destillatie-industrie. De tweede tentoonstelling gaat terug tot de stichting van de stad Schiedam. De laatste uit de reeks belicht de welvarende 19e eeuw, de ondergang van de jeneverindustrie en de opkomst van de scheepsbouw in Schiedam.

De rijke historische collectie is tot nu toe grotendeels achter de gesloten deuren van de depots gebleven. Met het vrijkomen van de kelder is de tijd rijp deze voorwerpen tevoorschijn te halen, opdat men (om te beginnen de Schiedammer zelf) op deze manier meer over het verleden van de stad te weten kan komen. De objecten zijn heel verschillend van afkomst en belichten zowel *high* als *low culture*.

De Gouden Eeuw van Schiedam, 1598-1795

De tentoonstelling 'De Gouden Eeuw van Schiedam, 1598-1795' is gewijd aan de twee eeuwen waarin Schiedam zich ontwikkelde van haringvisserstad tot welvarend centrum van de Hollandse jeneverstokerij. Het specifieke beginpunt van deze tentoonstelling wordt gevormd door het jaar waarin de kaart van De Gheijn is gemaakt. Een historisch eindpunt vindt de expositie in de bestuurlijke ommezwaai die plaatsvond met het afzetten van de vroedschap in de politieke periferie van de Franse Revolutie. De titel van deze tentoonstelling, waarin een tijdperk wordt aangegeven dat niet spoot met wat algemeen onder de Gouden Eeuw wordt verstaan, wijst op een discrepantie tussen lokale en nationale ontwikkelingen: terwijl de (late) 18e eeuw voor Schiedam een periode van economische en culturele bloei betekende, bleef de stad in de 17e eeuw juist achter bij de toename van de Hollandse welvaart.

Schiedam kende in de 17e eeuw een mono-economie, de haringvisserij. Zeeroverij op de Noordzee en de houding van de Engelse koning Jacobus I ten aanzien van de Nederlandse haringvisserij maakten dat de al tanende investeringsinteresse in visserssteden als Schiedam, Delfshaven en Rot-

Afb. 1. Intocht van de Schiedamse rederijderskamer de Roode Roosen ter gelegenheid van het landjuweel uit 1607 in Haarlem, 1607, Gravure, 225 x 98 mm.

Afb. 2. Van links naar rechts: bokaal van het St. Nicolaas- of kramersgilde, 1756, verguld zilver; gildering van het St. Jozefsgilde, 1698, zilver; bokaal van het St. Barbara- of metselaarsgilde, 1756, verguld zilver.

terdam verder afnam. Jacobus I vaardigde op 16 mei 1609 een proclamatie uit, waarin hij de visselij door vreemdelingen in de zeeën langs de kusten van Engeland, Ierland en Schotland slechts toestond met een vergunning en na betaling van een door hem vastgesteld bedrag. Zo verloor de haringvisserij in voornoemde steden haar aantrekkelijkheid als geldbelegging. Na het Bestand (1609-1621) zette de recessie in de haringvisserij door. De teruggekeerde oorlogssituatie, stijgende zoutprijzen, lastgelden en assurantiepremies en het dreigende conflict met de Engelse koning zetten de winstverwachtingen onder druk en daarmee de investeringsbereidheid. De export van de haring en de gezouten vis leed steeds meer onder het hernieuwde oorlogsgeweld. In 1703 zagen de Fransen kans om het grootste deel van de Hollandse haringvloot te vernietigen. De economische afhankelijkheid van de haringvisserij maakte dat Schiedam verarmde. Gedurende het eerste kwart van de 18e eeuw schakelde Schiedam over op een nieuwe bron van inkomsten, de jeneverindustrie. Deze mono-economie bracht Schiedam in de loop van de tijd grote rijkdom.

De Nederlandse Gouden Eeuw heeft haar naam te danken aan de bloei van voornamelijk de schilderkunst, die kon gedijen vanwege de econo-

mische groei. In tegenstelling tot kunstenaars in andere Europese landen werkten de Nederlandse kunstenaars vooral voor de markt en niet voor individuele opdrachtgevers. Dit betekende dat de positie van Nederlandse schilders tegenover hun beschermheren geheel anders was dan het normale patroon in Europa. In Nederland was geen monarchie, geen machtige adel en geen sterke katholieke kerk. De kunst voldeed aan de wensen van een grote bevolkingsgroep en niet alleen aan de wensen van een kleine ontwikkelde elite. De vraag ging uit naar schilderijen die in een woonruimte niet stoorden. De situatie in Schiedam was niet anders dan in de andere Hollandse steden, maar dan op kleinere schaal dan bijvoorbeeld in Delft of Dordrecht.

Bijzonder aan de Nederlandse situatie was dat bij officiële opdrachten weinig om propagandistische bombast werd gevraagd. De groepsportretten die werden geschilderd moesten vooral in de smaak vallen bij de afgebeelde personen en waren niet zozeer bedoeld om indruk te maken op het grote publiek. Het waren min of meer realistische documenten. In de loop van de 17e eeuw veranderde dit, ingeluid door de opdrachten voor het nieuwe stadhuis in Amsterdam. Omdat de regenten zich meer en meer bewust werden van hun

Afb. 3. P. van Haastert, 'De Plantage te Schiedam', ca. 1770. Gekleurde kopergravure, 310 x 412 mm.

apartheid en de oligarchieën uitgroeiden tot stedelijke aristocratieën, nam de vraag naar realisme af en kwam de nadruk te liggen op sociale propaganda. Overigens moet hier worden benadrukt dat de regenten die normaliter op de groepsportretten staan afgebeeld, figuren waren van de tweede rang. Er zijn geen schilderijen bewaard gebleven van de vroedschappen of zelfs van de colleges van burgemeesters van een der stemhebbende steden in Holland, ook niet van Schiedam. De regenten hadden er kennelijk weinig behoefte aan zich als groep te laten afbeelden. Als deze machtige en rijke lieden zich lieten schilderen deden zij dat alleen of met hun gezin.

In Schiedam was in de 17e en de 18e eeuw een klein aantal kunstenaars gevestigd. De omvang van de stad en dus de afzetmarkt was te beperkt om kunstenaars aan het werk te houden. Vaak hadden zij nevenberoepen en waren zij tijdelijk gevestigd in de stad.

De monumentale gebouwen in Schiedam zijn voornamelijk in de derde kwart van de 18e eeuw gebouwd. De stad beleefde toen haar eerste grote

bloei door de jeneverindustrie en de kapitaalkrachtige distillateurs investeerden in grachtenpanden. Het bestuur gaf opdracht voor het bouwen van een nieuwe Korenbeurs en tal van gebouwen werden ingrijpend verbouwd, zoals het stadhuis, het Proveniershuis, de Stadsdoelen, de stadspoorten en het Blauwhuis. Voor een aantal instellingen werd een nieuw ontwerp gemaakt, zoals voor het Sint Jacobsgasthuis en het Weeshuis. De architectonische werkzaamheden waren voornamelijk in handen van de stadsarchitecten, die een eeuw lang afkomstig waren uit dezelfde familie. De belangrijkste telg uit die familie was Rutger van Bol'Es. De Rotterdamse architect van Italiaanse afkomst, Giovanni Giudici, heeft samen met Van Bol'Es het huidige gezicht van Schiedam bepaald. Het Sint Jacobsgasthuis, het Nolethuis aan de Lange Haven en de basis voor het ontwerp van de Korenbeurs zijn van de hand van Giudici.

Schiedam moet, ondanks het zwarte roet van de branderijen, in het laatste kwart van de 18e eeuw een mooie en lieflijke stad zijn geweest.

Afb. 4. P.E. de la Croix, 'Portret van Daniël Pichot, burgemeester van Schiedam van 1787-1791', 1787. Olieverf op doek, 109,5 x 134 cm.

Twee vrouwen van Schiedam: Aleida van Henegouwen en Lidwina, 1250-1598

Op 17 april 1998 zullen twee beelden van prominente vrouwen van Schiedam worden neergezet. Een reeds bestaand beeld van vrouw Aleida van Henegouwen, dat momenteel nog op het voorplein van het Stedelijk Museum Schiedam staat, zal verhuizen naar de ruïne van haar Huis te Riviere bij het nieuwe Stads erf. Het andere beeld, van de heilige Lidwina, wordt in opdracht van de Historische Vereniging Schiedam vervaardigd en zal op dezelfde datum op het 'Land van Belofte' worden onthuld.

De inhoud van de tentoonstelling over de Middeleeuwen en de Renaissance van Schiedam willen wij graag verbinden aan deze voor Schiedam bijzondere gebeurtenis. De opening van de tentoonstelling vindt daarom eveneens plaats op 17 april 1998.

Met Aleida van Henegouwen – dochter van graaf Floris IV van Holland, zuster van koning Willem II, echtgenote van Jan van Avesnes, mederegent van Henegouwen en voogdes van de minderjarige graaf Floris V gedurende de jaren 1258-1263 – begint de geschiedenis van Schiedam.

Vrouw Aleida was om politieke redenen in Schiedam geïnteresseerd. De Henegouwse Avesnes lagen in vete met hun familie, de Vlaamse Dampierres en zij grepen de minderjarigheid van

en het voogdijschap over de jeugdige Floris aan om aan de noordflank van Vlaanderen, in het graafschap Holland steunpunten te verwerven. De monding van de Schie was een ideale plaats, omdat deze een toegangspoort tot Holland vormde en het gebied – grotendeels moeras – nog niet tot het territorium van een heer behoorde.

Direct na de vererving van het regentschap in 1258 begon vrouw Aleida met de uitvoering van haar plannen. Haar eerste daad is de aankoop van een polderterre geweest. Vervolgens liet zij in de uiterste noordoosthoek, tegen de Schie, het kasteel Huis te Riviere bouwen. In 1262 stichtte zij een kerk en kwam er een gasthuis voor de armen. Bij verdrag, gesloten in Brugge in 1268, erkende zij haar neef Floris V als leenheer. Vanaf 1270 kende Schiedam een jaar- en weekmarkt en met ingang van 1273 tolvrijheid door geheel Holland. Tenslotte schonk zij in 1275 aan Schiedam stadsrechten.

Waarschijnlijk zou Schiedam zich ook zonder vrouw Aleida tot een stad hebben ontwikkeld, maar niet binnen een tijdsbestek van vijftien jaar. Vandaar dat niet teveel is gezegd wanneer vrouw Aleida de stichtster van de stad Schiedam wordt genoemd en met haar de officiële geschiedenis van de stad begint. Aleida stierf in 1284 en werd niet in Schiedam maar in Valencijs, hoofdstad van Henegouwen, begraven.

In 1380 werd op Palmzondag een meisje geboren, dat wij nu kennen als Lidwina van Schiedam. De blonde Lidwina was als kind vrolijk en beeldschoon. In de zeer strenge winter van 1395-96 bleef de Schie lang dichtgevroren. Lidwina, die herstellende was van een zware ziekte, liet zich door vriendinnetjes overhalen om te gaan schaatsen. De meisjes hadden veel plezier totdat Lidwina viel en niet meer kon opstaan. Later bleek zij een rib te hebben gebroken. Die onnozele blessure werd het begin van een 38 jaar lange lijdensweg. Thomas a Kempis schreef dat haar kwalen zich na enige jaren dermate vermenigvuldigden, dat zij 'in een tijdperk van dertig jaren voor haar dood de grond niet heeft aangeraakt. Omstreeks het jaar 1412 gaf zij door hevigheid der pijnen gedeelten van longen en lever over met verscheidene ingewanden'.

Zo'n jong meisje was natuurlijk ook opstandig en zij had spijt dat zij naar haar vriendinnen had geluisterd. Na enkele jaren kwam bij Lidwina echter de berusting en overgave aan haar ziekbed. Zij ging verlangen naar een nog zwaarder lijden. Haar veren bed werd verruild door een strozak en later door kale planken. Ook weigerde zij vuur in haar donker kamertje, zelfs in de felste kou, zodat zij soms geheel verstijfde en de tranen op haar wangen bevroren.

Wonderbaarlijke verschijnselen verlichtten haar bijzondere ziekbed. Soms was om het zieke lichaam een sterke straling waarneembaar, zo sterk dat de burens brandalarm maakten. Nog vreemder was de geur van heiligheid die om het weerzinwekkende bed hing. Geschreven wordt over een geur van vloeiende mirre en van reukwerken uit Indië en de Levant, ook die van vers afgesneden bloemen, van rozen, leliën en violen.

Tal van visioenen werden Lidwina geopenbaard. Zij zag de hemel: een feestzaal in een koninklijk paleis, waar tafels gedekt waren met groene zijde en wijn werd gestort in bekers van kristal en goud. Ook zag zij de hel waar de verdoemden, aan ketens vastgeklonken, door de duivelen gefolterd en geroosterd werden.

Het huis van Lidwina werd een bedevaartsoord en velen vergaapten zich aan het vreselijke lijden. Op 14 april 1433, de dinsdag na Pasen, stierf zij. Men vond haar in de schoonheid van haar jeugd, met haar armen kruislings over de borst gevouwen, de niet losgeknoopte boetegordel aan het hoofdend van haar doodsbed.

In Lidwina zagen de moderne devoten hun

vroomheidsideaal belichaamd: de volstrekte zelfverloochening, in navolging van de lijdende Christus. Niet voor niets worden Lidwina op haar sterfbed de kruiswoorden: 'Mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten' in de mond gelegd. Na Lidwina's dood gebeurden er vele wonderen, zoals een aantal onverklaarbare genezingen.

Na haar overlijden richtte men boven haar graf een kapel op, en op de plaats aan de Lange Achterweg waar zij had gewoond, stichtte men een klooster dat de naam kreeg van Vallis Liliorum, dal van leliën, Leliëndaal.

De nieuwe tijd in Schiedam, 1795-1950

De nieuwe tijd werd in Schiedam, evenals in vele andere Hollandse steden, onder invloed van de Franse Revolutie ingeluid door politieke onrust. Politieke en economische ontwikkelingen vormden een nieuwe maatschappij waarin Schiedam duidelijk zijn weg wist te vinden. Door de branders bloeide de stad als nooit tevoren en de rijke industriële waren de nieuwe regenten en notabelen. De laatste mode werd op de voet gevolgd. De rijke aankleding van de huizen was op een wandeling langs de Lange Haven en de Tuinlaan goed zichtbaar. De tweedeling in de maatschappij werd duidelijk: de arme brandersknechten tegenover de rijke heren. Zwart Nazareth was geboren.

In de eerste helft van de 20e eeuw ontwikkelde zich de scheepsindustrie in Schiedam. Stedenbouwkundig vonden belangrijke moderne stadsuitbreidingen plaats. In die tijd was Pieter Sanders een belangrijk architect voor Schiedam. Hij bouwde onder meer het nieuwe Sint Jacobsgasthuis aan de Burgemeester Knappertlaan en het badhuis aan de Lange Haven. Ook Dudok zette een adembenemend gebouw neer, bij de kop van de Plantage.

Op de tentoonstelling over de Middeleeuwen en de Renaissance van Schiedam wordt de meeste ruimte gegeven aan voorwerpen die afkomstig zijn uit de bezittingen van Aleida van Henegouwen en uit het religieuze leven van Schiedam. Voor de 19e en vroege 20e eeuw zullen juist de kunst en cultuur en architectuur de belangrijkste plaats innemen.

Voor de inrichting van de tentoonstellingen heeft het museum het Rotterdamse bureau Zee aangehouden, dat gespecialiseerd is in het maken van museale presentaties. Door de bijzondere opzet van de tentoonstellingen stapt de bezoeker werkelijk in de geschiedenis van Schiedam. De geëxpo-

Afb. 5. 28-Delig theeservies van de Koninklijke Porselein- en Aardewerfabriek Rozenburg, 1902.

seerde objecten worden niet in vitrines geplaatst maar staan vrij in de ruimte, waardoor de schoonheid optimaal tot zijn recht komt. Door de bijzondere verlichting van de gewelven in de kelderruimte ontstaat een ware betovering; men waant zich in een wereld waar gilden en regenten het machtsspel spelen en waarin het alledaagse van de Oudhollandse stad tot leven komt.

Bij de keuze van het materiaal is rekening gehouden met de perioden die de tentoonstellingen beslaan. Daarom wordt voor de opbouw van 'Twee vrouwen van Schiedam' baksteen gebruikt,

voor 'De Gouden Eeuw van Schiedam' hout en worden de 19e en 20e eeuw in staal uitgevoerd.

Diana Wind
directeur

Literatuur:

G. van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam* (Schiedam 1975).

'Twee Vrouwen van Schiedam', *De Schiedamse gemeenschap* (maart-april 1950) 6.